

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र द्वितीयकाण्डस्थमथमप्रपाठक्रमारम्भ पञ्चमप्रपाठकगतैका-

दशानुवाकान्तश्रुतुर्थो मगः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काले जे. पी.

इत्येतैः

पुण्यारुयप्रत्तने

श्रीमन् 'महादेव विमणाजी आपटे'

इत्याभिधेयमहामानप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८८८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४६ ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वेअधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रुपकत्रयम् (रु० ३) ।

CENTRAL ARCHIVES SIGAN
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. ~~1874~~ 1896

Date 25.8.54

Call No. Sa 2v27 / ~~1896~~ / Aga ... Tai / Aq a

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमपपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेहधरम् ॥ १ ॥

व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलपकृतिबोधकम् ।

विकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥

वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।

ऋचः पादयुता मन्त्रा यजुः पश्चिष्टपादकम् ॥ ४ ॥

साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।

लोके पदपदार्थो यो वेदे तावेव गौचरौ ॥ ५ ॥

मानं व्याकरणं तत्तदर्थादेलोकवद्भवेत् ।

अनाध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥

नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।

अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥ ७ ॥

संनिधावनुषङ्गः स्यादर्थाहतिरसंनिधौ ।

मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥

सममिव्याहृते(त)धर्मे(र्भ)शक्तिको बोधको विधिः ।

अपधीतादिवलोके ह्यपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

हिशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तु)परिधारणे ।

न विधिर्मन्त्रगार्व्येति याभिर्यजत ईत्यतः ॥ १० ॥

वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मं विधीर्यतः ।

ऊर्जोऽवर्द्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

१ क. घ. च. 'तीर्थं मं' । २ च. 'दकाः । सा' । ३ ख. च. 'ख्यातो या' । ४ क.

घ. ङ. च. इत्यदः । ५ ख. च. विधीयते ।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुर्गीः ।

सर्वसाधारणा स्वर्थाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्पुदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽस्त्रिले ।

अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं—प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्टस-
बाङ्गनेपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं
तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिकां वेदशब्द एव सर्वां प्रक्रि-
यामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकोषधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहो-
त्रादिभिरुपलक्षणियम् । अथवा वह्निसंस्कारमात्रया कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरै-
न्द्राश्रमेकादशकपालं निर्वपेत्पजाकाम इत्यादिकाभ्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिर्विश्वजिदाद्येकाहः(ह)परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंघः ।
षडप्यग्नीषोमीयपशुरुक्तेभ्य इष्ट्यग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्पशाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां
सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो द्रव्यात्मकत्वाद्वान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विवि-
धस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरुपसङ्गोऽयम् इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वात्पूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीय-
स्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पहुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ । सोमस्याङ्गत्वे-
नावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृ-
तिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजेषयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयका-
ण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासत्रास-
णमाश्रातं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव स्यभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्रा-
धान्यमाविरुद्धम् । तास्वापि विकृतिषु यद्यप्युक्तरित्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यास-
त्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाहन्यायेन
प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यपशवोऽ-
ल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमा-
साङ्गसमूहवेदेककर्तृकत्वाभावान्नास्ति क्रमनियमः । अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठान-
स्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नात्रा-
नुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता वायुमव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवाति
क्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनधीश्वरा प्रदह इत्येतमेव
सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियुद्धा अस्य
भूतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव
(१) वायवे नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो
वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नैनीयते वायु-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

मेव नियुत्वन्तः स्वैनं भागधेयेनोपं धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति प्रा-
 म्थैव भवति नियुत्वन्ते भवति ध्रुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अपं
 कामतो योऽलं प्रजायै संप्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तः स्वैनं भागधेयेनोपं धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र प्रजन-
 यति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादपं कामतो यस्य
 ज्योगामयाति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वैनं भाग-
 धेयेनोपं (३), धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
 प्रजापतिर्वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयत प्रजाः
 पशून्सृजेति स आत्मनो वपामुदंक्खिदत्ता-
 मन्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तः स्वायै
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स
 एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव
 स्वैनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै प्रजां
 पशून्प्र जनयति यच्छमश्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं

(ऐश्वर्याविकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्ववाः षदब्धा
इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामितावन्तो
वै आम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे
सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा
अजायै स्तनौ नानैव द्वावामि जायेते ऊर्ज
पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणाविव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोमं
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौ-
दुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव
ऊर्जैवास्मा ऊर्ज पशूनव रुन्धे (६) ॥

(अर्पदाहाय भवत्येव प्रजाया आमर्यति वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन
भागधेयेनोप प्रजाकामस्तान्यूपस्योदश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदिवैश्वर्याविकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । स च श्वेतवर्णः ।
तमालभेत संस्पृशेत् । बर्हिःप्लक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यत्त्वं
यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्यथाऽ-
नुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्सु सहस्रसंख्याकेषु
देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात्
श्वेतपशुत्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्य-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

त्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पशावत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते-

अतिक्षिप्रेति । अत्रामिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषामिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोग्रा देवतैर्न यजमानं पदहः पदग्धुमीश्वरा समर्थेति चाभिप्रायं प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्यमानोऽग्निर्गृहान्दहल्लोकैः दृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नियुद्धिशेषेणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीयाज्यानुवाक्याप्रतिपादके षिवोऽन्नाः रायिवृध इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याभिरश्वजातिभिर्वायोगर्मनमान्नायते-“ आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरः सहासिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हाविषि मादयस्व” इति येयं नियुत्संज्ञकाऽश्वजातिः सैवास्य वायोर्धृतिर्धारयित्री । नहि बाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति । तेन नियुदेवास्य धृतिर्धारणमतो नियुत्वतो वायोर्हविष्पदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट एवं सैश्वर्यं प्राप्नोति । तच्चैश्वर्यमपदाहाय भवत्येव । नियुत्वतो वायोः अनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषाञ्जियन्तु स्वकीयद्रव्यमविनाशेन पालयितुं च समर्थत्वान्मनःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते-

वायव इति । नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवर्दा नासिकाच्छिद्रे रज्जुबन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा वायुस्तत्र तत्र भ्रूशं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानार्धीनाः करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्वामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति-

नियुषत इति । नियुत्वद्गुणयुक्ताय पशुर्मवतीति यत्नेन ग्रामस्थाः सर्वाः प्रजा अस्मिन्यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाचिद्रव्यपरक्ता भवन्ति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

बायव इति । प्रकर्षेणानिति मुखबिलाद्वाहिश्वेष्टत इति प्राणः । वायुश्च त-
थाविधः । अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरनिति चेष्टत इत्यपानः । नियुच्छ-
ब्दो नितरां यौति मिश्री भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः
प्रजार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्युवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्र-
जायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलाभाभावेन पुरुषेण गर्भा-
शये निषिके रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणपानयुक्तं जीवान्तरं न प्र-
विशति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते—“न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्य-
ते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् ” इति । नियुत्वान्वायुभागधेयेन
तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति ।
ततो यजमानः पुत्रं लभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

बायवे नियुत्वत इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयति
यं पुरुषं चिरमामयो बाधत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तमुद्यतौ । अस्मिन्प्रा-
णापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रुग्णो
मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ।
कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं
प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । स च प्रजापशु-
ष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वपामुदन्निखददुत्विद्यो-
च्छ्रुतवान् । तां च वपामशौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धया वपाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसाम-
र्थ्यात्प्रजाः पशूनसृजत । ननु स्वयमेव स्ववपामुत्विद्योजं तत उत्पाद्य तं च
स्वार्थमालभ्य जगत्सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम् । बाढमिन्द्रजालमेवै-
तत् । अत एवान्यत्राऽऽन्नातम्—“ इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” इति । न खल्विन्द्रजालविषये
विस्मेतुं च भवानधीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्ति-
स्तदानीमचिन्त्यमहिम्नि सर्ववेदासिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा
ऋ बीर्यं ऋ वा पुरुषः ऋ बीजं ऋ वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकमन्यः
कथं युक्तिभिरुपपादयति । संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्त-

सैतत्प्रकृतेऽपि न विस्मयः । संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत् ।
नानाविधभोगैस्तृप्तस्य राजदिः किं द्यूतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया बकव्यम् ।
लीलेति चेत् । तद्वाप्यनुसंधेहि । तथा च श्रुतिः—

“ भोगार्थां सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ” इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ” इति । व्याससूत्रमपि—

“ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ” इति । अलमतिप्रसङ्गेन । विधत्ते—

व इति । पशुं प्रशंसति—

बन्धुमधुण इति । पुंस्यशावले श्मश्राणि विद्यन्ते । तूपरत्वं सर्वेष्वेव-
भावेऽपि प्रकृते विद्यते । अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोऽन्यतोऽदत्त्वम् । अवि-
स्मृतदृशाः शफा दृश्यन्त एव । अजत्वजातिश्चास्ति । तस्मात्पुरुषादिरूपत्वम् ।
बन्धुपि ग्राम्येषु पशुषु गर्दभोष्ट्रावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथाऽपि
पुरुषादयः पञ्चैव प्रशस्ता विप्रराजादिभिरत्यन्तमाहृतत्वात् । अत एव तदीयेन
रूपेण सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुषादीन्सर्वानधीनान्करोति । पश्चन्तरं विधत्ते—

सोमापौष्णमिति । त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायस्त्रितं तत्र
भवस्यैतस्तेषामन्यतम इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुन्नेयम् । अजाया-
स्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ । तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते । मातृरू-
पायामजायां येयमूर्धसः सारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं ख्यापायितुं तृतीयो
वत्स उत्पन्नः । द्वौवैव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु क्वचिदेव । तथा सति यस्यां
तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं चास्तीति लक्षयितुं शक्यते ।
किं बहुना, त्रैतः प्रशस्त इति ब्रह्मव्यम् । गर्भाशये रेतो यथा न स्रवति तथा
सोमो धारयति । पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौषधिरसेन पोषयित्वा प्रजनयति ।

चोदकप्राप्तं स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

औदुम्बर इति । फलानां यथा बहुत्वादुदुम्बरस्योर्ग्रूपत्वं क्षीरद्वारेण पशु-
रपि तथाविधः । अत ऊर्जैवोदुम्बररूपया यजमानार्थमूर्ग्रुपात्पशून्तंषादयति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुबिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

यदत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तदष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता नहि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः ।

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥”

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्मैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिङ्गि-
शामामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शाकसूपादय आरादुपकारिणः
पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमवचातादयः संनिपातिनः प्रयाजादय
आरादुपकारिणोऽनो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण
निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृ-
तित्वमस्ति ।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राग्नेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तं कर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥”

कुण्डपायिनामयनं श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दंशपूर्णमासाभ्यां
भजेत ” इति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वादिधी-
यत इति चेन्मैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वादुपसदोऽ-
पि । नाऽऽद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् ।
न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि गुण-
विधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नखेताजि-
त्साग्निहोत्रस्य प्रकरणमसंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम् । अयनमारभ्या-
धीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिश्छेति चेत् । प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽ-

(तेष्वर्थादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

अग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेशा शङ्क्य भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
कृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापायितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
त्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते ।
ननुपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभे-
दात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो
गुणो वाजिनं मासस्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं
मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं
कर्मभेदं गुणभेद उपाद्वलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्ये चरौ न भर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥”

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावन्नातादयो भर्मा न प्राप्यन्ते । प्राप-
कप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्नैवम् । विमतो याग उपकरणापेक्षः ।
करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीर्निनिकर्षतः ॥”

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकि-
को ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिवद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः
सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेन्नैवम् । वैदिके करणे वैदिकाविध्यन्तस्य
बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्य-
ताम् । किञ्च—“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति” इति सौर्ययागविधिशेषे कृष्ण-
लहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनद्यते । तच्च वैदिकेतिकर्तव्यताया लिङ्गम् ।
तस्माद्वैदिको ब्राह्मः ।

स च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मसूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथम-
पादे चिन्तितम्—

(ऐश्वर्याविकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

“ सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयाद-
यः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः
करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवद्-
पूर्वेणान्विताः स्युस्तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरण-
त्वलक्षणं सर्वसमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किंचाववातपेषणादीनां यागानिष्पा-
दकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्दङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः ।
यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं
ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्रतिरतिदेशविचारो न
कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिनं मुख्यः ।
फलरहितत्वात् । फलवाति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्त-
व्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा
सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिबिशेषेण
बाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरण आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते ।
सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् ।
तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमातिदेशविचारः
कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

“ इषौ समानमितरच्छचेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छचनगं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णादि तेनातिदिश्यते ॥ इति ।

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकैर्हौ ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोर्भयोपर्यो-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

तिष्ठोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुपकरणेऽ-
नेन वाक्येनानुद्यते समानमितरच्छेदेनेनेति । नन्वनेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प-
तियोगिनः कस्यचिदभिदिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरञ्चोदकप्राप्तं सर्वं
श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्यय-
नप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवांश्चटपटादिः । एवमत्रापिपुवै-
शेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषा-
दिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतावभावात्त चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोदिह ” ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्राग्निहो-
त्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादेन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेशुं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं
यस्मिन्कर्माणि तद्भिहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं
संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वर्तितुं
नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाम्नोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ ” इति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विहितेतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा
अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेन्मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्नि्यतादेकस्मा-
त्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वान्द्रवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोराम्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एक-
देवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
दाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामग्नेयध-
र्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिग-
म्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं
तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनाह्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौ-
र्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राभादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ।

संभवादौष्टि(च्छ)कोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ” ॥

ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरभ्य-
तर इच्छया ब्राह्मः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिद्वेषुमर्हत्वादिति चेत् ।
कपालनिर्वापादिभिलिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्द्रव्यकद्रव्यदेवत्वप्रयाजसुच्यसाम्भ्यतः ” ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादि-
लिङ्गभावादिति चेन्मैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते
व्यक्ते तथाऽग्नीषोमयिं पशामित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अग्न्य-
कत्वम् । तदेतद्द्रव्यकद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाज-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्रात्पशुविधानम्)

बहुत्वं द्वितीयम् । सुच्यमाचार्य जुह्वा पशुं समनकीत्याधाराञ्जने लिङ्गान्तरे ।
आलम्भो लिङ्गान्तरमिष्टावपीषामालभेतेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिकः ।
तस्यैव पशोः पश्वन्तरप्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“सवनीयादिके दाशो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥”

सवनीयानुबन्धनिरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धविध्यन्तः कार्यः । कुतः ।
दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठयेषु पशुविध्य-
न्तेषु प्रथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयोष्टिविकृतित्वाच्च प्रकृतित्वमस्ति । अतो
न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थं इति प्राप्ते ब्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिष्वप्यस्ति । तथा प्रातःसवनीयादिषु वपाप्रचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमी-
यपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदेशेत् । तदेवमेतैर्विचरैर्वायव्यादिपशुष्वग्नी-
षोमीयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वायव्यः श्वेत आलम्भो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्धमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥

गुणौ श्वेतचरु किंवा यावत्कथितकर्मणी ।

फलार्थमथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥

श्वेत्यं वायुस्पृगीपायामाग्नेये च रविप्रभे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ।

फलहानेनं तर्कितु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥”

अनारभ्येदमाम्नायते—“वायव्यं श्वेतमालभत भूतिकामः” इति । “सौर्यं
चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—
“ईषामालभत” इति । चतुरो मुष्टीर्निर्वपति” इति च । ईषा शकटगतो
लालम्भः । वहीर्षः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
त्तरीषालम्भमनूद्य तस्यागालभ्यायापीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य
वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापे च चतुर्गुणत्वेन

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विधीयते । बरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्वयः । निरुप्तस्य हविष आभ्रे-
यतया सूर्यवर्षमासंबन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्षसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोः पूर्वसिद्धे एवानुद्यते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्र-
दयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्पयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् ।
तस्माद्गुणफलाविशिष्टकर्मान्तेर विधीयते । तदाऽपि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वा-
पयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्माविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायु-
सूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागयोर्वाथिकयोर्वागमितुमशक्यत्वाद्द्र-
व्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना
यजेत ब्रह्मवर्षसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः । द्रव्यदेवता-
संबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्गभूतयेन कर्तव्यताविधावाल्म्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः
का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूमः । तस्मात्प्रस्नार्थिकी । निर्वापालम्भावन्तरेण
तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राज्ञान्तः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तिः कोऽपि च्छाग एवाश्रववांधनात् ॥ ”

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य श्वेत्वादिशब्दवजातिवि-
शेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः ।
चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणान्वाचमेव समर्पयतीति राज्ञान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चैर्धोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तितः ॥ ” इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोषापौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो यूषो भवति ”
इति । तत्र चोदकप्राप्तेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः ।
कुतः । द्वयोर्धूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—
स्वादिरौदुम्बरौ परस्परनिपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ । तयोः
समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य स्वादि-
रस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुन-
रयाचत ता अस्मै न पुनरदात्सोऽब्रवीद्वरं
वृणीष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
स कृष्ण एकशितिपादभवद्यो वरुणगृहीतः
स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा
लभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
समृद्धये सुवर्भानुरासुरः सूर्ये तमसाऽविध्य-
त्तस्मै देवाः प्रार्यश्चित्तिमैच्छन्तस्यै यत्प्रथमं
तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयं सा
फलगुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपा-
कृन्तन्त्साऽर्विवशा (२) समभवत्ते देवा
अब्रुवन्देवपञ्चर्वा अयं समभूत्कस्मा इममा
लप्स्यामह इत्यथ वै तर्हल्पा पृथिव्यासी-
दजाता औषधयस्तामर्वि वशामादित्येभ्यः
कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्य-
जायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पञ्चभिः

(वरुणग्रहीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादि-
 त्येभ्यः कामाय (३) आ लभेताऽऽदित्यानेव
 कामः स्वेनं भागधेयेनोप धावति त एवैनं
 प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावा-
 दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमै-
 च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
 ऋण्यग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्यां
 ताभिरेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसकामः स्या-
 त्त्स्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ-
 ग्नेयीं ऋण्यग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्ह-
 स्पत्यामेता एव देवताः स्वेनं भागधेयेनोप
 धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्म-
 वर्चस्यैव भवति वसन्तां प्रातरग्नेयीं ऋण्यग्री-
 वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सः हितामै-
 न्द्रीः शरद्यपराहणे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रिणि
 वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्तां प्रातर्ग्रीष्मे
 मध्यंदिने शरद्यपराहणे यावन्त्येव तेजांसि
 तान्येव (५) अव रुन्धे संवत्सरं पर्याल-
 भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
 त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-
 स्यैव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
 इन्द्रियमेवास्मिन्दधति सारस्वतीं मेषीमा ल-
 भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदे-

द्वाग्धै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णश्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य
 ज्योगामयत्यग्नेरवास्य शरीरं निष्कीणाति
 सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
 बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णश्रीवं प्रजाकामः
 सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते प्रजामग्नेयं कृष्णश्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
 न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णश्रीव
 आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति बभ्रुः
 सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं दधा-
 त्याग्नेयं कृष्णश्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमा-
 ग्नेयं कृष्णश्रीवमा पुरोधयाः स्पर्धमान आग्नेयो
 वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभिंतः सौम्यमा-
 ग्नेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परिं
 गृह्णात्येकधा समावृद्धे पुर एनं दधते (९) ॥

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

लभेत वरुणं वशैतामर्विं वशामादित्येभ्यः कार्पाय मल्हा आ लभेत
तान्येव सैवास्मिन्त्सोमः श्वेतो भवति त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापथर्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशुन्प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरक्ताः
सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्नमच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः
प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मह्यमेव देहीति वरुणमयाचत । वरुणस्तु
न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्—एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता मह्यं देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्ष्यमाणः ऋणवर्णः सन्ने-
केन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते—

य इति । वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः । पशुविशेषणं
प्रशंसति—

ऋण इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् ।
स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्धयै संपद्यते ।

पशुप्रतिपादिकामारुष्यायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयम् । स्वर्गलोकगतां
प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा ऋणवर्णः । तमःपुञ्ज-
रूपत्वं “ यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमाम्नातम् ।
पृथिव्याश्च ऋणरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्ऋणं तदन्नस्येत्य-
न्नकारणभूतायाः पृथिव्याः ऋणरूपत्वमामनन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः

(बरुणग्रहीताद्विपशुविधानम्)

संवत्सरमिति । एकास्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरु-
षेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संभवावन्दनाद्याचा-
रशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदानृत्वम् । उक्त-
पशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिणय इति । गर्भिणयस्तिस्त्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विद्वत्सभोजयार्थित्वकामिनः
पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाक-
म्पादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सद्गन्ताः पुरुषा
वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति । तन्निरोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । बभ्रुः पिङ्गलः । शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य
रसः स सोमं प्राप्नोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे
न प्रविशति, किंतु सोमाधिष्ठितौषधिकार्यं एवाग्नेऽवतिष्ठते । सेयं रसस्य सोम-
प्राप्तिः । ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति । सेयं शरीरस्याग्निप्राप्तिः ।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यमिति । विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य कर्माक्तम् । इदानीं पबद्धतोऽपि
पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो रुच्यभावं सति रुचिं कामयमा-
नस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रघृष्यत्वमस्मिन्मन-
माने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गेचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूप-
मस्मिन्दधाति । ऋणाग्नीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्द्वयरूपं तमोऽस्मादपहृति ।
अग्नीवातिरिक्तप्रदेशे शैत्येन रुचमेव सभोचितानुरञ्जनरूपां प्रभामेवास्मिन्दधाति ।
बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागा-
तिशयो भवति । पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेऽऽयत्वम् । साप-
राजन्तित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्वाजन्त्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति ।
वेदशास्त्रमयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशी
करोतीत्यर्थः । तदानीं प्रतिस्पर्धनमेकधा क्षणमात्रेण समावृद्धे सम्यग्जयति ।
ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्--

“ ऋष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ” ॥ इति ।

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते--“ आग्नेयं ऋष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं
ऋष्णग्रीवं पुरोधायान् स्पर्धमानः ” इति । अयमर्थः--ममैव पौरोहित्यमस्तु
नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः
ऋष्णग्रीवयोः पशोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यव-
धाने सति कालैक्याभावेन तन्त्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्वतसेर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ” ॥ इति ।

इदमात्रायते--“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अत्राप्यत्यन्तपसिद्धार्थभे-
दादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ।
आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि
ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितात्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः
स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समान्नायते--
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरपिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
गायत्री छन्दो रथंतरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त ” इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो
राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुरा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्ध॒न्त॒ स ए॒तं वि॒ष्णु-
र्वा॒मिन॑म॒पश्य॑न्तः॒ स्वायै॑ दे॒वता॒या आऽल॑भत
ततो॒ वै स इ॒माँल्लो॒कान॑भ्य॒जय॑द्वैष्ण॒वं वा॒म-
न॒मा ल॑भे॒त स्पर्ध॑मानो॒ विष्णु॑रे॒व भू॒त्वेमाँल्लो॒-
काना॒भि ज॑यति॒ विष॑म॒ आ ल॑भे॒त विष॑मा
इ॒व ही॑मे लो॒काः स॒मृद्ध्य॑ इन्द्रा॒य म॒न्युम॑ते
म॒नस्व॑ते ल॒लामं॑ प्राशृङ्ग॒मा ल॑भे॒त संग्रा॑मे
(१) सं॒यन्त॑ इन्द्रि॒येण॒ वै म॒न्युना॒ म॒नसा॑
संग्रा॒मं ज॑य॒तीन्द्र॑मे॒व म॒न्युम॑न्तं॒ म॒नस्व॑न्तः
स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मि॑न्नि-
न्द्रि॒यं म॒न्युं म॒नो द॑धाति॒ जय॑ति॒ तः संग्रा॑म-
मिन्द्रा॒य म॒रुत्व॑न्ते॒ पृश्नि॑स॒कथ॑मा ल॑भे॒त आ॒म-
का॒म इन्द्र॑मे॒व म॒रुत्व॑न्तः॒ स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑
धावति॒ स ए॒वास्मै॑ स॒जाता॑न्प्र॒ यच्छ॑ति॒ आ-
म्ये॒व भ॑वति॒ यदृ॑ष॒मस्ते॑न (२) ऐन्द्रो॒ यत्पृ-
श्नि॑स्तेन॒ मारु॑तः स॒मृद्ध्यै॑ प॒श्वात्पृ॑श्नि॒सकथो॑
भ॑वति॒ पश्वा॑द॒न्वव॑सा॒यिनी॑मे॒वास्मै॑ वि॒शीं करो॑ति
सौ॒म्यं व॒भ्रु॒धा ल॑भे॒ताञ्च॑का॒मः सौ॒म्यं वा अ-
ञ्जः॑ सो॒ममे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धावति॒ स

ए॒वास्मा॒ अन्नं॑ प्र॒ यच्छत्य॑न्नाप॒ एव॑ भ॒वति॑
 व॒भ्रु॒र्भवत्येतद्वा॑ अ॒न्नस्य॑ रू॒पं स॒मृद्ध्यै॑ सौ॒म्यं
 व॒भ्रु॒मा ल॒भेत॑ यमल॒म् (३) रा॒ज्याय॑ सन्तं
 रा॒ज्यं नो॒पन॑मैत्सौ॒म्यं वै रा॒ज्यं सौ॒ममे॒व स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॑ स ए॒वास्मै॑ रा॒ज्यं प्र॒
 यच्छत्यु॒पैनं॑ रा॒ज्यं न॑मति व॒भ्रु॒र्भवत्येतद्वा॑
 सौ॒मस्य॑ रू॒पं स॒मृद्ध्या॑ इन्द्रा॒य वृ॒त्रतुरे॑ ल॒लामं॑
 प्रा॒शृङ्ग॑मा ल॒भेत॑ ग॒तश्रीः॑ प्र॒तिष्ठा॑कामः पा॒प्मा-
 नमे॒व वृ॒त्रं ती॒र्त्वा प्र॒तिष्ठां॑ गच्छ॒तन्द्रा॒यामि-
 मा॒तिघ्ने॑ ल॒लामं॑ प्रा॒शृङ्ग॑मा (४) ल॒भेत॑ यः
 पा॒प्मना॑ गृ॒हीतः॑ स्यात्पा॒प्मा वा अ॒भिमा॒ति-
 रिन्द्र॑मे॒वाभि॑मा॒तिह॒नं स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प
 धा॒वति॑ स ए॒वास्मात्पा॒प्मान॑म॒भिमा॒तिं प्र॒
 णु॒दत॑ इन्द्रा॒य व॒ञ्चिणे॑ ल॒लामं॑ प्रा॒शृङ्ग॑मा ल॒भेत॑
 यमलं॑ रा॒ज्याय॑ सन्तं रा॒ज्यं नो॒पन॑मे॒दिन्द्र-
 मे॒व व॒ञ्चिणं॑ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॑ स
 ए॒वास्मै॑ व॒ज्रं प्र॒ यच्छति॑ स ए॒नं व॒ज्रो भू॒त्या
 इ॒न्ध उ॒पैनं॑ रा॒ज्यं न॑मति ल॒लामः॑ प्रा॒शृङ्गो
 भ॒वत्येतद्वा॑ व॒ज्रस्य॑ रू॒पं स॒मृद्ध्यै॑ (५) ॥

(संग्रामे तेनालमभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमैनं पञ्चदश च) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

जलोदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुप्रथाम् ।

ब्रह्मवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥

दीर्घरोगी प्रजाकामः समारञ्जनवर्जितः ।

पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चैतेषां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशुन्दितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुपशुन्विधित्स-
न्नादौ लोकत्रयजयहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूनेषु, वामनं ह्रस्वं पशुं, स्वायै विष्णुरूपायै
देवतायै । अथ विधत्ते—

विष्णवामिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुप्रियहविर्दाना-
नादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेशमपवदितुं विधत्ते—

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विष-
मत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्धयै कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मनस्वते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्घ्रितललाटोपेतं
भूते । पाशुङ्गे मुखं मत्स्यासन्नशृङ्गः पुंगवः । पाशुङ्गे गौरिति भरद्वाजब-
नात् । पाशुङ्गेऽवाक्शृङ्ग उक्षा वशा वेहज्जेनुर्वत्स ऋषभोऽनह्वान्पुनरुत्सुष्टो
गोमृग इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शरीरं
बलम् । मन्युः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मरुद्भिर्गुक्ते मरुत्वान् । पृश्निसक्थः श्वेतोरुः । सजातांसहो-
त्पन्नान्भ्रात्रादीन्सहवासिनो भृत्यादींश्च । पुंगवत्वं सक्रियश्चैत्यं च पशुंसति—

यहृषभ इति । सेकृत्वसामान्येनेन्द्रसंचन्धित्वम्, वायव्यं श्वेतमित्युक्तत्वा-
त्पृश्निवर्णस्य मरुत्त्वं, तदुभयं समृद्धयै भवति । पुरोवर्तिनोरुर्वोः पृश्निसक्थ-
त्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्वादिति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्-
ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्चाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्राति-
कूल्यं चिन्तयतीति पश्चादन्ववसायिनी । अन्वार्थिनः पशुं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सौम्यमिति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वादन्नस्य सौम्यत्वम् ।
अन्नादो व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्णं प्रशंसति—

बभ्रुरिति । विदलितचणकाद्यन्नस्य प्रियंग्वादेर्वा रूपं पिङ्गलम् । राज्य-
प्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते—

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्राज्याद्यालं सन्तं
सम्यग्योग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेति श्रुतत्वाद्राज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्ब्र-
भ्रुत्वं सोमस्य रूपम् । शत्रुबाधेन अष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । वृत्रतूवैरिहिंसकः । पाप्मानमेव नरकप्रदपापवद्ब्राह्मणमेव वृत्रं
वैरिणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पश्नन्तरं
विधत्ते—

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्र-
समो भूत्या इन्धे यजमानं वैरिसंतापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शृङ्गस्य तीक्ष्णा-
श्रत्वात्तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽल-
भन्त तयैवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽ-
दित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भ-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वति वसन्तां प्रातस्त्रिंश्ललामाना लभेत श्रीष्मे
 मध्यंदिने (१) त्रीञ्छ्रित्तिपृष्ठाञ्छरद्यपराहणे
 त्रीञ्छ्रितिवारान्त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि
 वसन्तां प्रातर्श्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे
 यावन्त्येव तेजांसि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय
 आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति
 संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं
 कर्तुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता
 देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा
 भविष्यामीति सोमापौष्णः श्याममा लभेत सौम्यो
 वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देव-
 तया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति
 देवाश्च वै यमश्चास्मिह्लुक्तेऽस्पर्धन्त स यमो-
 देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य (३) यमत्वं
 ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयः स्म
 इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णा-
 वरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षणं तं वरुणेनैव
 ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणदन्तैन्द्रेणैवास्थे-
 न्द्रियमवृजत यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स स्पर्ध-
 मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमु-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

क्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना
 यज्ञेन प्र पुं दत् एन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धक्ते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
 हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य
 शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासामृषभो
 जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचायत्सोऽमन्यत यो
 वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स
 आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव
 स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
 प्यदहद्वैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्त यः पाप्मना गृहीतः
 स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरे-
 वास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
 दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भवत्येव द्यावापृथिव्या धेनुमा लभेत ज्योगप-
 रुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथेष ज्योग-
 परुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
 तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारिव ह्येतस्य
 राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्ध्यै वायव्यम् (७)
 वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा
 एतस्मै लोका अपंगुष्का विडपंगुष्काऽथेष
 ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एषास्मा इमाङ्गिकास्विशं प्र दापयति

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

प्रा॒रुमां इ॒मे लो॒काः स्नु॒वन्ति भु॒ञ्जत्ये॒नं वि॒दुपं
तिष्ठ॑ते (८) ॥

(मध्यंदिने कर्द्वं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं तपिन्द्रोऽस्य स्वेन भाग-
वेयेनोर्पसुतो वायव्यं द्विचत्वारिंशश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अर्थ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धाकामो युद्धकामो ग्रामकामोऽन्नकामवान् ।

राज्यकामः प्रतिष्ठार्थी यः वापक्षयमिच्छति ॥

राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव इरिताः ॥

नृतीयानुवाके णयकामादीनां पशुन्विधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशु-
न्विधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौति—

असावादित्य इति । पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्यभावः कालविशेषे-
णावापि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभानां समाहारो दश-
वर्षभा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत्तु नात्यन्तयुक्तिसहम् । आलमन्तेत्यस्या-
नन्वयप्रसङ्गतु । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अमुंमवाऽऽदित्यमित्यर्थवादे श्रुतत्वादादित्योऽ-
स्मिन्कर्माणि देवता । तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

वसन्तेति । शितिपृष्ठाः भेतपृष्ठाः । शितिवाराः भेतवालाः । पूर्ववत्काण्ड-
विशेषं प्रशंसति—

त्रीणि वा इति । विहितानिव त्रिस्वोपेताःसंचान्प्रशंसति—

त्रायस्त्रय इति । पूर्वं वसन्ते यथा त्रिस्वोपेतास्तथा मीष्मशरदोरपि त्रि-
स्वोपेतत्वे सति पूर्वसादृश्यं संप्रधत्ते । तद्वदस्मिन्धजमानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृ-
श्येनैवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो हीयत इत्यर्थः ।

आग्नेयऋण्यत्रीवादिष्विव ब्रह्मचर्यादिनियमकालं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

संवत्सरमिति । दशमस्यर्षभस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते-

संवत्सरस्येति । कद्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[त्म]-
कत्वम् । त्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते-यदि विभीयादिति । कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुयाय भीत-
स्यायं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णत्वं च सोमापूर्वाविषययाज्या-
व्याख्याप्रसङ्गेन दर्शितम् । भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति-देवाश्चेति । अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्णभ्य-
त्ययेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्-
पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा सेचन-
समर्थो वत्सोत्पादकः । वशा वन्ध्या । लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं यमं वरुणपा-
शेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य
वीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते-यो भ्रातृव्यवानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति ।
अस्य भ्रातृव्यः पराभवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं
प्रस्तौति-इन्द्रो वृत्रमिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादबध्नाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नानि क्रो-
धाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाकारैस्तैः
शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्भाव उत्पन्नाः।
ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिन्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिद्दृष-
भोऽनुगम्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान्, अहो
मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत् । किमिति, यः
कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्धन्नादिरूपात्पाप्मनो मुच्ये-
तेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धना स्वभागेन
तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत् । तत ऐन्द्रयागेन(ण)
सामर्थ्यमिन्द्रः स्वात्मन्यधत् । अथ विधत्ते-

यः पाप्मनेति । चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते-

द्यावापृथिव्यामिति । ज्योगपरुद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु प्रजापालन-
स्याभावाद्स्मिंलोके न प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रतिति-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

धृति, तदानीं सोऽथ ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्योः परितोषाद्-
भयत्र प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणीति । या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं
धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसू-
र्भवति ” इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिर-
मतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ण)त्वात् । अत्रः सदृशयोगः समृद्धये भवति । ज्योगप-
रुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यमिति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि
द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत्र एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे
तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राज्ञोऽपशुका अपरका
भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता
ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विदूशब्देन । वत्सेन
तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजा च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति
मणिमुक्तादिधनं प्रस्त्रावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चैनं भुङ्क्वती
पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः ” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“ वसन्ते ललामांस्त्रीन्पुषभानालभेत ”
इति । तत्र रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गभावाद्वैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत् ।
न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृ-
तित्वं लिङ्गद्वयगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमात्रायते—
“ यत्रिषु यूपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै
जनयेत् । एकयूप आलभेत ” इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा
चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं
पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु पतिपशु पृथ-
ग्युपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणे वैकादशिनेभ्योऽ-
तिदेशः ।

इशानाभ्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ धेनुवत्सर्षभाश्लोगे गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तितः ” ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते—“ द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमुष-
मम् ” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । ऋषभ-
शब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमवाधित्वा
तदेष द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यति-
दिश्यते । प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्तीति पूर्वपक्षः । न खल्वेते
यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा
अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिषन्तश्लोगं
वाचन्त इति राज्ञान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्स य उत्तमः पशु-
रासीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योर्दक्षिणदत्तं सहस्रं
पशवोऽनुदायन्त्स उत्ततोऽभवद्यः पशुकामः स्या-
त्स एतमैन्द्रमुञ्जतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेये-
नोर्ष धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमा-
नेव भवत्युञ्जतः (१) भवति साहस्री वा एषा
लक्ष्मी यदुञ्जतो लक्ष्मियैव पशून्व रुन्धे यदा
सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभेते-
तस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठत्तस्माद्देव वामनः
भर्षीषितः पशुभ्य एव प्रजातिभ्यः प्रतिष्ठां दधाति

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

क्रोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव
 सहस्रं* संपाद्याऽऽ लभेत पशवः (२) वा अहो-
 रात्राणि पशूनेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योष-
 धीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो
 वा एतं प्रजायै परिं बाधन्ते योऽलं प्रजायै
 मन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
 मृतुमपिं ध्नन्ति या बहुद्भवत्योषधीरेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वायोनेः
 प्रजा प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा
 ओषधयोऽमत्पुरुष आप एवास्मा असतः सह-
 दति तस्मादाहुयंश्चैवं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावा-
 गतः महदतीत्यैन्द्री* मृतवशामा लभेत भूतिका-
 मोऽजातो वा एष योऽलं भृत्यै मन्भूतिं न प्राप्नो-
 तीन्द्रं खलु वा एषा मृत्वा वशाऽभवत् (४)
 इन्द्रेभेव स्वेन भागधेयेनोप धावति न एवैनं भूतिं
 गमयति भवत्येव य* मृत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमे-
 वाऽऽलंभेततद्वाव तदिन्द्रिय* साक्षादेवेन्द्रियमव-
 रुन्ध एन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीया-
 त्पुरुषात्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोम-
 पीथं यो ब्राह्मणः मन्ना (५) तृतीयात्पुरुषात्सोमं
 न पिबेतीन्द्राम्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैन* सोम-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

पीथो नमति यद्वैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
 पीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो
 भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं
 तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 ह्येतस्य (६) सोमपीथः समृद्धयै ब्राह्मण-
 स्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्ब्राह्मणस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा
 वृश्चति ताजगार्तिमाच्छीति तूपरो भवति क्षुरप-
 विर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्धयै स्फयो
 यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र
 हरति शरमयं बर्हिः शुणात्येवैनं वैभीदक इध्मो
 भिनत्येवैनम् (७) ।

(भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवत्सन्नेतस्येध्मस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषाद्भिमेति यः ।

भ्रातृव्यवान्पापभीरुर्भ्रष्टराज्यश्च यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तेनैवं विधातुं प्रस्तौति—

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

इन्द्रो वलस्येति । वलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्पशून्पहत्य कस्मिंश्चिद्भूलिले स्थापयामास । तं च वृचान्तमवगत्येन्द्रो विलमपौर्णोत्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उक्तमः पशुस्तं पशुं पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमूलमवलम्ब्योदक्खिददुत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्युथपतित्वात्तमनु सहस्रं पशव उद्गतवन्तः । स च मुख्यः पशुर्युथपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादिन्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी संपद्रूया । तथा सत्युन्नतालम्बेन पशुसमृद्धिरूपया लक्ष्म्या युक्तस्तान्पशून्वरुन्धे ।

पूर्वत्र यथा धेनुमालम्बवतः पश्चाद्दत्सालम्बो विहित एवमत्राप्युन्नतमालम्बवतो वामनालम्बं विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालम्ब्य तत्फलभूतान्पशून्प्राप्नुवन्सहस्रप्राप्तेरूर्ध्वं वामनालम्बेन । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थमारोहति तस्मात्सहस्रपशुप्रियत्वादेव(ष) वामनो विष्णोः सम्पगपेक्षितः । एतस्याऽऽलम्बेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवासस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा । विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुत्वात् । अतः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवाह्याऽऽलम्बेन । पशवो हि क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति गणनायां सहस्रसंख्याकान्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य ऊर्ध्वं वामनालम्बेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा संपादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्य इति । वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजात्पादने समर्थोऽपि प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्बो युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां प्रियाया वेहत आलम्बेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेर्धेजमानसंबन्धिनीर्यार्थत्पजामुत्पादयन्त स्वरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् ।

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

ततोऽसावौरसीमेव मजां लभते । तां ओषधयो लोकप्रसिद्धया स्तुयन्ते । तत्र तावदाप एवौषधयोऽपामोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते । स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्तत्वात् । तथा सत्यब्रूयेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकाराद्देतसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः—आप एवास्मा असतः सददतीति । तत्राभिज्ञा ओषधिदेवताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या सस्यनिष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्यरहिताक्षेपात्साद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यथाभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वाऽनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि प्रशस्तगवौषधिविषयं कर्म । भूतिकास्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्रीमिति । सल्लद्वरसमुत्पाद्य पश्चाद्बन्ध्या गौः सूतवशा । यो भूतस्य योग्योऽपि भूतिं न माप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव । तस्मादयमालभेत । एषाऽपि सूतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य बन्ध्याऽभवत् । इन्द्रस्य पिपायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

यः सूत्वेति । सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेन्द्रमातुः सूतवशारूपेण निष्पत्तिरेवमाह्वयते—“सोऽमन्यत यो वै यदितोऽपरो जनिष्यत स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृश्य योनिमाच्छिन्नत्सा सूतवशाऽभवत्सूतवशायै जन्म” इति । तथा सति स्वसामानत्वेनेन्द्रप्रियं तमेन वत्समैन्द्रमेवाऽऽलभेत । वत्सस्येन्द्रियकार्यत्वौदन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवरुन्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते—

ऐद्राभमिति । गालितवृषणो वलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारभ्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य त्रयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एव पशुमालभेत । इन्द्रमार्गं च क्रमेण प्रशंसति—

यदैन्द्रो भवतीति । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियरूपत्वव । पशुविशेषणं प्रशंसति—

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमं पितामहेन सोमपीथ उत्सृष्टः, पुनः पिता, पुनरपि स्वेन, तत उक्तपशुसादृश्यात्तदालम्भः समृद्धये संपन्नं । अभिचरतः पशुं विधत्ते—

(पशुकामदीनां पशुविधिः)

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थयेनैर् वैरिणवा-
बुध्वाति समन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुविशेषणं प्रशंसति-
तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेषा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वंजे
यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शृङ्गभावेऽपि युजे
मेव इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् । यूपस्य चोदकमात्मन्नाभित्वादि-
रूपमपवदितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूप इति । अत्र सूत्रम्—“स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूपः” इति ।
कुशमयमपवदितुं विधत्ते—

शरमयमिति । शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेष्वल्पैः
काष्ठैर्ब्राह्मणाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीष्णैर्वज्रावयवैरुत्पन्नत्वात्सक-
त्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽप्रायते—“इन्द्रो वृत्राय वज्रं माहरत्स वेधा
व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीयन्त ते शरा अ-
भयन्तच्छराणां शरत्वम्” इति । तस्माच्छरमयेन बर्हिषा वैरिणं हिनस्त्येव ।
पालाशमिध्मं बाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इति । अक्षशब्दवाच्यादुवृक्षादुत्पन्नां वैभीदकः । स च विशेषे-
षेण भेत्तुं शक इति कृत्वा वैरिणं भिनत्त्येव ।

अत्र मीमांसा ।

इशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“समुच्चयेयं शरमयं कौशेनोतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैत्रं प्रतिपदोक्तिः” ॥

सौमारौद्रे चरुं निर्वपेःकृष्णानां वीहीणामभिचरन्तित्यत्र शरमयं बर्हिष्वपतीति
श्रुतं, तदिदं पाष्ठेन कुशबर्हिषा सह समुच्चयेत । कुतः । मयट्शब्देन प्राचु-
र्यस्याभिधानादबाधनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति
सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचु-
र्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, प्राचुर्यार्थत्वे कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् ।
तस्मात्कुशबर्हिषो बाधकमिति राज्ञान्तः ॥

*ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने बाणा इति युक्तम् । अथवा ब्राह्मणा इति पदेन बर्हिषट्शब्दो ज्ञेयः ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ।)

बार्हस्पत्यं शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो
यः कामयेत पृष्ठं समानानां स्यामिति बृह-
स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
पृष्ठं समानानां करोति ग्राम्येव भवति शि-
तिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृ-
द्धयै पौष्णं श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै
पुषा पुष्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै (१) अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
भवति श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृ-
द्धयै मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै
मारुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्ध्या ऐन्द्र-
मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
धातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो भ्रूमान्भवत्येतद्वा
इन्द्रस्य रूपं समृद्धयै सावित्रमुपध्वस्तमा
लभेत मन्तिकामः सविता वै प्रसवानाम्निशे
सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स

(मामकामादीनां पशुविधिः)

एवास्मै सनिं प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा
 भवनर्युपध्वस्तो भवति मावित्रो ह्येषः (३)
 देवतया समृद्धयै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेता-
 म्कामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र
 यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति बहुरूपो भवति
 बहुरूपः ह्यन्नः समृद्धयै वैश्वदेवं बहुरूपमा
 लभेत आमकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वा-
 नेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै (४) सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव
 भवति बहुरूपो भवति बहुदेवत्योऽ ह्येष
 समृद्धयै प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्याना-
 ज्ञातमिव ज्योगामयेत्प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजा-
 पतिः खलु वै तस्य वेद् यस्यानाज्ञातमिव ज्यो-
 गामयति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति न एवैनं तस्मात्त्रामान्मुञ्चति तूपरो
 भवति प्राजापत्यो ह्येष देवतया समृद्धयै (५) ।

(अस्मा इन्द्रमेषैः सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेये-
 नोप धावति त एवास्मै प्राजापत्यो हि त्रीणि च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमकः ।

अभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पञ्चन्तराणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते-

बार्हस्पत्यमिति । ग्रामो मे भूयादन्वेषां ग्रामस्वामिनां मध्ये षृष्टवदुपरिवर्ती
स्वामीति षः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति-श्रितिपृष्ठो भवतीति । राजसूये बार्हस्पत्यं चरुं श्रितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्त-
त्वात्तद्देवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते-

धौष्णामिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति-

श्यामो भवतीति । पत्रशाकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् । अन्नकामस्य पञ्चन्तरं
विधत्ते-मारुतामिति । मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादान्तरम् । पशुविशेषणं प्रशं-
सति-पृश्निर्भवतीति । पृश्निः श्वेतः । शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं
विधत्ते-

ऐन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते-

भ्रूणो भ्रूमानिति । महती भ्रूरस्थातीति भ्रूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन
ब्रूवाहुत्वं स्वरूपम् । स्वप्नप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते-सावित्रामिति । उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । सानिकामः परकर्तृकदानकामः ।
प्रसवानां मेरणानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति मेरयति ।
संकीर्णवर्णं प्रशंसति-उपध्वस्त इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो द-
क्षिणेत्युक्तत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पञ्चन्तरं विधत्ते-वैश्वदेवमिति । सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ।
पशुविशेषणं प्रशंसति-बहुरूपो भवतीति । भक्ष्यभोज्यलेखचोद्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् । ग्राम-
कामस्य पञ्चन्तरं विधत्ते-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वैश्वदेवामिति । सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विश्वेषां
देवानां संबन्धिनः । पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूप इति । विश्वेषां देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्वम् । अज्ञात-
चिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्रजापत्यमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्ष-
यकाश्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमसृजतेति श्रु-
तत्वात्पुरुषः प्रजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते ।
अतः प्रजापतिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाजन्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—तूपरो भवतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे ऋण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वषट्कारो वै गांयत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै
रसः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शिति-
पृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रा-
वरुणावुपागृह्णीताः सा द्विरूपा वशाऽभवद्य-
स्तुतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा
बहुरूपा वशाऽभवद्यश्वतुर्थः परापतत्स पृथि-
वीं प्राविशत्तं बृहस्पतिरभि (१) अगृह्णाद-
स्त्वेवायं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यल्लो-
हितं परापतत्तद्द्रुद्र उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽभवद्द्वार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्म-
वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-

नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा, एष रसो
 यद्दशा रसं इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे मै-
 भ्रावरुणी द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो भैत्रं वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षय-
 तश्छन्दसां वा एष रसो यद्दशा रसं इव खलु
 वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव
 रुन्धे भैत्रावरुणी द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 भैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु
 वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्दशा
 रसं इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं
 प्रजामव (४) रुन्धे वैश्वदेवी बहुरूपामा
 लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव
 देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति छन्दसां
 वा एष रसो यद्दशा रसं इव खलु वा अन्नं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे वैश्वदेवीं
 बहुरूपामा लभेत शार्मकामो वैश्वदेवा वै (५)
 सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप
 धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति प्रा-
 म्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस
 इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसं
 सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत
 ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसम् (६)
 दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वशं वा एष चर-
 ति यदुक्षा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशे-
 नैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्री* रोहिणीमा
 लभेताभिचरन्रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धाव-
 तति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छति
 रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया सम-
 ऋथै स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमे-
 वास्मै प्र हरति शर्मयं बर्हिः शृणार्येवैनं वे-
 भीदकं इध्मो भिनश्येवैनम् ॥ ७ ॥

(अभि खलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव वैश्वदेवा वै ब्रह्म-
 वर्चसं यूप एकान्विच्छतिर्था) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृष्ठकामोऽन्नकामो द्वाविन्द्रियार्थी सनि तथा ।

अन्नं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगाश्च ये स्थिताः ॥

षष्ठेऽनुवाके पशवः क्रमेणैषामुदीरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पश्वन्तराणि विधातुं प्रस्तौति--

वषट्कार इति । वैषडित्यस्य मन्वस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्ध इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाद्वा-
यत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः ।
ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण पिपाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरू-
पा । बहुभिर्वर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं वृथा विनष्टो मा
भूदिति बृहस्पतिरभ्यगृह्णान् । तस्यायमभिप्रायः--अयं रसो मम भोगाय भव-
त्सेव । उक्षवशो व्यर्थवीर्यो वृषभः ।

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते--

बार्हस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वाद्द्रवसाद्द्र-
व्यमित्यभिप्रेत्य तत्साधनभूतां वशां प्रशंसति--

छन्दसामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमा-
हरणेन छन्दोन्तरात्प्रशस्ता । तस्माद्द्वशा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन छन्दो-
रसेन वशारूपेणैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ।

द्वितीयं पशुं विधत्ते--

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वाद्द्वस्तदीयत्वम् । अन्धकरिणाऽऽवर-
णहेतुत्वाद्भेदवोरुणत्वम् । वृष्टेर्द्रवत्वादोषध्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते--मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति ।
ततस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते--

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वाद्द्रवसाम्यम् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वैश्वदेवमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासाम्येन वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमिति । वशत्वविशेषणं प्रशंसति—

वशं वा इति । उक्षेति यदेष वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुनस्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रियनियमनोपेतत्वाद्दश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रौद्रीमिति । रुद्राध्याये नीलघ्नीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण लोहितत्वं भ्रूयतेऽतो रोहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्ववच्चोदकमाप्तमपवदितुं विधत्ते—स्फयो यूप इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

असावा॒दित्यो न व्य॑रोचत तस्मै॒ देवाः
प्राय॑श्चित्तिमै॒च्छन्त॑स्मा एता॒ सौरी॑ श्वेता
वशा॑माऽल॒भन्त॑ तयै॒वास्मि॑न् रु॒चम॑दधुर्यो ब्रह्म-
वर्च॑सकामः स्यात्तस्मा एता॒ सौरी॑ श्वेता
वशा॑मा ल॒भेता॒मुमे॒वाऽऽदित्य॑ स्व॒नं भाग॑धे-
येनो॑प धावति स ए॒वास्मि॑न् ब्रह्मवर्चसं व॒धाति
ब्रह्मवर्च॑स्यैव भवति वै॒ल्वो यूपो॑ भवत्यसौ
(१) वा आ॒दित्यो यतोऽजा॑यत ततो॒ विल्व॑
उद॑तिष्ठत्सयो॒न्येव ब्रह्मवर्च॑समव॒ रुन्धे॑ ब्राह्मण-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

स्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्वारुणं
 इशंकपालं पुरस्ताञ्जिर्वपेद्वरुणेनैव आतृष्यं
 ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णी भवत्ये-
 तद्वै ब्रह्मणो रूप* समृद्धयै स्फयो यूपो भवति
 बभ्रो वै स्फयो वर्जमेवास्मै प्र हरति शरमयं
 बर्हिः झुणाति (२) एवैनं वैभीदक इध्मो
 भिनस्येवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो
 नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं
 प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो
 भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्धयै
 त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै प-
 शूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टा-
 रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
 पशुमिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एत-
 स्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन्वडबः
 साक्षादेव प्रजां पशून्व रून्धे मैत्र* श्वेतमा
 लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण
 सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसा-
 ययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टि-
 कामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या इंशे प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्ज-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

न्यं वर्षयति ऋण्यो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपं
रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे शबलो भवति विद्यु-
तमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशुक्ले भवति
वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शुणार्तिं मिथुनानां नयति यच्छति) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमन्त्रं ग्रामं तथा पुनः ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पश्चन्तराणि
विधास्यन्नादौ कस्यचित्पशोर्विधानाय प्रस्तौति—

असावादित्य इति । आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादि-
भेदेन व्यवस्थापनयाः । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूपो भवतीति । श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराम्नायते—“ आदित्यवर्णे
तपसोऽभि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः संता-
पत्प्राप्तकाशादभ्यूर्ध्वं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्या बशाया
बैल्वे यूपे तति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्मवर्चसमपि
सयोन्येव संपद्यते । स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशाखायामभ्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्ति-
स्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्वम् । अभिचरतः कंचित्पशुं
विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यामिति । पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः
माध्याह्नं पुरोडाशं विधत्ते—

वारुणमिति । एतदनुष्ठानेन भ्रातृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा
ब्रह्मणस्पतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति ।

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य हेमवर्णात्वाद्ब्रह्मकण्यां ब्रह्मरूपत्वमित्यभिप्रेत्य पशुविशेषणं
प्रशंसति--

बभ्रुकर्णीति । पूर्ववच्चोदकप्राप्तं बाधितुं विधत्ते--

स्फयो यूप इति । आग्निष्टोमादिमहायज्ञप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते--

वैष्णवामिति । राजसूमे वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणेत्युक्तत्वाद्दामनस्य
विष्णुदेवत्वम् । विधत्ते--

त्वाष्ट्रं वड्वामिति । यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनबुद्ध्यां सत्यां
श्मश्रुनिर्गमनात्पाग्योषित्वभ्रमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण
यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा
तमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वडवः । स च त्वष्टुः प्रियः । रेतसः सिकस्य
रथश्वा रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्निमग्नमजनयितुत्वम् । पशुविशेषणं
प्रशंसति--

प्रजा हि वा इति । यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या पचाः
पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये पौढं समीचीनमश्व-
मानीय तत्राऽऽरोहयितुत्वार्यं प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्वभ्रान्त्या तदारो-
हणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तरेषु स्वतः पुमानमपि सन्स्त्रीनामधारी वडवो
भवति । तदालम्बनेन साक्षादेव शीघ्रमेव प्रजां पशून्प्राप्नोति ।

परकीयत्तेनायामीदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां
कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा संधिकाभिनः पशुं विधत्ते--

मैत्राश्वेतामिति । एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा
संनयति योजयति । यजमानेन यूपः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवादितुं
परिमाणाधिक्यं विधत्ते--

विशालो भवतीति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसाययत्येव वैर्यमुत्पाद्य स्व-
कार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवं संधिकाभिनं संधिघटकत्वेन परो राजा
मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते--

(अस्त्राद्यकामादीनां पशुविधिः)

प्राजापत्यमिति । सर्वस्रष्टृत्वेन वृष्टेरपि स्रष्टृत्वात्तदीशितृत्वम् । वन-
च्छन्ने सवितरि तीव्रवृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिप्रेत्य पशुवि-
शेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवतीति । कृत्स्नशरीरे काष्ण्यमात्तावुदराद्यधस्तनपदेशविशेषेषु
शैत्यमिश्रणं विधत्ते—

शबलो भवतीति । शैत्यस्य मालिन्यविरोधित्वाद्विद्युत्साम्यम् । कर्णसमीप
एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाशृङ्गे भवतीति । अधोमुखत्वेन वृष्टिधारासमत्वं ब्रह्म्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वरुणं* सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्ता* स्वायै देव-
ताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्य-
मलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र
यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भ-
वति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्धये मैत्र*
श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां औषधीनां
च संधावन्नकामो मैत्रीवां ओषधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप

जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपां चौषधीनां च संधावा
 लभत उभयस्यावरुद्धयै विशास्त्रो यूपो भवति
 द्वे ह्येते देवते समृद्धयै मैत्रः श्वेतमा लभेत
 वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति
 मित्रेणैवास्मै वरुणः शमयति यद्वारुणः सा-
 क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदतितामुर्भवति
 जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विना-
 वभ्रतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति
 साऽश्विनोरेवाभवद्यः पुष्टिकामः स्यात्स एता-
 माश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजयां पशुभिः (४) ॥

(अन्नादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दन्पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा पशून् ।

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तान्यज्ञानष्टमोऽनुवाके विधायथ नवमोऽन्नाद्यकामादीनां पशुन्विधित्सुरादौ
 कंचत्पशुं विधातुं प्रस्तौति-

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

वरुणमिति । सुषुवाणं सोमाभिषवं कृतवन्तम् । विधत्ते—

यमलमिति । धनिकः पुमान्तुं योग्याय शाल्यजपायसादिभोज्याय तप-
र्थोऽपि संविधातृमनुष्याभावादिना तन्न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः । वरुणः पर्जन्य-
मुखेन प्रकाशमावृत्य काष्ण्यं संपादयति । ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्यत्वम् ।
द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

भैत्र * श्वेतमिति । साधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेषा सूत्रकारो
न्याख्यातवान्—“ अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि
वाऽपां चौषधीनां च संधौ ” इति । ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः ।
ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन
प्रशस्तः । एतदेवामिमेत्य साधिं प्रशंसति—

अपां चौषधीनामिति । यूपस्य शास्त्राद्वयं विधत्ते—

विशास्त्र इति । विविधे शास्त्रे यस्यासौ विशास्त्रः । तदिदं सूत्रकारो
दर्शयति—“ विशास्त्रो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशास्त्रं यद्वोपर्युभे शास्त्रे
अष्टाश्री सचषाले स्याताम् ” इति । दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

भैत्र * श्वेतमिति । मित्रो हि क्रूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुण-
पाशान्मोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिथुने पशुमिथुने
च संभवतीत्येवं देवा उपायमपश्यन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्भाषयितुं शक्त्वा
नाभूवन् । तदानीमश्विनावूचतुः—आवयोरंवेषो पुष्टिः संबन्धिनी । तस्मादेतस्यां
पुष्टावावाभ्यां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरश्विनो-
रधीनाऽभवत् । विधत्ते—

यः पुष्टिकाम इति । एकास्मिन्गर्भे सह जातौ यमौ । तयोर्मध्ये या स्त्री
सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वा-
 क्षणः सोमं पिपासिदाश्विनौ वै देवानामसोम-
 पावास्तां तौ पश्वा सोमपथिं प्राऽऽप्नुताम-
 श्विनावेतस्य देवता यो दुर्वाक्षणः सोमं पिपा-
 सत्यश्विनाविव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपथिं प्र यच्छत उपैन * सोम-
 पीथो नमति यद्भ्रुवो भवति धूम्रिमाणमेवा-
 स्मादप हन्ति ललामः (१) भवति मुखत
 एवास्मिन्तेजो दधाति वायव्यं गोमुगमा लभेत
 यमजघ्निवा * समभिश * सैयुरपूता वा एतं वागू-
 च्छति यमजघ्निवा * समभिश * सन्ति नैष
 ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्गोसृगो नेवैष ग्रामे
 नारण्ये यमजघ्निवा * समभिश * सन्ति वायुर्वै
 देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा
 एतस्मै व्युच्छन्ति व्युच्छति तमः पाप्मानं
 प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
 नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
 वाऽऽदित्य * स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै
 व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं
 हने (३) ॥

[प्रपा० १ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१०४१

(नैमित्तिकपशुविधिः)

(ललामः स एव वट्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाण्डके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अन्नाद्यमन्नमात्रं च वाञ्छतौ दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ दशमोऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्नाक्षणस्य सोम-
पानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनमिति । मलिनश्वेत्यं भूत्रत्वम् । ललाटे शौक्येन लालित्तोऽव-
शिष्टे शरीरे भूत्रवर्णः पशुरश्विनोः मियः । दुर्नाक्षणलक्षणं बोधायन आह—

“ यस्य वेदश्च वेदी च बिच्छ्येते त्रिपुरुषम् ।

स वै दुर्नाक्षणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ” इति ।

पूर्वाकपुनरुत्तृष्टपशौ यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयादित्युक्तत्वादीदृशो दुर्ना-
क्षणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने अन्नाद्यमन्नेच्छावशे सति दुर्नाक्षणोऽ-
धिक्रियते । आश्विनग्रहनाक्षणे तौ देवा अन्नवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ वि-
षजा इत्युक्तत्वादपूतयोरितरदेववत्सोमपातृत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य च्छिन्नं शिरः
प्रतिसंभाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तौ । वदपि वत्रैवाऽऽज्ञातम्—
“ तौ बहिष्पवमानेन पशयित्वा वाभ्यामेतमाश्विनमनुकृन् ” इति । अतः चमान-
शीलत्वाद्दुर्नाक्षणस्य सोमं पिपासोरश्विनौ देवता । पशोर्भूत्रत्ववर्णेन दुर्नाक्ष-
ण्यलक्षणं भूमिमाणं मालिन्यमस्मादपहन्ति । ललाटे शौक्येनाश्विनमुक्त्वा एव
मुख्यमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो धत्ते । मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कथितव्यं
विधत्ते—

षायव्यमिति । गोभिः सहारण्ये परिसुं मताद्बुधभास्कर्याश्चिन्तयानुत्पन्नो
गोमृगः । उभयलक्षणद्वयं नास्तथात्वं निश्चयम् । कथित्युरुषो ब्राह्मणं न हवर्षा-
स्तथाऽपि शक्यं तादृशं यं पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्य-

(नैमिचिकपशुविधिः)

स्यस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागूच्छत्येतं नि-
न्दास्वपा वाक् शङ्खितैर्जनैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमिचीकृत्यैव
विहितो गोमृगो मुख्यो ग्राम्यो न भवति । मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आ-
रण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यव-
हाराभावात् । नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
पवित्रत्वं ब्रह्मशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते-

“ रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्रवायसैः ।

मरुताऽर्केण शुभ्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ” इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि नि-
न्दन्तु नाम ते । तथाऽप्यसार्वाभिज्ञैः शिष्टैर्व्यवहार्य एव ।

सोमयागमध्य आश्विनशुक्लकाले सूर्यानाविर्भावं निमिचीकृत्य कंचित्पशुं
विधत्ते-

पराचीति । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्राक्षंख्याकाभि-
ऋग्भिरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तर्चनीतिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठिते-
षुषःकालात्प्राग्बेलायामारब्धव्यम् । तस्मिन्काले शस्यमाने सति सूर्यं जदित्वा
मेघाद्यावरणमन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य
तदानीं नाऽऽविर्भवेदेतस्मै यजमानायेयं रात्रिव्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती
सती न सम्यक्प्राप्नोति । किंतु पराची व्युच्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरका
सती प्रभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः प्रकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं
वाप्मानं च प्रविशति । तादृशस्यायं पशुः, स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । प्रतीची
संमुखी तस्मिन्नुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो मरुतो यद्ध
वो दिवो या वः शर्म । भरेष्विन्द्रं * सुहव *
हवामहेऽहोमुच * सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं
मित्रं वरुणं सातये भगं यावापृथिवी म-
रुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा
ममत्तु वारो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-
पर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।
प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ
यत्तपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भा-
नुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः
सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः
प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिरभि
रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वा-
दित्यैर्नो वरुणः स * शिशातु । सं नो देवो
वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूभी रुद्रि-
याभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादि-
त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
वसुभिः संवभ्रुवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि ।
एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः सम-
नसो भवन्तु । कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा

नरो नृपदने । अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यदिषो बनामहे स* हव्या मा-
 नुषाणाम् । उत युष्मस्य शवसः (३) ऋ-
 तस्थ रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति
 युष्ममादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽ-
 र्वाची कुमतिर्वक्र्याद*होश्चिया वरिदोवित्त-
 राऽसत् । इाचिरपः सुयवसा अदब्ध उप
 क्षेति बुद्धबयाः सुवीरः । नकिष्टं मन्त्यन्तितो
 न इराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ । धार-
 यन्त आदित्यासो जगत्स्या देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घार्थियो रक्षमाणाः
 (४) असुर्यमृतावानश्रयमाना ऋणानि ।
 तिस्रो भूमिर्धारयन्त्रीरुत युन्त्रीणि व्रता
 विदथे अन्तरैषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । त्यामु क्ष-
 त्रिया* अवं आदित्यान्याचिषामहे । समृडी-
 का* अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
 सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 पाक्या चिद्वसवो धीर्या चित् (५) युष्मा-
 नीतो अभयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
 वसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

श्रोषमाणाः । इमं मे वरुण शुधी हवमया
च मृडय । त्वामवस्युरा चर्के । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो ह-
विर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशस मा
न आयुः प्र मोषीः (६) ॥

(नामाग्निः सश्वसो रक्षमाणा धीर्या चिदेकानपश्चाशच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं प्रजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एवस्तावादित्यो दशर्षभामिन्द्रो
बलस्थं बाहस्पत्यं वषट्कारोऽसौ सौरीं वरुणमाभिनमिन्द्रं वो नर एका-
दश (११) ।

वायव्यमाग्नेयीं कृष्णग्नीविमितावादित्यो वा अहोरात्राणि वषट्कारः प्रजन-
यिता हुवे तुराणां पञ्चषष्टिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः
प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दौर्ब्राह्मण्याभिशापौ च सूर्याविर्भाववर्जनम् ।
निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥

तैरेतैर्दशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशेऽनुवाके काम्ये-
ष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौरुद्रचरोरुष्वं द्विहविष्का काशि-
दिष्टिरेवाम्नायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरु-
तश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मरुतौ सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिभ्रयणम् । इह
तु तद्वाधितुं विधत्ते—

“ आहवनीय ऐन्द्रमधि भ्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्योपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदेव-
त्वात्तदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्द्विषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्ना-
धिभ्रयणम् । तप्तकपालसंख्यां पशंसति—

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

इहृचेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः
सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृभिन्नभृत्यादी-
नवरुन्धे ।

मरुतौ सामिधेनीसंधानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

“ अनुष्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुष्यमानान्तु मारुतम् ” इति ।
यजमानस्यानुकूलं वर्तन् वर्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्तमानं ।

अनयोरुभयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाज्जातानां प्रतीको-
नुदाहरति—इन्द्रं व इति ।

प्रथमं युग्मं षष्ठप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु पञ्चमप्रपाठक-
स्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव दृष्टव्यः ।

उक्तामेवोष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्येन्द्रस्या-
वद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरु-
द्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति
वितुंहाणास्तिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं कलहं
कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेय-
स्यावदानकाले पुरोनुवाक्यापैषमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव पैषं
बदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्यापैषोऽन्यविषयश्च
याज्यापैष इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति ।
तदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितुंहाणा विशेषेण परस्परं हिंसां कुर्या-
न्नास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवेष्टिं विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं
यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ११ इति ।

कल्पेरन्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एतानिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः
कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिता स्मिग्वा
भवन्त्येव । एतयोः कलहतत्समाधानार्थेष्टयोः पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्याः ।
इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विशाश्च
देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“ ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथ्येन्द्रस्योपरिष्ठादिन्द्रियेणवास्मा उभयतः
सजातान्परि गृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा
सत्यम सद्दैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्पुनरप्युपरिष्ठादैन्द्रमवद्येत् । एवं
सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रियसापथ्यं-
मुक्तान्करोति । अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ उपाधायपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै ” [सं० का० २ प्र० १
अ० ११] इति ।

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपानीय स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवो-
पानयनकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वाससि
तदुपाधाय्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“ उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा
(जेति) चित्रान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । सादृशस्य वाससो दानं सजातानामुप-
हित्यै यजमानसेवायै संपद्यते ।

अस्याभिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—भरेष्विन्द्रमिति ।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविषु हवामह आह्व-
यामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य भेयसे च ।
कीदृशमिन्द्रं, तुहवं तुवेनाऽऽह्वान्तुं शक्यम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारं, सुकृतं
शोभनं हितं करोतीति सुकृतं सुकृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं वृष्टि-
द्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरबहुदेवविषय-
त्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या ।

तत्रैव याज्यामाह—ममसु न इति ।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिष्मा । स च नोऽस्मान्ममसु
हर्षयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममसु वातो नो ममसु ।
अपां वृषण्वान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममसु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासि-
देवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति
देवत्वश्रवणात् । हे इन्द्रापर्वतौ युवां नोऽस्माञ्छिशीतं तनू कुरुतम् । पापबहु-
लानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविष्प्रदानेन विश्वे देवा नोऽस्मान्ब-
रिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—“पृथिव्यै दुग्धे प्रियङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृथिव्यै
वै पयसो मरुतो जाताः पृथिव्यै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया तजाता
मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्यै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं०का० २५०२अ० ११] इति ।

पृथिव्यै श्वेता गौस्तादृश्या गोमरुतां प्रियंगूनां (गां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः
शास्त्रात्तरीयार्थवादे द्रष्टव्या । पृथिव्यै प्रियंगव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते ।
एकोदरत्वात्प्रियंगूनां (गां) मरुद्देवत्वत्वम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

विधत्ते—“ प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः प्रियमेवैनं समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ प्रियवत्यौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये प्रियत्वम् । तयोर्ऋचोर्विद्यमानं पाठप्राप्तं द्विपद(दा)-त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—प्रिया इति । हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं प्रति त्वरमाणानां वो युष्माकं प्रिया नाम प्रियाणि नामानि आहुव आह्वयामि । यद्यस्मान्मृत्यं तृपत्तिं वावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादाह्वयामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—श्रियसे कमिति । ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं श्रियसे प्राणिभिराश्रयितुं भानुभिर्भासकै रशिमभिः सूर्यरशिमभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्केकुमिच्छन्ति । ते मरुत ऋकभिर्याज्यापुरो-नुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः खादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो वाशीषन्त उत्साहजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्त इष्टिमणः स्वगृहान्प्रति गतिमन्तोऽभीरथः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विभ्रकारि-भ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः प्रियस्य मारुतस्य धाम्नो मरुतां संबन्धि यत्प्रियं स्थानं कदि लब्धवन्तः ।

इष्टयन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽर्घ्यान्यस्मै ज्यैष्ठ्या-यातिष्ठमानाश्चतुर्धा वृक्रामन्मिथेरुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः मजापतिमुपाधावत्तमेतया संज्ञान्याऽयाजयदभये वसुमते पुरोडाशमष्टाक-पालं निरवपरसोमाय रुद्रधते चरुभिर्द्राय मरुतवते पुरोडाशमकादशकपालं वरु-णायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीमहमेव ज्यैष्ठो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं प्रियरहिताः सन्तः सेना

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रक्रान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरेकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्रस्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमुपसेव्य तदुपदेशेन संज्ञानीनामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामध्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते यजेष्ट्याऽसौ संज्ञानी । तानूनप्त्रार्थंवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वान्नास्ति कस्यचित्प्राधान्यं, किंतु स्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्य सर्वे मात्सर्यं जहुः । इह त्विष्टिप्रसादादिन्द्रस्य प्राधान्यम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—“ यः समनैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभिसं जानते वसिष्ठः समानानां भवति” (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रमेव भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं यजमाने अष्ट्यार्थं सम्यगभ्यनुजानन्ति । ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयित्तमः पालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—
अग्निरिति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमस्मान्ना स्वयमेव प्रीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्र ऋतुधा तत्तद्वृत्तितभोगधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिशतु संशितव्रतान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह—सं नो देव इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिपत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसंबन्धिनीभिस्तनुभिः सहितः सोमः समजिज्ञिपत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः समजिज्ञिपत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिपत् । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—यथाऽऽदित्या इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संबभूवुः संगताः प्रीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमी-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

पवार्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवार्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्यं सम्यग्भ्य-
नुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि हव्यवाहनकव्य-
वाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणामा हे त्रिणामन्नेवा, एवमेव यथा
रुद्रादयस्तद्वद्विधे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवार्तिनो देवाः सर्वेऽहणयिमाना वैरि-
भिरनपहियमाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र च-
त्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया
अपि । यथा पूर्वत्र ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषोः सहप्रदानात्पुरो-
नुवाक्यादिभेदो नास्ति । अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—कुत्राचिद्यस्येति ।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृतौ संगतौ सत्यां नृषदने मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ
कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्वा रममाणास्तिष्ठन्ति, किंच यं स्विष्टकृ-
द्देवमर्हन्ताश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते वह्निं पन्वलयन्ति,
प्रव्वाल्य च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः
स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—सं यद्विष इति । यद्यस्मात्कारणादिषु इष्यमाणान्य-
आनि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन सम्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां हव्या
होमयोग्यानि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च द्युन्नस्य धनस्य शवसो बलस्य
ऋतस्य यज्ञस्य च रश्मिं रश्मिवत्प्रकाशमुत्कर्षमाददे स्वी कुर्मः, तस्मात्कारणा-
द्देवमनुग्रहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम इति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो भुवद्बद्धश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूर्तिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुव-
द्धतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूर्तिं गमयन्ति भवत्येव ” [सं० का०
२ प्र० ३ अ० १] इति ।

यदीयथोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदित्या भुवदन्तः ।
यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मुडयन्त इति भवतेत्ययं शब्दः पठितः, यद्यपि
च याज्यायां भवति प्रणीताविति भवतीत्येष शब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः
क्राप्यस्ति, तथाऽपि वर्णविकारमभिप्रेत्य भुवद्बद्धश्च इत्युच्यते । एवमभ्यत्रापि
धीयवे नियुक्त आलभेत, अग्रये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यानुवाक्या-
गताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतौ-

चितफलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकभुवच्छब्दवन्त इत्युक्तं भवति । तथा सति भुवद्वन्तः फलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञो देवानामिति । अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं प्रत्येति गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान्मृडयन्तः सुखयन्तो भवत तिष्ठत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहंबुद्धिरवाचीनिष्वस्मासु प्रवृत्ता सती, आववृत्पादावर्तताम् । या सुमतिरंहोश्चिदस्मदीयपापादपि आवर्तते पापं बिनाशयतीत्यर्थः । सा सुमतिर्वैरिवोविचाराऽसदतिशयेन परिचर्याभिज्ञा भवतु ।

तत्रैव याज्यामाह—शुचिरप इति । अयं यजमानः शुचिः तन्नपोऽनुष्ठी-यमानं कर्मोपक्षेति समीपे प्राप्नोति । कीदृशोऽयं, सूयवसाः शोभनं यवसं तृणं तेनोपलक्षितमन्नादिभोग्यं यस्य सोऽयं सूयवसाः, अदब्धः कैरपि शत्रुभिरातिर-स्कृतः, वृद्धं दीर्घं वय आयुर्धस्यासौ वृद्धवयाश्विरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः पुत्रा भूस्याश्च यस्यासौ सुवीरः । य ईदृशो यजमान आदित्यानां प्रणीतौ प्रण-यने कर्मणि भवति प्रवर्तते तं यजमानं शत्रवोऽन्तितः समीपे नकिर्नन्ति न बिनाशयन्ति । दूरादपि न घ्नन्ति । नकिः शब्दो निषेधवाची ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो धारयद्बुद्ध्यश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरु-ध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धार-यद्गतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाध्रत्यनपरुध्यो भवति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

धारयच्छब्दो यदीययोर्याज्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयद्वन्तः । स्थान-भ्रष्टं स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः । यो राजा पूर्वं स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः, तयोरन्यतरस्येधमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयितारः । विशि स्वराष्ट्रगतप्र-जायां दाधति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिभिरपरोद्धमशक्यो भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—धारयन्त इति । आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्तिवाति वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽपरुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यात्रिधानम्)

कृत्स्नं जगदनुग्रहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्यत्रान्वयः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता धीर्येषां ते दीर्घाधियः, असवः पाणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम् । यद्वा राक्षसवदाभको राजाऽसुरस्ताचिवारणायोपयुक्तमिदं कर्मासुरवादिति असुर्यं, तद्रक्षमाणाः, ऋतं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता ऋतावानः, ऋणानि चयमाना अपरोद्ध्वैरिणो दारिद्र्यसंपादनेन बहूयूणानि संपादयन्तः ।

तत्रैव याज्यामाह—तिस्रो भूमिरिति । हेऽयंमन्वरुण मित्रं, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या वो मुष्माकं तन्माहित्वं माहात्म्यं चारमणीयं महि महदधिकं च । कथं माहात्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च त्रीन्धून्सूर्यचन्द्रवह्निगतान्प्रकाशान्धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ज्योत्स्नारूपेणावभासन्त इति केषांचिन्मतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“ सुपुत्रः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ” इति । अग्निदीप्तेरादित्यसंबन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते—“ उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति ” इति । तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम् । किंचैषां यजमानानां विदधे यज्ञे यानि त्रीणि व्रतान्यन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मनिष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि तर्वाणि ऋतेन पालयिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः ।

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति । तत्र कांचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—

“ अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतियं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन्त्यस्य शत्रोः पदाङ्कितभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादितिशब्दवाच्या, तैवास्मा अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गी करोति ।

मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिशं कुरुते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

आशीरस्मदपेक्षितं फलं सत्यमस्त्विति शेषः ।

अन्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इह मदीये राष्ट्रप्रवेशे प्रजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः ।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ उप प्रेत मरुतः सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमुः राजानमित्याह मारुती वै विड्ज्येष्ठो विशपतिर्विशौबैनः राष्ट्रेण समर्भयति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हे सुदानवः सुष्टुराष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतो यूयेमेना विशपतिनेतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धममुं वीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षिमाणमपरुध्यमानं राजानमभि-
मुखीकृत्योपप्रेत समीपे गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे विशपतिनेति यदुक्तं तत्र या विट्प्र-
जा सा मरुतामधीनत्वाम्मारुती, तस्या विशः पतिर्ज्येष्ठोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन
विशपतिना सह योद्धमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः ।
एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समृद्धं
करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति—“ हविष्कृता वाचं वि-
सृज्योप प्रेत मरुतः सुदानव इति यजमानमध्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्यो-
चरे वाससि षडैकदेशं निवषतीह मन इत्युरसि शेषं निर्वपति ” इति ।

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विवक्षते—

“ यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्विहीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि-
चिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विड्विशमेवाव
गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्राज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः—अन्तर-
ङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः सभायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु सभायाः पर-

१ स. च. °रुयातस्य । २ क. घ. ङ. च. निनयाति । ३ क. घ. ङ. च. ग्राम्येभ्यो ।

४ स. च. °भायां विसार्जितायां प° ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

स्तादन्तःपुरे गत्वा गूढं हितं वदति तस्य गृहाद्ग्रीहीनाहरेत् । विदूशन्दवाच्यायाः
प्रजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ।

विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरुं विधाय कृष्णैर्वारुणचरुं
विधत्ते—

“ अवगताऽस्य विद्वानवगतः राष्ट्रमित्याहुर्वे कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं नि-
र्वपेद्धारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति ” [सं० का० १ प्र०
३ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं
भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्वपेत् ।
यथा प्रजाया आदित्या देवता तद्द्राष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तयोस्तुष्ट्या
तदुभयं प्राप्यते ।

योऽयमपरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव या-
ज्यानुवाक्ये । यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र
शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह—त्याञ्च क्षत्रियामिति ।

वयं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्धयर्थमादित्यान्प्रत्यवो
याचिषामहे रक्षणं पार्थयामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रप-
ञ्चितं त्याञ्च तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमृडीकान्सुष्टु सुखायितुन् । तत्रैव
याज्यामाह—न दक्षिणोति ।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनापरोधेन व्यामुढ-
चित्तः सन्किमपि न विचिकित्ते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं
प्राचीनमिदं प्रतीचीनमिति कमपि विवेकं नानुभवामि । क इव, पाक्या चित्पाक्य
इव धीर्या चिद्धीर्य इव । पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरि-
पक्वधर्बाल इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो
बाल इत्यर्थः । युष्मानितो युष्माभिः स्वकीयां विशं प्रापितः सन्नभयं ज्योतिः
शत्रुभयरहितं विवेकज्ञानमश्यां प्राप्नुयाम् । तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—
आदित्यानामिति ।

यजमाना वयमादित्यानां संबन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावसा रक्षणेन

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

युक्ताः शर्मणा शंतमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादातिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सक्रा भवेम । हे आदित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितित्वे सर्वदैवाखण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोषमाणा अस्मदीयां स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरासस्त्वरमाणा इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णव्रीहचरौ पुरोनुवाक्यामाह—इमं म इति ।

हे वरुण मे मदीयामिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृडय सुख्य । अहं चावस्युः पालनेच्छुस्त्वामाचक आ समन्ताच्छन्दयामि मर्थयामि । तत्रैव याज्यामाह—तत्त्वा यामीति ।

तत्तस्मै रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां प्राप्नोमि । अयं यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाशास्ते । हे वरुणाहोऽमानः क्रोधरहित इह कर्मणि बोधि अस्मद्विज्ञापनां बुध्यस्व । हे उरुशंस प्रभूतस्तुते नोऽस्माकमायुर्मा प्रमोषीमां विनाशय ।

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिदिष्टिरुक्ता । केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्मै विशोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इममित्यादिर्निर्वपमन्त्रोऽत्रैवात्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्म्यास्तदीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेमं व्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् । अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वपे सत्यादित्याः स्वयमेव तं भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्त्सप्त मध्यमेषायामुप हन्यादिदमहमादित्याऽन्ध्राम्याऽमुष्मादमुष्मै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्म्या मदीयाया विशोऽवगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

अनेन मन्त्रेणाश्वत्थेजन्यान्सप्त शङ्कुकुन्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां
कीलपक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सत्यादित्याः स्वयमेव बद्धवीराः सन्तः स्वकी-
यान्भृत्यान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

“यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिभ्येऽपि मयूखान्त्सं नक्षेदनपरुध्य-
मेवाव गच्छति ” [सं० का० २ म० ३ अ० १] इति ।

पूर्वत्र मध्यमायामीषायां शङ्कुकुन्हः कीलिताः । इदानीमिभ्येऽपि शङ्कुकुबन्धनं
विशेषः । तेषां शङ्कुकुनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते—

“आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ आंजसैव विशमव गच्छ-
ति ” [सं० का० २ म० ३ अ० १] इति ।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुकुसंख्यां विधत्ते—

“सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एव विशमव गच्छति ” [सं०
का० २ म० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्यावेति मारुते ।

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे मिया प्रियंगवे चरौ ॥

अग्निर्वसुमंदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।

यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो द्वयम् ॥

यज्ञो भुवद्वति चरौ धारयन्धारयद्वति ।

त्यान्नुत्रयं शुकुचराविमं कृष्णचरौ तथा ॥

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ॥ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वत्सुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीवीरब्रह्ममहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्रा-
 भी अपागूहता* सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी
 वै मे प्रजा अपाघृक्षतामिति स एतमैन्द्राममे-
 कादशकपालमपश्यत्तं निर्वपत्तावस्मै प्रजाः
 प्रासाधयतामिन्द्राभी वा एतस्य प्रजामप
 गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ऐ-
 न्द्राममेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
 भी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
 न्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
 वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
 बृहक्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति यः सङ्ग्राममु-
 पप्रयात्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निः (२) वपे-
 त्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्नैन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-

* एतदाद्येकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पृथ-
 ग्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंवेत्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण
 पथरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण क कृतमित्येतदपि तत्रैव
 भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तमस्तीत्येतेषामेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ।

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्विनां विधिः)

धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 त० सङ्ग्रामं वि वाः एष इन्द्रियेण वीर्येण-
 ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं
 निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनता-
 मेन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामिष्यान्नि-
 द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
 जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पुषा वा इ-
 न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चङ्
 निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
 मेष प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्ठा-
 निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
 दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पूषण-
 मेवैकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(दर्शाधिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अ॒भये॑ पाथि॒कृते॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
 पेथो॑ दर्श॒पूर्ण॑मास॒याजी॑ स॒न्नमा॑वा॒स्यां वा॑
 पौ॒र्णमा॑सीं वा॒ऽति॑पा॒दये॑त्पथो वा ए॒षोऽध्य॑प-
 थेनैति॑ यो दर्श॒पूर्ण॑मास॒याजी॑ स॒न्नमा॑वा॒स्यां वा॑
 पौ॒र्णमा॑सीं वा॒ऽति॑पा॒दये॑त्य॒ग्निमे॒व पाथि॑कृतः
 स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति स ए॒वैन॑म॒पथा॑त्प-
 थ्याम॒पि न॑यत्यन॒ड्वान्द॑क्षिणा व॒ही ह्ये॑ष
 समृ॒द्ध्या अ॒भये॑ व्रत॒पत॑ये (१) पुरो॒डाश॑म-
 ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेथ आ॒हिता॑ग्निः स॒न्नव्र॑त्यमि॒ष
 चरे॑द॒ग्निमे॒व व्रत॑पतिः स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒
 धाव॑ति स ए॒वैनं॑ व्रत॒मा ल॑म्भयति व्र॒थो
 भव॑त्य॒ग्नये॑ र॒क्षो॒घ्ने पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
 पेथः र॒क्षाःसि॑ स॒चेर॑न्न॒ग्निमे॒व र॒क्षो॒हण॑ स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति स ए॒वास्मा॑द्र॒क्षाःस्य॑प॒
 हन्ति॑ नि॒शिता॑यां॒ निर्व॑पेत् (२) नि॒शिता॑-
 याः हि र॒क्षाःसि॑ प्रेर॒ते संप्रे॑र्णान्ये॒वैनानि॑
 हन्ति॑ परि॒श्रिते॑ याज॒येद्र॒क्षसा॑मन॒न्वव॑चाराय
 र॒क्षो॒घ्नी या॑ज्यानुवा॒क्ये भ॑वतो र॒क्षसा॑स्तृ॒त्या
 अ॒भये॑ रु॒द्रव॑ते पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेद॒ग्नि-
 चरे॑न्ने॒षा वा अस्य॑ घो॒रा त॑नूर्य॒द्रुद्र॑स्तस्मा॒ एवै॑-
 न॒मा वृ॑श्वाति ताज॒माति॑माल्छत्य॒भये॑ सुर॒भिमे॑ते
 पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेथस्य गा॒वो वा

(कामुकादीष्टिविधिः)

पुरुषाः (३) वा प्रमीयेरन्यो वा विभिया-
 देषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभिमती
 तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति
 पूतीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
 नैवैनं शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमव-
 रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
 मयिते जयति त* सङ्ग्रामम् (४) अभि
 वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
 प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्हस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
 वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं
 शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि
 वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दह-
 त्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहान्द-
 हति (५) ॥

(अतर्पतये निश्चितायां निर्वपेत्पुरुषाः सङ्ग्रामं न चत्वारि च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यं कामो नोपनमंदाग्निमेव काम* स्वेन

भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्ध-
 यत्युपैतं कामो नमत्यग्नये यविष्ठाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सर्धमानः क्षेत्रे वा सजा-
 तेषु वाऽग्निमेव यविष्ठं स्वैनं भागधेयेनोप
 धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
 युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये
 यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
 र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठं स्वैनं भागधेयेनोप
 धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनम-
 भिचरन्तस्तृणुतेऽग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
 भिमेवाऽऽयुष्मन्तं स्वैनं भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
 त्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
 द्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसं स्वैनं भागधेये-
 नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
 वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भु-
 क्कामोऽग्निमेव रुक्मतं स्वैनं भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा-
 ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
 निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तं स्वैनं
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्य*
स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव संहते य*
सीक्षते (४) ॥

(भ्रातृव्यस्यास्मिन्तेजस्वते पुरोडाशमष्टात्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः
कामयेतान्नवान्तस्यामित्यग्निमेवाञ्जवन्त* स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमञ्जपतिं करोत्य-
न्नवानेव भवत्यग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवा-
न्नाद* स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन-
मन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्यग्नयेऽन्न-
पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामये-
तान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवाञ्जपति* स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमञ्जपतिं करो-
त्यन्नपतिरेव भवत्यग्नये पर्वमानाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये
ज्योगामयावी यदग्नये पर्वमानाय निर्वपति

प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये (२) पा-
 वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये
 शुचये आयुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
 भवति जीवत्येवैतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद-
 ग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
 धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
 त्यग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
 न्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
 कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
 प्र यच्छत्यग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः
 कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्त*
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन* रसवन्तं
 करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
 त्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव
 रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
 मन्त* स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-
 सृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
 संयत्ते वाजम् (५) वा एष सिंसीरति यः
 सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः सल्लु वै देवानां वाज-

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

सृद्गिन्मेव वाजसृत* स्वेन भागधेयेनोप धावति
धावति वाज* हन्ति वुत्रं जयति त* संज्ञामम-
थो अग्निरिव न प्रतिधुषे भवत्यग्नयेऽग्निवते पु-
रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निम-
भ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्ट-
भागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानम् (६) अभि
संभवतः स ईश्वर आर्तिमातोर्यदग्नयेऽग्निवते
निर्वपति भागधेयेनैवैनां शमयति नाऽऽर्तिमा-
र्त्तति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-
होत्र उद्वायेदपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा
न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्धिरयते कि-
मपरोऽभ्युत् (७) ह्रियेतेति तान्येवावक्षाणानि
संनिधाय मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वा-
द्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिञ्च त्रिष्टुभा
जगत्या देवभ्यो हव्यं बहनु प्रजानन्निति छन्दो-
भिरैवैन* स्वाद्योनेः प्र जनयत्येष वाव सोऽग्नि-
रित्याहुज्यांतिस्त्वा अस्य परापतितामिति यद्-
ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः
परापतितं तदेवावरुन्धे (८) ।

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्नेन दधाति करोति

वाजं यजमानमुद्देशस्य षट् च)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आभिस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं
 दधिक्राव्णे चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः
 संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारु-
 णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुना-
 ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
 वैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
 संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योनिं
 प्रजायै पशूनां निर्दहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
 न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरमेव भाग-
 धेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
 प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 धिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवचसेन पुनाति
 यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यदश-
 कपालो विराजैवास्मिन्नजाद्यं दधाति यदेकाद-
 शकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वा-
 दशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मि-
 न्जात एतामिष्टिं निर्वपति पुतः (३) एव

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

तैजस्व्यञ्जाद इन्द्रियावी पशुमान्भवत्यव वा
 एष सुवर्गाह्योकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी
 सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति
 सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वै-
 श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निर्वै-
 श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
 उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४)
 अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
 वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा
 एतस्य ब्राह्मणा क्रंतायवः पुराऽन्नमक्षन्नाग्नेयम-
 ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-
 द्वासयिष्यन्त्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं क-
 रोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५)
 एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः
 स्वामेवैनं यानिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्त-
 कपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि-
 श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै
 द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः

(आदित्यचर्चादीष्टिविधिः)

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताश्च्यवयति
 मारुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो
 देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपा-
 लो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै
 सजातानव रुन्धेऽनुच्यमान आ सादयति वि-
 शमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(प्रजाकामः संवत्सरः पुनात्येवैनं पृतः समष्ट्यै तादृग्मारुतो
 भवत्येकान्विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्य-
 ज्ञियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रतितिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै
 देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असु-
 रानजन्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
 वानामेवाऽऽयतने यतते जयति त्सङ्ग्राममे-
 तस्मिन्वा एतौ मृजाने (१) यो विद्विषाण-
 योरन्नमत्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वि-
 षाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः

(आदित्यन्वर्वादीष्टिविधिः ।)

संवत्सरस्वदितमेवात्ति नास्मिन्मृजाते संवत्स-
 राय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्गः
 पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा
 निर्वरुणम् (२) परस्ताद्भि द्रुह्यति नैनं वरुणो
 गृह्णात्याव्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽकिं प्रति
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदकिं
 प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-
 दितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्प्रति-
 गृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो
 यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्थो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरमातामेव सनिमाभि प्रच्यवते
 दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै

यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेत्तां भ्रातृव्याय प्रहि-
णुयान्निर्ऋतिमेवास्मै प्रहिणोति (५) ।

(मृजाते निर्वरुणं वपेदुभयादद्यो वै संवत्सरं पद्विंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुर्भवति
स्वादेवास्मै योनैः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्त* स्वेन
भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इ-
न्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्त*
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायाकवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै
देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्त* स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-

(ऐन्द्रचर्वादीष्टिनिधिः)

त्यञ्जाद् एव भवतीन्द्राय घर्मवन्ते पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावन्त इन्द्रा-
 याकं वन्ते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवन्ते निर्वपति
 शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावन्त
 आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायाकं-
 वन्ते भूत एवाञ्जाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राय
 (३) अ०होमुचै पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
 र्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ०ह
 इन्द्रमेवा०होमुच० स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवैनं पाप्मनोऽहंसो मुञ्चतीन्द्राय वैमृधाय
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्र-
 चेपैरन्राष्ट्राणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृध०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधः
 (४) अप हन्तीन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशक-
 पालं निर्वपेद्ब्रह्मो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्राता-
 र० स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत
 इन्द्रायाकंश्वमेधवन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनभेदेते वै महायज्ञस्या-
 र्ये तनू यदकांश्वमेधाविन्द्रमेवाकांश्वमेधवन्त०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो
 महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति(५) ॥

(मामकामात्रीनामनुज्वादीष्टिविधिः)

(इन्द्रियावन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तं स्वेन भागधेयेनैवेन्द्रियास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुः स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्क-
रोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य
सेनासंसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तैन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवा-
स्य सेनाः सः श्यति बल्वजानपि (१)
इधे सं नक्षेद्गौर्यत्राधिष्कञ्चा न्यमेहत्ततो
बल्वजा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा
वेदयतिन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण
वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति
जयति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादपकान्तान्यथेष हतमनाः स्वयंपाप

(ग्रामकामादीनामनृज्वादीष्टिविधिः)

इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वनेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
 दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय
 दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः काम-
 येत दानकामा मे प्रजाः स्युः (३) इतीन्द्र-
 मेव दातारं स्वनेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा
 अस्मै प्रजा भवन्तन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदी-
 येतेन्द्रमेव प्रदातारं स्वनेन भागधेयेनोप धाव-
 ति स एवास्मै प्र दापयतन्द्राय सुत्राम्णो पुरो-
 डाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४)
 अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणं स्वनेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो
 भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृ-
 त्तमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्र-
 मेकादशकपालं निर्वपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमद-
 धाच्छक्वरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो वै
 शक्करी स एनं वज्रो भृत्या ऐन्ध (५) सोऽ-
 भवत्सोऽविभेद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजा-
 पतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्करी आधि-
 रेवतीं निरमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽ-
 लं श्रियै सन्तसदृङ्समानैः स्यात्तस्मा एत-

मैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
दधाति रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या
अप्रदाहाय शक्ररी याज्या वज्रो वै शक्ररी स
एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव (६) ॥

(अपि तस्स्युर्वेन्ध भवति चतुर्दश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिच-
रन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्बुधा-
ग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्याग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि
चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
स्वती वाचैवैनमभि चरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवाति
ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि चरति
(१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति
द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादितिप्रयुक्त्या एतयैव
यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति
चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य
न कुतश्चनोपाग्याधो भवति नैनमभिचरन्स्तु-

(अभिस्वारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

णुत आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं
यज्ञो न (२) उपनयेदाग्निः सर्वा देवता
विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैनं
यज्ञो नमत्याम्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षु-
ष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति
यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेव (३) अस्मिश्चक्षुर्ध-
त्तश्चक्षुष्मानेव भवति धेन्वै वा एतद्रेतो यदा-
ज्यमनडुहस्तण्डुला पिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र
जनयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्ते-
जसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं
वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-
कल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्ये-
न्द्रियम् (४) वीर्यं वृङ्क्ते पुरा वाचः प्रवदि-
तोनिर्वपेद्यावत्येव वाक्तामप्रौदिता भ्रातृव्यस्य
वृङ्क्ते तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽ-
नु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दध-
त्याम्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवन-
स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्ब्राह्मस्प-
त्यश्चरुर्धदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति
(५) आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रर्चादियेष्टिबिधिः)

माध्यंदिनस्य सर्वनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुयद्देकादशकपालो
 भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं
 सर्वनं माध्यंदिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्रोत्या-
 भावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्य-
 श्चरुयद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती जागते तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
 कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्व-
 नानि भैशावरुणमेककपालं निर्वपेद्दशायै काले
 यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवै-
 पैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्ह-
 त्याप्नुम् (७) ।

(ब्रह्मणैवैनमभि चरति यज्ञो न तावेवास्पेन्द्रियमाप्नोति

देवताः सप्तत्रिंशच्च ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायं
 श्रितिमैच्छन्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निरं
 वपन्तेनैवास्मिन् रुचंमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
 स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्सोमं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्वादीष्टिविधिः)

चैव रुद्रं च त्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्ता ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रः (१) वै तिष्यः
सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे
परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भव-
त्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्म-
वर्चसं तत्सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत
इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी
ऋचौ धार्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्रेष
जम् (२) भेषजमेवास्मै करोति यदि विभी-
याद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
यिता सोम एवास्मै रतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
जनयति विन्दते (३) प्रजां सोमारौद्रं चरुं
निर्वपेदभिस्वरन्तसौम्यो वै देवतया पुरुष एष
रुद्रो यदाग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्कीर्य
रुद्रो यदाग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्कीर्य
रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमाहीति सोमारौद्रं

चरुं निर्वपेज्ज्योगामयाधी सोमं वा एतस्य
 रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति
 सोमदेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत
 यदि (४) इतासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्र-
 योर्वा एतं ग्रसितं होता निष्विदति स ईश्वर
 आर्तिमातोरनड्वान्होत्रा देयो वह्निर्वा अनड्वा-
 न्वह्निहोता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति
 सोमारुद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वैऽस्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
 ह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बार्हिषः स्तृणीयादर्धं
 नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयति (५) ।

(रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्धं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः)

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छ-
 न्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीय ऐन्द्रमधि श्रयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तक-
 पालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश
 एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ साद-

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

यति विशमेव (१) अस्मा अनुवत्मानं
 करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्रार्थं च
 विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादि-
 न्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्यं ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्या-
 श्राव्यं ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितृश्हाणा-
 स्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत
 कल्पेरान्निति यथादेवतमवदायं यथादेवतं यजे-
 द्भागधेयेनैवान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्श्च देवान्स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदायं वैश्वदे-
 वस्याव येदथैन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 णैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-
 ग्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै
 पृश्नियै दुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्राम-
 कामः पृश्नियै वै पर्यसो मरुतो जाताः पृश्नियै
 प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
 मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै
 सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती
 याग्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनश्च
 समानानी करोति द्विपदा पुरानुवाक्या भवति

द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद
 एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा मिथो विप्रिया आसन्ते १न्योऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नभिर्व-
 सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तम् (५) एतया
 संज्ञान्याऽयाजयदस्ये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि
 समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमे-
 तया संज्ञान्या याजयेदस्ये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समा-
 ना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां
 भवति ॥ ६ ॥

(विशमेव तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तं वरुणाय चरुर्दश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वेद

पुत्रः पितर* स मातर* स मनुर्भुवत्स भुवत्पु-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नर्मघः । स द्यामौणोदन्तरिक्षं स सुवः स
 विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्यं
 चित्रम् । स प्रतनवन्नवीयसाभे द्युम्नेन संयता ।
 बृहत्तन्थ भानुना । नि काव्या वेधसः शश्व-
 तस्कृहंस्ते दधानः (१) नर्या पुरूणि)
 अग्निभुविद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो
 अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमृतये सवि-
 तारमुषं ह्ये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-
 मय सवितवाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं
 सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया
 धिया वामभार्जः स्याम । बडित्या पर्वतानां
 खिद्रं बिभर्षिं पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति
 म्हा जिनोषिं (२) महिनि । स्तोमासस्त्वा
 विचारिणि प्रति द्योभन्यक्तुभिः । प्र या वार्जं
 न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदुदरेण सरुया
 सचेय यो मा न रिष्येद्धयंश्व पीतः । अयं यः
 सोमो न्यधाद्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेभ्यच्छ ।
 आपान्तमन्यस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
 ष्छरुमां ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा
 वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र
 (३) सुवानः सोमं ऋतयुश्विकेतेन्द्राय ब्रह्म
 जमदग्निर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शश्वसस्तुर-

स्यान्तयच्छि गृणते धर्म्मं ह२ह । सनाधस्ते
 मर्द्धं च शुभ्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतैः सप-
 यंश्च । अर्को वा यत्तुरते सोमचक्षास्तभेदिन्द्रो
 दधते पुत्सु तुर्याम् । वषट्ते विष्णवास आ
 कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) ।
 वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे युयं पात
 स्वस्तिभिः सदा नः । प्र तत्ते अद्य शिपि-
 विष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वां गृणामि तवसमतवीयान्क्षयन्तमस्य
 रजसः पराके । किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं
 भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वषो
 अस्मदपं गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे वभूयं
 (५) । अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् ।
 शिशीहि नः सुनुमतः । दा नो अग्ने शतिनो
 दाः सहस्रिणो दुरो न वाज२ श्रुत्या अपावृधि ।
 प्राची धावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमु-
 पसो वि दिद्युतः । अग्निदां द्रविणं वीरपेशा
 अग्निर्कषिं यः सहस्रां सनोति । अग्निदिवि
 हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभ्रता पुरुत्रा । मा
 (६) नो मर्धीरा तू भर । घृतं न पुतं तनूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्रै रुक्मो न रोषत
 स्वधावः । उभे संश्वन्द्र सर्पिषो दर्श्री श्रीणीष
 आसनि । उतो न उत्पुपूर्या उकथेषु शबसस्पत
 इषः स्तोतृभ्य आ भर । बायो शतः इरीणां
 युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रय
 आ यातु पाजसा । प्र याभिः (७) यासि
 दाश्वाः समच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये वुरोणे । नि
 नो रयिः सुभोजसं युवेह नि वीरवद्वस्यमश्वियं
 च राधः । रेवतीर्न सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुवि-
 वाजाः । क्षुमन्तो याभिमर्दम । रेवाः इद्रेवतः
 स्तोता स्यास्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिबः
 श्रुतस्य (८) ।

(दर्शनो जिनोषि देभु प्र इव्यं बभूध मा यामिभत्वारिःशब्ध) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

मजापतिस्ता सुहा अग्रये पथिकृतेऽग्रये कामायाग्रयेऽकवते वैशानरनाद्विर्भं
 चरुमेन्द्रं चरुमिन्द्रायान्वृजव आग्रावैष्णवमसौ सौनारोऽग्रमेन्द्रमेकादशकपाठः
 हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशक्तितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्ये पपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।

द्वितीयादित्रये काम्या वक्तव्या इष्टयोऽखिलाः ॥ २ ॥

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।

प्रजाकामः स्पर्धकामो(मानो) युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥

सभामेष्टयति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।

ऐन्द्राग्रं पश्वमं पौष्णं चरुमेषोऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥

सभां प्राप्य क्षैत्रपत्यं चरुं कृत्वोर्ध्वमाचरेत् ।

ऐन्द्राग्रयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥

दशांघतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतेऽग्नये ।

अवत्याचरणेऽष्टाकपालं व्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥

एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।

पिशाचग्रहबाधे तु यजेद्राक्षोन्नकं हविः ॥ ७ ॥

अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।

शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्यान्नृद्रवते हविः ॥ ८ ॥

कुर्यात्सुरभिमद्यागं नरगोमृतितद्गये ।

युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥

एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।

अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥

कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)याग्नये चरेत् ।

स्पर्धमानो यविष्ठाय वद्वये हविराचरेत् ॥ ११ ॥

तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।

कृत्स्नायुःपातये कुर्याद्धविरायुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भूतिकामो हविः कुर्याद्द्वह्वये जातवेदसे ।
 कान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्भुक्तमतेऽग्नये ॥ १३ ॥
 आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।
 वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥
 अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्टयादयः श्रुताः ।
 यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥
 वाञ्छन्ननादके (ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।
 प्रभूतान्नस्वामितार्थी ह्यन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥
 पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।
 युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥
 चक्षुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।
 रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥ १८ ॥
 त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।
 प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥
 इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तामिष्टिं समाचरेत् ।
 क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥
 धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।
 युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसूतेऽग्नये ॥ २१ ॥
 द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्निवते हविः ।
 ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्याद्दुद्धताग्निविनाशने ॥ २२ ॥
 अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।
 अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥
 पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।
 यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥
 वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।
 दाधिक्राव्णे चरुं कुर्यादाभिशस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥
 त्रिहविष्कामिमामेव प्रजाधर्षपि समाचरेत् ।
 एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥

दशादिकमतिक्रम्य तद्वैश्वानरं चरेत् ।

अभिमुद्रासयिष्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकम् ॥ २७ ॥

उक्त वैश्वानरं चोभे निर्वपेद्भविषी अथ ।

वैश्वानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्भविः ॥ २८ ॥

अभिशास्तीष्टिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहृताः ।

निर्वपेच्चरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥ २९ ॥

युद्धभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं हविः ।

मारणोद्यतयोरञ्जं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥ ३० ॥

कृत्वा यः शपथं पूर्वं ब्रुहेदेवोऽपि तं चरेत् ।

अविं तुभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥

तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।

षष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥

वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

पथर्था निर्वपेदेन्द्रं चरुं यद्वेन्द्रियावते ॥ ३३ ॥

पुरोद्वाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्धर्मवते चरेत् ।

अष्ठाष्टपंकवते कुर्यान्नृत्यर्था तु हविस्त्रयम् ॥ ३४ ॥

घर्मेन्द्रियाकैर्युक्तेभ्य इन्ध्रेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।

अंहोमुचे पापघाती वैभुषायान्यपीहितः ॥ ३५ ॥

बद्धो वा परियत्तो वा त्रात्र इन्द्राय निर्वपेत् ।

अकांशमेधयुक्ताय महायज्ञेऽष्टुराचरेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।

इन्द्रं व इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥ ३७ ॥

ग्रामाष्टपञ्चजदे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।

युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्मन्युमते हविः ॥ ३८ ॥

दात्रेऽन्यदीपदानार्थी प्रदात्रे तूत्तमर्णकः ।

राज्यभ्रष्टो भ्रश्यमानो वा तुत्राम्णे चरेद्भविः ॥ ३९ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ने संत्येन्द्रे(न्द्रं) संपदे चरेत् ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नन्वृजुप्रमुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥

तदर्थोऽन्वह मासा इत्यत्र सम्यक्कृतिरूपितः ।

आग्ना वैष्णव आद्यः स्यादाज्यं सारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥

बाह्वस्पत्यचरुश्चैतत्कुर्यादभिचरंकायम् ।

यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्धविक्रामम् ॥ ४२ ॥

पीडितोऽन्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।

यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्नावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥

धृते चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकल्पां चरेद्धविः ।

अन्यानुबन्ध्यकालेऽयं मैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।

मस्रवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥

चर्मदोषाद्विभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।

मजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥

परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौद्रादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥

अग्नाविष्णुं मंहीत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

ग्रामार्थैर्नेन्द्रं मारुतं च कुर्यादेतद्धविक्रामम् ॥ ४८ ॥

विद्व्राज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।

कलहं तं समापातुं वाञ्छन्नपि चरेदमूमम् ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामश्चरेद्धविः ।

प्रियंगवं मरुद्भयस्तु ग्रामकामश्चरुं चरेत् ॥ ५० ॥

समानैरपिये जाते संज्ञानीं तां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽस्त्रिलाः ॥ ५१ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुषाक्यभिधानम्)

पूर्वंपपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थं उदीरितः ।

द्वादशेऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ॥

व्याख्यास्यन्ते तदर्थेऽर्थादाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभीतस्पोष्टं विधातुं प्रस्तौति-

“ देवा वै मृत्योरबिभ्यस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निरवपत्तैथैवैष्वमृतमदधात् ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तथैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् । विधत्ते-

“ यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं विधेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रशंसति-

“ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये पति तिष्ठति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति । पाकाय घृतद्रव्यं विधत्ते-

“ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

आयुर्दां अग्ने हविषो जुषाणो घृतमतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्नेरायुष्प्रदत्वाद्घृतस्याऽऽयुष्प्रम् । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढबद्धतया निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारायानुकूले । अवदानपरिमाणं विधत्ते-

“ चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽन्त्ये ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिधारणेन चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र त्वेकैकस्मिन्नवदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते । एव प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विरवदातव्यमिदार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिप्रायेण

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्) -

वीप्सा । तदेतन्मनासि निधाय सूत्रकार आह—“तानि पवित्रवत्याज्य आवपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राशिन्नेऽष्टाविडार्या चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशिन्ने समोष्यैकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षाएनय इतरेषाम् ” इति ।

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे प्रदानं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति ” [सं०का०२ प्र० ३अ०२] इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वृक्ष तिसृणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इत्येका । आपो ह यन्महती-विश्वमायञ्जिति द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमपपाठके समाह्वानात्तत्वाच्चैव व्याख्यास्येते । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया । सा तु प्रथमकाण्डस्याष्टमपपाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेदेति । द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरिति मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्ड-मध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽध-स्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नम् । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति । किञ्च, स प्रजापतिः सर्वव्यापी विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किञ्चात एव विश्वा भुव इमं लोकमारम्याधस्तनाः सर्वा भूमीरभ-वत्प्राप्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किञ्च सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् । इष्टच्यन्तरं विधत्ते—

“ असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एत२ सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवारिमिरुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एत२ सौर्यं चरुं

१ क. घ. ङ. च. °लमात्रं द्यौः । २ क. °ध्यापि विं । ३ स. किञ्च स ए ।

—(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नलवचंसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं०का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण सौर्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्णाऽऽसादयतीति । तदेतद्विधत्ते—
“ उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्नरुचं दधाति ” [सं०का० २ प्र० ३ अ० २]
इति । उभयत उपरिष्ठादधस्ताच्चेत्यर्थः ।

प्रयाजार्थं आष्ये कृष्णलं पक्षिष्य होमं विधत्ते—

“प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० २] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु ह्यमनैस्तैजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः
पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसोख्यस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगाद-
नीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्थिनस्त्रिहाविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्यं
विन्देय-हिरण्यं मोष नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
तेनैवैनान्द्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवै-
नद्विन्दत उपैतं हिरण्यं नमति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।
हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं बुद्ध्यादि-
रूपेणाधिकं स्वयमेव मां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः । फलान्तराय त्रिह-
विष्कां तां विधत्ते—

“ दि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्रियते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्वपोक्षि-
रण्यं विस्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २]
इति । हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियव्युद्धिः ।

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

“ + एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव

+ सर्वेष्वामुक्तकेषु एतामेवेत्यादि व्युध्यत इत्यन्तमग्निमावतरणान्तरमेव गृहीतं
इत्यते, तथाऽपि प्रमादमूलकमेवैतत्पूर्वाक्यपूर्तेरभावादिति बोध्यम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं तेनैवैन्द्विन्दति सावित्रो भवति सवितृमसूत एवैन्द्विन्दति भूम्यै चरुर्भ-
वत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैन्द्विन्दति ” [सं० का० २ प० ३
अ० २] इति । मार्गपातनस्थानविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्त्वा-
भार्थमियमिष्टिः ।

एतेषु त्रिषु हविःषु पथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रतनवदिति । हेऽग्ने त्वं द्युम्नेन हिरण्येन बृहत्तन्थ महदैश्वर्यं विस्तारय ।
किंवत्, प्रतनवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति
तद्वत् । कीदृशेन द्युम्नेन । नवीयसाऽत्यन्तनूतनेन पितृपितामहाद्युपाजितव्यतिरि-
क्तेनेदानीमेवाज्यमानेन । संयताऽस्मान्प्राप्नुवता । भानुना काङ्क्ष्याभावात्त्यन्तं
भासमानेन । तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्येति । कविः पण्डितस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्धयतिशयः ।
अयमाग्निः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्धयतिशयेन यजमानाञ्छाश्रतो निरन्तरा-
नुष्ठानशाश्रितकान्वेधसो विधातुसदृशान्निकर्नितरां करोतु । कीदृशोऽग्निः । नयां
मनुष्येभ्यो हितानि पुरुणि बहुधनानि हस्ते दधानः । किंच, सोऽग्नी रयीणां
रयिपतिभुवत्सर्बेषां धनानामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विधा
सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहस्थितानि कर्तुं शक्तः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
ददातु । द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणां यस्य स हिरण्यपाणिस्तादृशं
सावितारमुपगम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता
देवतारूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता । अत्रैव याज्यामाह—

वाममयेति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः पेरय
वेहीत्यर्थः । शोऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य
वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयेऽयाऽनया धिया
श्रद्धायुक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठापिनः स्याम । तृतीयहविषः पुरोनु-
वाक्यामाह—

बद्धित्येति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संबन्धिनं खिन्नं खेदजनकं भारमित्था
बद्धिर्भिर्षि । इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । बद्, बाठं दृढमित्यर्थः । हे भूमि त्वं

महना त्वदीयेन महिन्ना या मजिनोषि यान्पर्वतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां त्विद-
मिति पूर्वत्रान्वयः । पवत्वति महिनीति द्वयं संबुद्धचन्तस्य भूमिपदस्य विशेष-
णम् । पवत्वति पवणवति महिनि महश्चयुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र पवणवत्त्वेन
जलसमृद्धिः सूच्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान्प्राणिनः प्रीणयसि तानपि
बाढं विभर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमास इति । विविधश्चारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचा-
रिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अक्तुभिरभिव्यक्तैर्नानावि-
धसस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां पतिष्टोभन्ति पत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले
पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुकामिनं प्रकर्षेणास्यासि भोगाय प्रेरयसि ।
कमिव, हेषन्तं वाजं न वाजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं
दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेषाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्वं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् ।
सोमवामिनश्चरुं विधातुं प्रस्तौति—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिचत्स विष्वङ्ग्व्याहृतस इन्द्रियेण सोमपीथेन
व्याध्यत स यदूर्ध्वमुदवमीत्ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एत
सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरबपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधात् ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्टुः स्वयमनाहूतः सन्कु-
पितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्यं सोममपिबदिति पञ्चमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते ।
तदत्र संगृह्योच्यते । अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नाना-
दिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्वा-
स्थ्यकरेण सोमपानेन व्युद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यत्सोमरसस्वरूपमूर्ध्वं मुखेन वपनं
कृतवान्, तद्भूमौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्यु-
पदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेनेन्द्रियमदं सोमपानं प्राप्तवान् ।
अथ विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी
स्यात्तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेये-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नेष धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते॥

[सं०का०२प०३अ०२] इति ।

मातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादि-
न्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन व्युद्धो भवति । तादृशसोमवापिनो यजमानस्यास्य
चरुः । द्वौ देवौ द्रव्यं च प्रशंसति—

“ परसौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साक्षादेव सोम-
पीथमव रुन्धे ” [सं०का०२प०३अ०२] इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेणेति । हे हयंभेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्वमनेन मां न हिंस्या-
त्तादृशेन सख्या सखिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन
सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मुदुत्वं स्वास्थ्यमामञ्जमुदरं
यस्य सोमस्य स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः ।
तस्मै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं पतिरं प्रकर्षेण वमनापदं तारयितारमिन्द्रमञ्जै-
म्याभिमुख्येन पाप्नोमि भजापीत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽ-
पगत आपान्तः सवात्मना विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्युः ।
बहुभिर्मावभिराभिषुपमाणोऽपि न कृष्यतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमासा-
दिता उपलास्तुपलास्तेषां प्रथमं महारो यस्य सोमस्य सोऽयं तुपलप्रथमं ।
धुनिः कम्पमानः महारैरितस्ततः कम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्बो बहु-
विधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽ-
भिषवकाले शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनष्पीडनेन
पदवशिष्टं नीरसं तदृजिषं तदस्यास्तीत्युजीषी । इदृशः सोमो विधानि वनानि
वर्धयतीति शेषः । “ सोमो वा ओषधीनां राजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते सोमे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्श-
नाच्च वर्धयितृत्वम् । कीदृशानि वनानि । अतसा सर्वत्र संततानीत्यर्थः । अवां-
गर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देभुर्न हिंसन्ति । नीचैरुपमानैः
स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्रैव
विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्र सुवान इति । ऋतयुग्मं जमिच्छुयंजमानः सोमः सुवानः सोममभिषुण्वान्निन्द्राय ब्रह्मेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः । जमदग्निरेतन्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्चंस्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र त्वं वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामकोऽसि । कीदृशस्य, शबसो बलवतः उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । अन्तर्यच्छ नियन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरयितुं नियच्छ । गुणते तां स्तुवते यजमानाय भर्षं दंष्ट्र सोमस्य धारकं वायुं दृढी कुरु । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

सबाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या ऋत्विजस्ते ब्रह्म श्यामाकचरुत्सुं परिवृढं हविः सपर्यन्पूजयन्ति सपर्ययन्ति । कीदृशस्य ते । सबाधः । धकारान्तो बाध्शब्दोऽभिषवकृतमुपद्रवं ब्रूते । तेनोपद्रवेण सह वर्तते इति सबाध्, इति धातिपादिकं, तस्य षष्ठी सबाध इति । अभिषवपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं ब्रह्म, मर्दं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः । ब्रह्मकृत इष्टिरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीन्ति ब्रह्मकृतः । सोमचक्षा अर्को वा सोमशब्देनाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्वित्वान्नास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्यभिप्रायः । यद्यत्रास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तवेत्तत्रैवोदरेऽप्यमिन्द्रः पृत्सु सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय संभ्रमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमित्युक्तं यत्तृतीयं हविस्तत्रानन्तरभावि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिंश्च त्रये पुरोनुवाक्यां दर्शयति—

वषट् त इति । अस्यते क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेष्यत इत्यासौ यजमानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽसमान्ताद्दृष्टकृणोमि हविर्दानं करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्यो यज्ञ इत्यर्थः । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः ” इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक विष्णो मे मदीयं तद्द्रव्यं जुषव्य । सुष्टुतयः शोभनास्तुतिरूपा मे गिरस्त्वां बंधन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नपि विष्णौ यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् । पूज्या यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्सदा पात रक्षत । तत्रैव याज्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्र तत्त इति । हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्वज्ञे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वयुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रवितिष्ठति ” इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गृणामि तथाविधं त्वां स्तौमि । किंविधम् । अस्प रजसः पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्विनम् । कीदृशोऽहम् । अवतीयानतपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तव प्रसादात्स्तोतुं शक्नू इत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमित्त इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण षवक्षे पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूत्किमिदं गर्हणीय-
मभूत् । नैतद्गर्हणीयं वृथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरो-
गिण्युत्पाटितगुह्यत्ववि (चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवय-
वार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्वर्षो
वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूहनायैव
समिधे युद्धे क्वचशर्षिकैभ्यां गूढोऽन्यरूपो बभूव बभूविथ, तदन्यथा यथा
तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः ।

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—“अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्यै पशून्मजनयति
वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] । इति । पञ्च-
द्रव्यसमाष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दाधि मधु घृतपामो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व रुन्वे”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंबन्धात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम् ।

आस्मिन्हाविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
समृद्ध्यै ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोमहिषाधादिरूपेण पशूनां बहुरू-
पत्वम् । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्राजापतिरेवास्यै पशून्म जनयति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । घृतं न पूतमुभे सुश्वन्नेत्येते ऋचौ
विधत्ते—

“ आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वमौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र
दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तः पशव आत्मानमेव
मृत्योर्निष्क्रीय पशून्व रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यास्मिन्कस्मिंश्चिदुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वपाणिसुलभत्वं नास्ति,
आत्मापि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्साम्बान्मधुनः पुरुषत्वं,
मधुहोमेन वद्वौ प्रक्षिप्तस्याऽऽत्मनः पाङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्कृतो भवति ।

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने दा इति । हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि ।
तथा वीरवन्तं वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परीणसं परितः शोभना
नासिकाद्या अवयवा यस्य तं तथाबिधम् । सूनुमतस्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
न्नोऽस्माञ्छशीहि सर्वेषु कार्येषु तक्षणी कुरु । तत्रैव याज्यामाह—

दा नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंरुपाकृान्पशून्देहि ।
तथा सहस्रसंख्याकान्देहि । बुरो न द्वाराणीव । पशुसंपत्तौ हि* “ वायव्य-
श्वेतमालमेत ” “ सरस्वत्याज्यभागा स्यात् ” इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखे-
नानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुपातेरूर्ध्वं
बाजमर्जं श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनादिजन्यकर्तव्येषुपावृधि विघ्नपनीय वर्धय । प्रक-
र्षेणाऽऽनुकूल्यमश्वतो गच्छत इति प्राच्यौ कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा
तुष्टः सन्धवापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । उषस उषःकालाः सुवर्णं स्वर्गं इवास्म-
द्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिद्युतार्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्वित्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्निर्दा इति । अयमग्निर्दविणं दा ददातु । वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां
पालको योऽग्निरसावृषिमृषिसमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु ।
सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमाततान् समन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्याग्नेः
पुरुशा पुरुषु मदेशेषु धामानि स्थानानि विभूता विशेषेण संपादितानि ।

* सर्वपुस्तकेषु हीत्यस्य स्थाने देहीति वर्तते, तच्चयुक्तम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धारिति । मा नो मर्धारा भरा इच्छि तन्न इति पुरोनुवाक्या ।
आ तू भर माकिरेतत्परि छादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमप्रपाठके
व्याख्यातम् । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न पूतमिति । हे स्वधावोऽन्नवन्प्रजापते तनूररेपास्वदीयं शरीरं पापर-
हितम् । किमिव, पूतं घृतं न घृतामिव । नेत्युत्तरत्रानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न
शुद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आभरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो
रोचताम् । तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वन्द्र सुष्टवाहलादनकर आसनि त्वदीय आस्ये सर्पि-
षः संवन्धिन्वावुभे दर्वसिदृशे हनु श्रीणीषे सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीत-
मित्यर्थः । उतापि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्त्येषु शस्त्रवस्तु यज्ञेषु
नोऽस्मानुत्पुण्यां उरकर्षेण पूरय मापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इवमन्मामर
संपादय ।

अथान्यत्र वायव्यां यवागुं निर्वपेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरो-
नुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां शतं युवस्वा-
स्मद्गृहे समागन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसं-
ख्याका अश्वा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा बलेन शीघ्रमाया-
तु । तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्धयर्थं नि-
युत्संज्ञकाभिर्घाभिर्वडवाभिर्दांशांसमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं प्राप्तुं पकर्षेण या-
सि ताः समीचीना अरमाकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभो-
जसं रपिं सुष्ठ भोजनोपयुक्तं धनं नियुव नितरां मिश्रय । किंच, राधोऽन्नं नि-
युव । कीदृशं राधः । वीरवद्रव्यमाश्रियं पुनैर्गोभिरसैर्युक्तमित्यर्थः ।

अथ क्वाप्यैन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आज्ञायते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽरमाभिः सह मादय (घ) न्त्यो
हर्षयुक्तास्तुविवाजो बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्त्वस्मत्सुखाक
तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम ह्येष्यास्म ।

१ क. घ. ड. "त्कर्षेणमां पु" । २ स. च. "णीयम् । पु" । ३ स. "य समीपस्था
ति" । ४ स. ह्येष्याम् ।

तत्रैव याज्यामाह-

रेवाः इद्रेवत इति । हे हरिव इन्द्राय यजमानो रेवाः इच्छन्वानेव सन्नेवतो धनवतो देवस्य प्रेतु अर्घ्यन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य । त्वावत-
स्वत्सदृशस्य मघोनो धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं स्तुत्या
स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ हिरण्याऽऽपः प्रजा सेति चतस्रः शतलृष्णले ।
उदु चित्रं चरौ सौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥
हिर सावित्रके तद्दृढित्था भूमिगे चरौ ।
सोमेन्द्र ऋदूचत्वारः शिपिविष्टे वषट्त्रयम् ॥
अग्ने तिस्रो दातृमुक्ते मा न आ तू पदातुके ।
घृतं दध्मादिगणके वायो वायव्यके क्वचित् ।
कान्प्येन्द्रे रेवतीलिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः ” ॥ इति ।

अथ भीर्मासा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“लृष्णलेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजोयुतेभवेत् ।
घृतस्य भैवं वैशद्याच्चरुंशब्दयुतेस्तथा ” ॥

“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्धेपच्छतलृष्णलम्” इत्यत्र लृष्णलेषुपांशुयाजद्रव्यस्य
घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, लृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति
चेन्न । सुवर्णशकलव्रीहोर्वैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य प्रबलकार्ठिन्याविरलस्वा-
दित्त्वं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दस्तवौषधद्रव्यविषयः लृष्णलेषु प्रयुज्यमानं औष-
धधर्मान्प्रापयति । तस्मादव्रीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“अवघातः लृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ” ॥

१ स. च. 'त्यन्तं प्र' । २ क. घ. ड. 'नोऽन्नव' । स. च. 'नोऽन्नध' । ३ क. स. घ.
ड. 'दिगुण' । ४ स. 'व्येन्द्री रेवती लिङ्गा' । घ. ड. 'व्येन्द्री रे' । ५ क. घ. ड. 'यु-
तिर्भ' । ६ क. स. घ. ड. 'ठिन्यवि' । ७ स. 'वदधौषधित्र' । ८ क. घ. ड. च. 'माना-
नौष' । स. 'मानानौषाधिधर्मा' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—‘ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व-
पेच्छतच्छणलमायुष्कामः ’ इति । छणलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ
ब्रीहिनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां ब्रीहिणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां
छणलानां चोदकवशादास्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषी-
करणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्त्वायां पाकवादिति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्या-
दवघातो नास्ति । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ नास्त्यस्ति वा छणलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुवरां भवेत् ’ ॥

घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोगेषु न कर्तव्य इति
पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा
विधिवैषम्यार्थापत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा ह्यं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसर्किदृष्टार्थं नेति लुप्यते ’ ॥

तेषु छणलेषुपस्तरणमभिघारणं चेत्येतदुभयं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः
पक्षः । न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृता-
वुपस्तरणाभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां सुषि संसर्कि
निवारयितुं तदुभयं क्रियते । छणलानां तु संसर्किप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्त-
न्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिघारणद्वयं लुप्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।

चुश्चुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ’ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिजादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु छणलेषु भक्षो नास्ति,
प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्व-
यन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं वचनमाप्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुरचुषेति । घृते निरुक्तेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यं तद-
न्तर्नेतुमिव बालाश्चुरचुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः ।
अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानं तद्ददभक्ष्याणामपि भक्षणं
भवेत् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘सकृत्सहत्वयोरिकमेकधेत्यन्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादबाधादन्त्यमेव हि ’ इति ।

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—‘ एकधा ब्रह्मण उपहरति ’ इति । तत्रैकधे-
त्ययं धामत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते ।
उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्यतरद्विव-
क्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किञ्चितदन्यतरदिति
पूर्वः पक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविहाप्राशिन्नचतुर्धाकरणशंयुवाकका-
लेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वारो उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकमाप्ताः ।
तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मादन्यपक्षरूपं सहत्वमे-
वैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकानं बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इति । परिहारः
समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणभागा-
श्चोदकमाप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागविषया, उतेतरसंबन्धिभाग-
चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां
बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैवा वचनव्याक्तिः—ब्रह्मसंबन्धम-
न्तं सर्वत्वपरिहारयोरिकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयं ‘ यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति,
यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ’ इति । उभयथाऽपि विभेद्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसा-
नाचोदकमाप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रावनूद्य ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचन-
व्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति
ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकदेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदपम् ।

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमबाधितुम् ’ ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युग-
पत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभा-
वाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे
हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘ फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्ये न वाऽग्निमः ।

मयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ’ ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् ।
कर्ता स्वर्गकामः । संघ आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्ये
मयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । मयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा-
दतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्ये चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः
प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येत । तस्मात्प्रधान-
कर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विलुतावप्रवृत्तेस्तत्संबन्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वा-
च्चातिदिश्यन्ते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्पणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अमाबान्नातिदिश्यते ’ ॥

‘ चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य ’ इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं
गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः । तदाश्रयस्य पणयनस्य सद्भावादिति चेन्नै-
वम् । ऋत्विज्जन्तया चमस एव पणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात् ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पृशानद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाप्नोतम्—‘ चतु-
र्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेतश्चहोत्राऽभावास्थायाम् ’ इति । पृथिवी हेतुत्वादि-
मन्त्रश्चतुर्होता । अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदुभयं सौर्यादौ चोदकपात्रं
सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यभावास्ययोः
कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् ।
शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्माद्दुभयं विकृताविच्छ्रया विकल्प्यते ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ षट्सु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

• अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ’ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः, अस्यै-
वेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्य-
शब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनि-
श्चितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोकावमुमेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदे-
शात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नेयेऽग्निमतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव
विध्यन्तो न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नेयोः । यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपां-
शुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव
विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘ स्रुवेण पार्वणौ जुहोति ’ इति । तत्र पर्वशब्दः
कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिव-
त्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्मैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादिविक्रिसंघपर-
त्वात् । दानार्थवाचिनः पृष्ठातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च प्रीय (पूर्य) ति
दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः
सम्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति ।
‘ ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ’ इत्येको मन्त्रः । ‘ अमावास्या
सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूम आप्यायमाना ’ इत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमव-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

त्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः, किं-
त्वाग्नेयस्यैव । ततः संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किं वाञ्छन् लौकिकोक्तिः ।

स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याञ्छन् देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥”

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदन-
मिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभाषामसिद्ध्या यत्किंचिद्वकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्द-
मल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकाराश्चोक्त्वा स्थाली
चरुरित्येताञ्चशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । श्रपण-
योग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः भ्रम्यते तथा स्थाल्यामपि श्रप-
यितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूनः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कृतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदि-
तिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनुद्यते । यदि भोक्त्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयु-
ज्यते तस्मिन्निर्विशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः
शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाभिष्टवे तात्पर्यवन्तोऽनवस्त्रावितान्तरूपम-
पक्के जीवतण्डुले विशदसिक्थ ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते । सत्योदनवाचित्वे
सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्नेयमिति देवता *तद्धितसंयुक्तपुरोडाशः
प्रदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति
पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“चरुः कपाले पक्तव्यः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकपात्रेरनूपत्वतः क्वचित् ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम् ॥”

* अत्र 'तद्धित' इति पदं विरुद्धम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्धं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाक-
स्तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापुपत्वात्कपालगतोष्मणा
पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्वव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वा-
च्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाह-
षटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमि-
तानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्त्वं योग्यत्वाच्चरोः स्थात्यामेव पाक इति
राज्यान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः
पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थाली-
चिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते । पेषणादीन्यनुक्रामति—

“ पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।

मार्जनाध्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् ” ॥

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम्,
प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
शुष्कीकरणम् । अध्यूहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनं, ज्वाला दर्भपुञ्जीलैः
प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् ।
ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्वि-
चारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह—

“ एतानि मन्दमज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्थैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम् ” ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपोदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादि-
शब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरथ्या-
दिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दश्चरुयाग एवान्विदः
नत्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वपोदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते, न नाङ्गा । सति च

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र तर्षणसूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधशब्दाविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दाविवक्षय एव भविष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्थान् प्रयोगवत् ।

ऋत्वर्था न प्रयोगार्था ऋत्वारम्भे ततो भवेत् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्थैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्वेति नवमे निर्गातिम् । आदौ छतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनीमां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति माप्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्युक्तत्वात्ऋत्वर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । ऋत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । तबः प्रयोगान्तरवैषम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृत्वत्वेन द्वितीये वर्णितत्वात् । अतो नोत्तरक्षोभन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्त्वत्र प्रसङ्गः । तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्ये भवेच्चरुः ॥”

इदमाह्वयते—“सोमेन्द्रं चरुं निर्दोषं च्छयानकं सोमवामिमः” इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः । ‘वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण (सोमवीर्येण) धर्षते यः सोमं वामिति’ इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेन्मैवम् । लोके धातुशान्त्यार्थिनो वमनायैव सोमस्य पाने तति वमनस्य दोषोहेतुत्वात् । घेदे तु ‘हिन्द्व मे गाथा हरिवः’ इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते । तत्र वमनशान्त्यर्थे चरुः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“भ्रातृजां वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निभो मैवं कर्तुरेव निरूपितः ॥”

(काम्याज्यापुरोनुवाक्यभिधानम्)

ईधस्य सोमेश्वने चरुविति द्विने परयाभावाद्दृष्टिर्जा यजमानस्य च वधने सं-
 वेदासौ चरुविति वेनैवम् । यो ईधति न निर्वपतीति निर्वपुर्दमनं चरुनिमित्तं,
 निर्वपता च यजमानः । ऋत्विजो निर्वपुःवेऽधिकारान्तरप्रसङ्गात् । तस्माद्यजमा-
 नस्यैव वधने चरुवितिः । अष्टमाध्यायस्य पथमपारे चिन्तितम्—

“क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निषो यतः ।

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्द्वर्णाच्च संभवात् ॥”

“चित्रायागे भूशते—“दधि मधु घृतभाषो धानास्तण्डुलारतसंसृष्टं पाजापत्यम्”
 इति । तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् ।
 न । घृतेऽप्यग्निसेपकेण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां संभ-
 वात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुर्थाजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृणयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयपत्राठके

पथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीदीन्द्रकण्ठारःणस्याऽऽस्ताररिपान्ठकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे लृणयजुर्वेदे तैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पत्राठकः॥२॥

(भूतिकामादीनामादित्यचर्वादीष्टेविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्द्वज्ज्यश्वरुं निर्वपेद्वृत्तिकाम
 आदित्या वा एतं भूत्ये प्रति जुदन्ते योऽलं भूत्ये
 सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्द्वतः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गम-
 यन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्द्वज्ज्यश्वरुं
 निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा
 अंपरोद्धारं आदित्या अंपगमयितारं आदित्या-
 नेव धारयद्द्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवैनं विशि दाधत्यनपरुध्यो भवत्यदितेऽनुं
 मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददतिथं
 वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते
 सत्याऽऽशीरित्याह सत्याभेवाऽऽशिषं कुरुत
 इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समंनसः करो-
 त्युप प्रेतं मरुतः (२) रुदानव एना विश्व-
 तिनाऽभ्यमु राजानि त्याह मारुती वै वि-
 हृज्येष्टो विश्वतिं विश्वेन राष्ट्रेण समर्धयति
 यः परस्ताद्दाम्यवादी स्यात्तस्य गुहाद्ब्राहीना

(भूतिकामादीनामादित्यचवदीष्टिविधिः)

हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि चिनुयाये शुक्लाः
 स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया
 विद्वविशमेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य वि-
 हनवगत* राष्ट्रमित्याहुये कृष्णाः स्युस्तं वा-
 रुणं चरुं निर्वपेदारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च
 राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिममहमा-
 दित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं
 प्रेप्तन्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावग-
 च्छेदाश्वत्याभ्युखान्तसप्तमध्यमेषायामुप ह-
 म्यादिदमहमादित्यान्वधनाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरिा विश-
 मव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं
 चरुं निर्वपेदिधमेऽपि मयुखान्तसं नह्येदनपरुध्य
 मेवाव गच्छत्याश्वत्या भवन्ति मरुतां वा एत-
 दोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति
 सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव
 विशमव गच्छति (५) ॥

(चारयदतो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै मृत्योरोर्विभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन्ते
 म्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्त-
 येवैष्वसृतमदधायो मृत्योर्विभयित्तस्मा एतां
 प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायु-
 दधाति सर्वमायुरेति शतकृष्णला भवति शता-
 युः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुषेवेन्द्रिये (१) प्रति-
 तिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमा-
 युश्चैवास्मा अमृतं च समीचीं दधाति चत्वा-
 रिंशत्वारि कृष्णलान्यव यति चतुरवत्तस्याऽऽ-
 प्त्या एकधा ब्रह्मण उपहरत्येकधैव यजमान
 आयुदधात्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै दे-
 वाः प्रायश्चित्तमैच्छन्तस्मा एतः सौर्यं चरुं
 निरवपन्तेनैवास्मिन् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्च-
 सकामः स्यात्तस्मा एतः सौर्यं चरुं निर्वपेद-
 मुमेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भव-
 त्युभयतो रुक्मो भवत उभयत एवास्मिन् रुचं
 दधाति प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य
 एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्ध आग्नेयमष्टाकपालं
 निवपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः

कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोषं नभेदि-
 ति यदाभेयो भवत्याभेयं वै हिरण्यं यस्यैव हि-
 रण्यं तेनैवैनद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्र-
 सूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनद्वि-
 न्दत उपैत* हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रि-
 येण वीर्येण धर्यते यो हिरण्यं विन्दत एताय (४)
 एव निर्वपेद्विरण्यं विस्वा नेन्द्रियेण वीर्येण
 धर्यधयत एतामेव निर्वपेत्स्य हिरण्यं नश्ये-
 ददाभेयो भवत्याभेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
 तेनैवैनद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत ए-
 वैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्य-
 ति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दतीन्द्रः (५) त्वदुः-
 सोममभीषहाऽपिबत्स विन्दङ्गव्यार्त्स इन्द्रि-
 येण सोमपीथेन व्याधर्यत स यदूर्ध्वमुद्वभीत्ते
 श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एत* सोमेन्द्र* श्यामाकं चरुं निर्वपत्तेनैवा-
 स्मिन्निन्द्रिय* सोमपीथमदधाद्दि वा एष इ-
 न्द्रियेण सोमपीथेन धर्यते यः सोमं वमिति यः
 सोमवामी स्यात्तस्मै (६) एत* सोमेन्द्र*
 श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं वैवेन्द्रं च स्वेन

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीषिविधिः)

मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोम-
 पीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते य-
 त्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो
 भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथ-
 मेव रुन्धे इयामाको भवत्येष वाव स सोमः (७)
 साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धेऽभये दात्रे पुरो-
 षाशमृष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोषा-
 शमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशु-
 म्प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु
 घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशुना रूपं रु-
 पेणैव पशुनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाक्का
 हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
 (८) सङ्घ्नस्यै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै
 पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशुम्प्र जनयत्यात्मा वै
 पुरुषस्य मधु यन्मध्वधौ जुहोत्यात्मानमेव त-
 दार्थमाकोऽग्नौ प्र दधाति पङ्कतयो याज्यानु-
 वाक्ये भवतः पाक्काः पुरुषः पाक्काः पशव आ-
 त्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशुनव रुन्धे (९) ।

इन्द्रियेऽग्निभूम्या एताभिन्द्रः स्यात्तस्यै सोमो बहुरूपा हि
 पशव एकवत्वारिश्च ( ) ।

इति छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै सन्नमासतां परिमितं यज्ञस्कामा-
स्तेषां सोमं राजानं यज्ञं आच्छत्स गिरिमुद-
त्तमग्निरनुदत्तावग्नीषोमी सभभवतां ताविन्द्रो
यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैस्तादववीयाजयतं मेति तस्मा
एतामिष्टिं निर्वपताभागनेयमष्टाकपालमैन्द्रमे-
कादशकपालं सौम्यं चरुं तथैवास्मिन्तेजः

(१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमघत्तां यो यज्ञविभ्रष्टः
स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपाल-
मैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदैन्द्रो भव-
तीन्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मव-
र्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समा-
श्लेषयेत्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची

(२) दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-
पेद्यं कामो नोपनभेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स
सोमं पिबति स्वामेव देवतां स्वेन भागधेये-
नोप धावति सैवेन कामेन सभर्धयत्युपैर्न
कामो नमत्यग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं घत्तो ब्रह्मवर्च-
स्यैव (३) भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो

(यशविभ्रटादीनामिष्टिविधिः)

यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्ध्ये सोमाश्च
वाजिनं श्यामाकं चरुं निर्वपेयः छ्व्याद्विमी-
याद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैव
छ्व्याद्विभाय सोममेव वाजिनं स्वैनं भागधे-
येनोपधावति स एवास्मिन्नेतो वाजिनं दधाति
नं क्लीबो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकामः (४) ब्राह्मणस्पतिमेव स्वैनं
भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजाताम्प्र-
यच्छति ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानु-
वाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्ये-
तामेव निर्वपेयः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाश-
येयामिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मैव
विशं वि नाशयति (५) ।

(वेजः सपीचीं ब्रह्मवचस्येव ग्रामकामस्त्रिचरवारिंश्चक्ष) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशस्त्रं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यावीधमहेश्वरम् ॥ १ ॥

काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिद्द्वितीये तु प्रपाठके ।

तृतीये तु विभास्यन्ते तत्रफलममीप्सितः ॥ ३ ॥

काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा ।
प्रपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥
चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।
तदर्थास्तु क्रमेणैह वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥
भूतिकामो भुवद्द्वय आदित्येभ्यश्चरुं चरेत् ।
रुद्धोऽवरुध्यमानो वा धारयद्द्वय आचरेत् ॥ ५ ॥
शुक्लेर्वीहिभिरादित्यं चरुं कृष्णेस्तु वारुणम् ।
रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥
तद्वन्धनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।
आद्यानुवाके कथितमेतरसर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥
इन्द्रं वो विश्व इत्यन्नाक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।
भृत्योर्भीतो सायुरर्थे निर्वपेच्छतकृष्णलाम् ॥ ८ ॥
ब्रह्मवचंसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।
हिरण्यकामः कुर्वीत सामेपादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥
हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।
सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥
पथ्यं सप्तये दात्र इत्यादित्रयमाचरेत् ।
अनुवाके द्वितीयेऽर्धा एवावन्त उदीरिताः ॥
हिरण्यगर्भं इत्यन्नाक्षरार्थः स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टवो विधातव्याः । तत्राऽऽदौ यज्ञ-
विभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति—

देवा वै सज्जमिति । अद्यथा काम्यमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं
सज्जमनुष्ठितवन्तः । सन्ति सहस्रं सज्जमि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् ।
तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं माधोत् । स च सोयोऽन्येषां यशो मा-
भूदिति गन्वानस्तेन यशसा सह गिरिं कंभिद्भुर्गं पर्वतमारोहत् । अग्निश्च सहसा
तस्य पृष्ठप एवाऽऽरोहत् । तौ ह्यवग्नीषोमी परस्परभैरुमतर्णं भवौ । तस्यत्ताजुदायतु

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

फलरहित इन्द्रधिरकालेन गत्वा मां कलाय याजयतमिति अंबोचत् । तौ च तस्यै त्रिहविष्कामिष्टिं निरवयताम् । तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेजआदिकं ययं उच्यते ।

अथ विधत्ते—

यो यज्ञविभ्रष्ट इति । इष्टिपशुसोमानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं श्रेयस्तं श्रेयं प्राप्तस्येयमिष्टिः । अब्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

आग्नेयस्येति । तेन समाश्लेषणेनास्मिन्धजमान आज्ञाशक्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्येते संपूर्णं स्थापयति । कामितार्थसिद्धयर्थमिष्टयन्तरं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपातृत्वाच्च तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता । ब्रह्मवचंसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्द्वारेण हविष आग्नेयत्वम् । “ अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा “ सोमो वा अरुष्टपच्यस्य राजा ” इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुच्यते ।

ह्रीवत्वपरिहारयेष्टिं विधत्ते—

सोमायेति । प्रजननसमर्थोऽन्तरसो वाजस्तदने वाजिने । यदा वाजिनं प्रजननसमर्थान्तरतरूपं रेतोऽस्मात्पुरुषादपक्रामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तस्मात्प्रययति बध्यते तदानीमस्य ह्रीवत्वं संपद्यते तस्मात्ह्रीवत्वादिभाष विभेति ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

ब्राह्मणरूपत्यमिति । अत्र गणानां त्वा, त इज्जनेनेत्येते क्त्वावन्त्यानुवाके त्तमान्नास्यमाने विधत्ते—

गणवतीति । गणशब्दो ययोक्तंचोरस्ति ते गणवत्यौ ।

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्वगर्षणं ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे तां जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते—

एतामेवेति । ब्रह्मन्ब्राह्मणे विनाशयेयं गर्वविनाशनेनाऽऽत्मसात्कुयाम् ।
मरुतो यद्वा वो दिवो या वः शर्मत्येते ऋचौ वैश्वानरो न कृत्येस्मिन्ननुवाके
समाजाते अत्रापि मतीकेन ग्रहीष्येते । तदुभयमत्र विधत्ते—

भारुतीति । मरुतां संबन्धिन्धन्यौ भारुत्यौ । मरुतो वै देवानां विश इति
अवेस्तदनुमहेण मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छठ्ठमप्रबुद्धे-
द्वितीयैत्तरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)।

अर्यग्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आ
दित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति स एवैनं सुवर्गं लोकं गमत्यर्यग्णे चरुं
निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरि-
त्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः खलु वैः ददाति
सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एव (१) अस्मै दानकामाः प्रजाः करोति
दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्यर्यग्णे चरुं निर्व-
पेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा
आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं तद्रमयति यत्र जिगमिषतीन्द्रो
वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपा-
धावत्तस्मा एतमिन्द्रमानुषकमेकादशकपालं निः
(२) अवपत्तेनैवेनमग्निं देवतानां पर्यणयद्बुध्न-

(स्वर्गकामादीद्विविधिः)

वती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादे-
 वैनमग्रं पर्यणयद्यो राजन्यं आनुजावरः स्या-
 तस्मा एतमैन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निर्व-
 पेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एवैन-
 मग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अग्रव-
 ती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं (६)
 परिणयत्यानुषुको भवत्येषा क्षैतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये यो ब्राह्मण आनुजावरः
 स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषुकं चरुं निर्वपे-
 द्बृहस्पतिमेष स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
 वैनमग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अ-
 ग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं
 परिणयत्यानुषुको भवत्येषा क्षैतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये (४) ।

(एव निरग्रमेतस्य चत्वारि च) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं प्राप्नुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चसकामो यः क्लीबत्वाद्यो विभेति च ॥ १ ॥

ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः प्रोक्तास्तत्फलसमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विनातव्याः ।

तत्र स्वर्गाधिप इष्टं विधत्ते-

अर्घ्ये चरुमिति । प्रतिग्रहाधिपस्तानेवेष्टं विधत्ते-

अर्घ्ये चरुमिति । लोके यः कोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं ददाति सोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या भातमानत्वादर्थमेत्युपचर्यते । तं मेरयितुं मुख्याधार्येणो चरुयुक्तः । सर्वा जिगमिषोरिष्टं विधत्ते-

अर्घ्ये चरुमिति । स्वस्ति किदिग्नि, जनतां जनसमुहम् ।

यः समानानां मध्ये श्रेष्ठश्चालभमाणस्तदीयानुजादवरो निष्ठो वर्तते तस्य श्रेष्ठ्यप्राप्त्यर्थमिष्टं विधातुं प्रसीति-

इन्द्रो वै देवानामिति । अनु पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तद्द्वर्तमान आनुजावरः । अत्यन्तनिष्ठ इत्यर्थः । ग्रीहिस्तम्बेषु लूनेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा ग्रीहयोऽनुष्काः, तेभ्यो निष्पन्नमानुष्कम् । तेन इष्टिषा मजापतिर्देवतानां मध्य इन्द्रं श्रेष्ठ्यं प्रापितवान् । बुध्नाशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुध्नवत्यौ । अग्रशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते अग्रवत्यौ । बुध्नादग्रं बुध्नादग्रेणेत्येते अन्त्यानुवाके सधाम्नास्यमाने । बुध्नान्मूलादारभ्याग्रमवसानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालमारभ्य यावज्जीवं श्रेष्ठ्यं प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते-

यो राजन्य इति । य आनुष्क आनुजावर एतस्येयमानुष्कभान्यभागिन्येव देवता युक्ता । सदृशत्वात् । तस्मादानुष्कपुरोडाशः समृद्धये संपद्यते । आनुजावरब्राह्मणस्येष्टं विधत्ते-

यो ब्राह्मण इति । अत्र प्र यो जज्ञे महान्मही, इति द्वे वाच्यानुवाक्ये । स बुध्नादाष्ट अनुवाऽभ्यग्राभिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(राजयक्षमगृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेन्नर्यस्त्रिंशद्दुहितरं आसन्ता सोम्या
 राज्ञेऽद्दात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
 रमच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न
 पुनरददात्सोऽब्रवीद्वृत्तमभीष्व यथा समावच्छ
 उंपैव्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमांतीत्ता
 अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोपं (१)

ऐसां यक्ष्मं अर्छद्राजानं यक्ष्मं आरदिति
 तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पाप-
 यक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्त्यस्य य
 एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा
 विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपायावत्ता
 अंब्रुवन्वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय
 इति तस्मा एतस्र (२) आदित्यं चरुं निर-
 द्रपन्तेनैवैनं पापास्त्राणांश्चुञ्चन्त्यः पापयक्ष्मगृ-
 हीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेद्वादि-
 त्यानेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति त एवैनं
 पापास्त्राणांश्चुञ्चन्त्यः पापास्त्राणां निर्वपेद्भुमे-
 नैवैनाप्यायमानमन्वा प्यायति नवोमवो
 भवति जायमान इति पुरोनुवाक्या भवत्यामु-
 रेवास्मिन्तया दधाति यमादित्या अश्नुमा-
 प्यायन्तीति धाव्येनैवमेतया प्यायति (३) ॥

(एवोपैतमस्मिन्प्रयोदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वर्गकामो दानकामः सभां गन्तुं य इच्छति ।

राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्यातामानुजावरौ ॥

तुर्येऽनुवाक एतेषामाम्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतेरिति । “ अन्वा दुला नितस्तिरभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती बुबुणी-
का ” इत्येवमाम्नाताः सप्त कृतिकाः । अवशिष्टा अधिन्यादयः षड्विंशति-
ता(स्ता)रकाः । ता एतास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता इर्ष्यन्तीस्तदीयं
सुखमसहमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचित-
वान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः साम्येन ता
उपैष्यामीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य
शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्भोहिणीमेवोपैत् । ततः स यक्ष्मव्याधिर्गृहीतोऽभूत् । ततो
राजानं यक्ष्मः प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्ष्मनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्माज्जायाम्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलभत तस्माज्जायेन्यनामकस्य व्याधे-
र्जन्म संपन्नम् । त एते त्रयो यक्ष्मव्याधेरवान्तरविशेषाः तज्जन्मवेदिनो व्याधे-
रलामः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृताः सेविताश्चैताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं
धृत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुप्य सोमं तस्मात्पापात्स्वामात्मबलाद्भोगाद्भोगोच-
यम् । इदानीं विधत्ते-

यः पापयक्ष्मेति । आदित्यानित्यर्थवादे श्रवणादस्य चरोरदितिर्देवता न
भवति । पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते-

अमावास्यायामिति । अमावास्यायामतीतायां शुक्लमतिपदमारभ्य सोमस्य
कलाबुद्ध्याऽऽप्यायनं भवति ।

१ क. घ. छ. तृतीयेऽनुवाक । ख. च. चतुर्थानुवाक । २ ख. °धिग्रस्तो बभूव । त° ।
३ ख. घ. छ. च. त्रयः क्षयव्या° ।

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

चतुर्थंपपाठकस्यान्यानुवाके समाम्नास्यमाने ऋचौ विधत्ते-

नवोनव इति । ते एते ऋचौ तत्रैव व्याख्यास्येते । मथमायामुष्यग्ने
दीर्घमायुस्तिरवत्युक्तत्वात्तत्पाठेनाऽऽयुष्प्राप्तिः । अमावास्यायामादित्ये मदि-
हानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्षं आदित्यस्यैवो-
त्कर्षं इति कृत्वा तस्या ऋच आदित्यचरावधेयधिकरण्यम् । द्वितीयस्थामुष्या-
प्यायन्तीति श्रवणात्तयर्चा यजमानस्याऽऽप्यायनं शुकम् ॥

इति भीमस्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाले कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत्सोऽम्रवी-
द्यदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यति तन्ममासदिति
तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्र* राजानामिन्द्रम-
धिराजमिन्द्र* स्वराजानं ततो वे त इमाँलो-
का*स्त्रेधाऽदुहत्तन्निधातोस्त्रिधातुस्त्वं यं कामये-
ताम्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपे-
दिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् (१) [एकादशक-
पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञोऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-
जिमनिव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
यथा वस्तेन प्रक्षां गां दुह एवमेवेमाँल्लोका-

(अज्ञादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

प्रत्तान्काममञ्जायं दुह उक्तानेषु कपालेष्वधि
 श्यत्ययातयामत्वाय अयंः पुरोडाशा भवन्ति
 प्रय इमे लोका एषा लोकानामाप्या उत्त-
 रउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः
 समुद्रचै सर्वेषामभिगमयन्नव यत्यच्छम्बट्कारं
 व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय (२) ॥

(पुरोडाशं त्रयः षड्विंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इष्टिर्षक्मगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

षष्ठे त्वज्ञादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं मस्तौति-

प्रजापतिरिति । प्रजापतिरुक्तं योग्यमन्नं देवेभ्यो विमस्य तवेई
 तवेदमिव्यादिशत् । तस्मादन्नं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमश्वीद्यदन्नामिमाँल्लोका-
 मभिव्याप्यातिरिक्तं भवति तन्ममास्त्विति । तद्दृश्यमाणमन्नमिमाँल्लोकानभिव्या-
 प्यातिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते-इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया षष्ठेमे
 लोकाः । इन्द्रराजादीनां पृथिव्यादिलोकत्रयपालकत्वात् । एवमुक्त्वा स प्रजापति-
 रिन्द्रराजादीँल्लोकाँस्त्रिधाऽदुहत् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः ।
 तदिदं सारं प्रजापतिः स्वमियत्वेन स्वीकृतवाँल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्माच्चेधा
 दोहनमकरोत्तस्माच्चिधातुनाम्नो यागस्य त्रिधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धा-
 न्नमो धातवो भागा यस्मिन्यागे स यागस्त्रिधातुः । अथ विधत्ते-

(अस्त्रादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्याश्वयुः कामयेतायं यजमानोऽथादः
स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयम-
न्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । असौ स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराद् । इषानेष
लोकाल्लोकाधिपतीन्द्रराजादीन्स्वेन भागधेयेन सेवते । यथा लोके वस्तेन
वस्तचोषणेन मत्सां मस्नवनं पापितां मां जनो दोग्धि, एवमेवैमाँल्लोकान्मत्तान्देवैर-
मिदधितान्माप्य स्वाभीष्टमन्नाद्यं लभते ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनं विधातुमेकादशसूतानेषु कपल्लेष्वभिभयति
प्रथमं पुरोडाशमभिभित्य परितपनाम्बं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं ज्यायांसमधि-
भित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ज्यायांसमभिभयति मन्त्रणकाळे दक्षिणा-
शांसप्रथमा देवता यजेन्मध्याद्द्वितीयामुत्तरार्धासूतीयां सर्वेषामभिगमयन्मन्त्रयति”
इत्युक्तम् (ति) । ‘याज्यां दिशि त्वमिन्द्रेति तिष्ठ ऋचो व्यत्यासमन्वाह प्रथमा-
मनूष्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूष्योत्तमया यजेदुत्तमामनूष्य प्रथमया यजेदेवं
सर्वा याज्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति’ इति [च] । तथाभिभयणं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । मरुतावधोमुत्तानां कपाञ्जानामुपरि पुरोडाशावभिभयति ।
अत्रापि तथात्वे यातयामत्वं गवस्तारत्वं, तत्परिहारायोत्तानत्वम् । पुरोडाशसंख्यां
मशंसति—

अयः पुरोडाशा इति । ज्यापस्त्वं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भूलोकादन्तरिक्षं ज्यावस्तस्मादपि स्वर्गो ज्यायान् ।
ऊर्ध्वाधोभावेन स्थितानां सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिज्जम् यथा युगपदेव
इत्यमाप्तिर्भवति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । छम्बदूकारो वैपथ्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैपथ्यं
न भवति तथेत्यर्थः । याज्यानुवाक्यास्तु विपर्यासं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे सूचां वित्वाङ्गीवि
विनश्येरन्नेकैकस्य इविषः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात् ।
सूत्रोक्तप्रकारेण तु व्यत्यासेन बहुवः संपद्यन्त इति नास्ति इविनाशः ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येद्विधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकारे कण्ववर्णने-

द्विपदेचिरीपसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(कण्व द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सु॒राः सं॒य॒न्ता आ॒स॒न्ता॒न्दे॒वान॒सु॒रा अ॒ज॒-
 य॒न्ते दे॒वाः प॒राजि॒ग्या॒ना अ॒सु॒राणां॑ वै॒श्यमु॒-
 पा॒ऽऽय॒न्तेभ्य॑ इन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मपा॒क्राम॒त्तदिन्द्रो॑ऽ-
 चा॒यत्तद॒न्वपा॒क्राम॒त्तद्व॒रुधं॑ ना॒शक॒नोत्तद॒स्माद॒-
 भ्य॒धोऽ॒चर॒त्स प्र॒जाप॑तिमु॒पाधा॒वरा॒मेत॒या सर्ष॑-
 पृ॒ष्ठयाऽया॒जय॒त्येवा॒स्मिन्निन्द्रि॒यं वी॒र्य॑म॒दधा॒य
 इन्द्रि॒यका॑मः (१) वी॒र्य॑का॒मः स्या॒त्तामे॒तया॒
 सर्ष॑पृ॒ष्ठया या॒जये॒ता ए॒व दे॒वताः॒ स्वेन॑ भाग॒-
 धे॒येनो॒प धा॒वति॒ ता ए॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑
 द॒धाति॒ यदिन्द्रा॑य राथे॒तराय॑ नि॒वंप॑ति यदे॒-
 वाभे॒स्तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य बा॒र्हिता॒य
 यदे॒वेन्द्र॑स्य तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य वैरू॒-
 पा॒य यदे॒व सं॒वितु॑स्तेज॒स्तत् (२) ए॒वाव॑
 रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य वैरा॒जाय॒ यदे॒व धा॒तुस्तेज॒स्तदे॒-
 वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य शा॒कराय॒ यदे॒व म॒रुता॑
 तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य रे॒वता॒य यदे॒व
 पृ॒ष्ठस्ते॒स्तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ ए॒ताव॑न्ति वै तेजा॒-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

सि तान्येवाव रुध उत्तानेषु कपालेष्वाधि
 श्रयत्ययांतयामत्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशः
 (६) भवति वैश्वदेवत्वाय समन्तं पर्यवधति
 समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यत्या-
 समन्वाहानिदांहायाश्वं ऋषभो वृष्णिर्षस्तः सा
 दक्षिणा वृषस्वायैतयैव यजेताभिशास्यम्राज
 पताश्वेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्यदन्युवेवास्व-
 मनुष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्वत्पुरोडाशोऽष्टाधिर ऋषभ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽन्नादनकामस्य त्रिधातुयांग ईरितः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । पराजिग्यानाः पराजयं प्राप्नुवन्तो देवा असुराणां संबन्धि
 वैश्यं प्राप्ताः । विशो भावो वैश्यम् । असुरसेवकप्रजात्वरूपत्वमित्यर्थः । तदानीं तेषां
 यदिन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽप्राकामत् । इन्द्रस्तद्वि-
 दिष्ट्वा तस्सामर्थ्यद्वयमनु स्वयमेप्सवरोद्धमपाकामत् । गत्वा च तद्वरोद्धं नाश-
 क्तौत् । तदानीमिन्द्रोऽस्मात्सामर्थ्यद्वयादभिप्राप्तार्थः सन्नचरत् । तत इतरार्धपा-
 प्यर्थं प्रजापतिमुपसेव्य सर्वपृष्ठयेष्ट्या संपूर्णं प्राप्तवान् । रथंतरवृषद्वैत्सवैराज-
 शाकरैवेतसामसाभ्यानि सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक्त इन्द्रोऽत्र देवता । तस्मा-
 दियमिष्टिः सर्वपृष्ठा । नात्र स्तोत्रपाठः प्रयोक्तव्यः, किंतु स्तोत्रामिष्टत्वं देव-
 वाया विशेषणम् । इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकाम इति । राथंतरादिगुणविशिष्टाः षडिन्द्रविशेषा एता एव
 देवता इत्युच्यन्ते । तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्योद्दिष्टिविधिः)

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति राथंतरः । एवं वाहतादिषु योज्यम् । अग्नीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्वाथंतरत्वादिबि-
शेषणैस्तदीयतेजःप्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्तत्रिधाताविव विद्येयं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशषट्कप्राप्तेस्तदपवादादियेकत्वं
विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादि-
विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विश्लेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यथोक्तगु-
णविशिष्टानां विश्लेषामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरामेति यथासमा-
न्नातं द्वादशसूक्तानेषु कपालेष्वधिश्चयति पचरणकाले पूर्वाध्याप्यधर्मां देवतां यज-
स्येवमितराः मदक्षिणमुत्तरापवर्गं समन्तं पर्यवद्यति ” इत्युक्तम् (ति) । “आभि
त्वा शूर मोनुम इति षड्भक्तो व्यत्यासमन्वाहेति (हं) कदा चन स्तरिरसीति
चतुर्थं दधाति ” इति च । तत्र पूर्वाधादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं विधत्ते—

समन्तमिति । चतुर्थमपाठकस्यान्त्यानुवाके समान्नास्यमानानामभि त्वा शूर
मोनुम इत्यादीनां पञ्चानामुक्तां चतुर्थीत्वेन प्रक्षेप्यमाणायाः कदा चन स्तरिरसी-
त्यस्याश्च पूर्वोक्तत्रिधातुन्यायेनैकैकस्याः पुरोनुवाक्यात्वं याज्यात्वं च विधत्ते—

व्यत्यासमिति । चोदकप्राप्तमन्वाहार्यदक्षिणां धाधितुं विधत्ते—

अश्व ऋषभ इति । अविर्जातो पुमान्वृष्णिः । अजर्जातो पुमान्वस्तः ।
बुधस्वाय पुंस्त्वाधिक्याय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवेष्टिं विधत्ते—

एतयेवेति । एता राथंतरेन्द्रादयो देवता अस्यान्नं पुरोडाशस्त्वं यद्यदग्नि
वदानीं मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमभूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ती-
त्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे सति शिष्टा-
चारेण निर्णय आम्नातः—“ यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ”
इति । यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्तदा देवतानामाचारो निषा-
मक इति किमु ब्रह्मण्यमित्यभिप्रेत्यादर्न्त्येवेत्यवस्थापितम् ।

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न मिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं मिद्यते न वा ।

मिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं तच्छादिष्यताम् ॥ ”

[य] इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति विहितान्ना-
मिहो षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते—‘इन्द्राय राथंतरायेन्द्राय बाहृतायेन्द्राय वैत्स्पाये-
न्द्राय वैराजायेन्द्राय धाकरायेन्द्राय रैवताय’ इति । तत्र स्वल्पेणैकोऽपीन्द्रः पृ-
ष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथंतरादिसाम्नां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोडा
मिद्यते । तस्मात्सर्वानामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—‘द्वादशकपालः
पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय’ इति । तस्मिन्पुरोडाश उक्तदेवताभ्यः पृथक्प्रदा-
नाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—‘समन्तं पर्यवद्यति’ इति । तत्र देवताभेदेन
भेदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशास्त्विच्छादिच्छादि शेषकार्यं
षट्कत्वः पृथक्कर्तव्यमिति चेन्नैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वात्संभवात् ।
यस्मात्सच्छेदकार्यम् ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

रज्जुनो वै कौणेयः ऋतुजितं जानां किं चक्षु-
र्बन्धमयात्तस्मात्पुतामिष्टिं निरवपद्मये आज-
स्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुममये

(चक्षुष्कामस्येहिविधिः)

आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तयेवास्मिञ्चक्षु-
 रदधायश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्व-
 पेद्ग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चरुमग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै-
 चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य
 देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वनेन भागधेयेनोप-
 धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति
 यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति
 यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ
 भवतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्ना-
 सिकां चक्षुषी विधृते समानी याज्वानुवाक्ये
 भवतः समानं हि चक्षुः समृद्ध्या उदु त्वं
 जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-
 बुदगादनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरे-
 वास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत् (२) ॥

(वि स्रष्टाविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सर्वपृष्ठोक्ता वीर्यकामाभिवास्तथोः ।

अथाष्टमे चक्षुष्कामस्य विहविष्कामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

रजमो वा इति । रजननामकः कश्चित्पुरुषः क्रतुभिन्नामकं पुरुषमयात्पा-
 मोत् । रजनः कुणेरपत्यं, क्रतुभिन्नामकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्धश्चक्षुषो इष्टेर्वननं
 सप्तजनं तदहतीति चक्षुर्वन्धः । रोगोपहृतां इष्टिं समाधातुं शक इत्यर्थः । अतो
 इष्टिपादवाय क्रतुभिर्न प्राप्य विहविष्कयेष्ट्या तत्पादवं प्राप्तवान् । विधये-

(सांग्रहणीाक्षिविधिः)

यश्चक्षुष्काम इति । भ्राजस्वते दीप्याधिक्यमुक्ताम । उन्नेषनिषेवत-
द्भावान्मनुष्यदृष्टिरनित्या । अग्निश्च कदाचिष्ण्वति कदाचिदुपशाम्यति । तस्मा-
दनित्यत्वताम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टरेष्व संबन्धः । देवानां त्वनिमिषत्वात्सूर्यप्रका-
शवन्नित्या तदीया दृष्टिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः । आग्नेयद्वयमध्यवार्ते सौर्व
चक्षुर्द्वयमध्यवर्तिनासिकासाम्येन प्रशंसति—

यदाग्नेयाविति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्यजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा । तेन
सौर्येण नासिकायाः प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधुते परस्परभिम्बणाभावाय
विविधत्वेन स्थापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्योदग्ने शुचयस्तत्र शुका इति पुरो-
नुवाक्या । वि ज्योतिषा बृहता मात्यग्निरिति याव्या ।

चरमस्य मन्त्रान्तरशङ्खुर्न वारयितुं विधत्ते—

समानी इति । समानी एकविधे । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ चतुर्भाकरणकाष्ठे
सौर्याग्नीन्पिण्डानुद्धृत्योदु त्वं जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुद्-
गादनीकमिषि पिण्डान्यजमानाय प्रयच्छति ताम्यजमानः प्राश्नाति ’ इति । तत्र
त्रिभिर्मन्त्रैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु स्थमिति । उदु त्वं चित्रं देवानामित्येतद्बुभुषं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थ-
प्रपाठके व्याख्यातम् । सप्त त्वा हरित इत्येषा तूपरितनस्य प्रपाठकस्यान्यनुवाके
समाजास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव
चक्षुः पाठवोपेतमासीत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति भीमरत्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीर-
श्वेता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूया-
समुग्रश्वेता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु

भूयासमभिसूश्वेत्ता वसुविदामनमस्यामनस्य
 देवा ये संजाताः कुमाराः समनसस्तानहं
 कामये हृदा ते मां कामयन्तां हृदा तान्म
 आमनसः कृधि स्वाहाऽऽमनमसि (१)
 आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्तां हृदा ता म
 आमनसः कृधि स्वाहा वैश्वदेवीः सांग्रहणी
 निर्घर्षेद्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै संजाता विश्वा-
 नेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै सांग्रहणं मन
 एव संजातानाम् (२) गृह्णाति ध्रुवोऽसि
 ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
 दधात्याशिषमेवतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सर्वं संजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुषं एते
 परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
 इति तिल्ल आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै संजाता
 ये महान्तो ये छल्लुका याः स्त्रियस्तानेवाव-
 रुधे त एनमवर्द्धा उप तिष्ठन्ते (३) ॥
 (स्वाहाऽऽमनमसि सजातानां रुधे पश्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥१॥

(सांग्रहणीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे दृष्टिकामस्य विहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे सांग्रहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्राप्तान्गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरि-
त्यादिकान्परिधिमन्त्रानपवदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति—

ध्रुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्थापनेनाहमपि ज्ञातिषु
मध्ये स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानमिज्ञो धनवांश्च भूयासम् । एवं दक्षिणो-
त्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या । ज्ञातीनां पतिवादित्वराहित्यार्योऽऽज्ञाधारित्वमुग्रत्वम् ।
आज्ञामुल्लङ्घ्य पतिवादिनस्त्विरेच्छ्वमभिभूत्वम् । परिधिमन्त्रान्नायोपहोममन्त्रा-
न्पठति—

आमनमसीति । अत्र सजाताः कुमारा इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानुप-
ल्लेण मन्त्रद्वयं ब्रह्मव्यम् । सजातानाकामयितुं मनुत इत्यामनम् । हे ह्यमाना-
प्य त्वं तादृशमसि । अत आमनस्य सजातानाकामयितुं मन्वानस्य पञ्चमानस्य ये
सजाता ज्ञातिमभूतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्सजाता-
नहं हृदा चित्तेन कामये । ते च मां हृदा कामयन्ताम् । तान्सजातान्मे मर्दयमा-
नसो मांमाकामयितुं मन्वानान्कुरु । इदमाज्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रस्त्री-
मन्त्रौ व्याख्येयी । इदानीमिष्टिं विधत्ते—

धैश्वदेवीमिति । मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक्स्वीकारः सांग्रहणम् । त-
द्यस्यामिष्टावस्ति सा सांग्रहणी । तदेतदभिप्रेत्येष्टिविशेषणं प्रशंसति—

सांग्रहणीति । ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ब्रह्मणं मनोग्रहणं, तदेव सम्यग्ग्र-
हणमित्युच्यते । ततः सांग्रहण्येष्ट्या सजातानां मनः स्वाधीनं करोति । आदा-
वाज्ञातान्मन्त्रान्विनियुञ्जे—

ध्रुवोऽसीति । त्रिव्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाशासनं गम्यते । किं
चैवं विदुषस्त्वैमन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमाधिकं तप्त-
यते । मन्त्रान्तराणि विनियुञ्जे—

१ क. घ. ङ. 'याधरत्व' । २ स. 'रस्फुत्वर' । ३ क. घ. ङ. च. 'कारयि' । ४ क.
घ. हे आमन ह् । ५ क. घ. ङ. च. 'कारयि' । ६ च. 'सो मत्कार्यार्थं कारयि' ।

(साम्रहणीष्टिविधिः)

आमनमसीति । अथ सजाता इत्यन्ते मन्त्राभागे समनस इत्याद्युक्तभागोऽ-
नुपञ्जनीयः । कुमारा इत्यादिके मन्त्रभाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वभागोऽनुपञ्ज-
नीयः । तथा सति त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वग्रा-
मे च ये महान्तः पुरुषाः मौढ्या ये च क्षुल्लका बाला याश्च परनीमगिनीमात्रादयः
क्षिप्र एवावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेष्ट्या स्वाधीनान्करोति । ते च
जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं सेवन्ते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘साम्रहण्यां तु परिधीन्परिधत्ते ध्रुवस्तयात् ।

आमनेति त्रिभिस्तत्र उपहोमास्त्रयो मताः ॥

मन्त्रभेदः सजातेति कुमारेति पदद्वयात् ॥

अथ भीमांसा ।

दशभाष्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

‘आमनाहुतिभिर्बाध्या अनूयाजा न वाऽग्निमः ।

त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥ इति ।

‘साम्रहणीष्टौ श्रूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति’
इति । एताभिस्त्रिसुभिराहुतिभिः पाकृतास्त्रयोऽनूयाजा बाध्याः । कृतः । त्रित्व-
लिङ्गत् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टपाकृतपञ्चभावेन मा भूद्वाध्यत्वम् ।
इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनूयाजा बाध्यन्ताम् । यदा—तदनुवादेन मन्त्रगुणविधा-
नारपाकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं त्रित्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो
विधीयन्ते, आहोस्त्रित्वविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः । आद्ये त्रित्व-
मन्त्रादिष्वपि सत्त्वेन नानूयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययो-
र्भेदेन वाक्यं भिद्यत । तस्मात्कर्मन्तरविधानात् बाधः, किंतु समुच्चयः । तत्र
मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चाऽऽम्नायते—“यत्प्रयाजानूयाजानां पुरस्तादोपरि-
ष्टाद्वा जुहुयाद्वाहिरात्मन्सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता-
नारमन्त्रचे” इति । तस्मादामनहोमानामनूयाजैः सह समुच्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चुर्वे-

द्विपदैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(आयुष्कामोष्टिमन्त्राः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवद्यदसंपत्तत्सर्पिरभव-
द्यदधियत् तद्घृतमभवदश्विनोः प्राणोऽसि
तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां
ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानी
प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽ-
सि स्वाहा घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामि-
न्त्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तस्वा विष्णुः
पर्यपश्यत्तत्त्वेडा गन्धैरयत् । पावमानेन त्वा
स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशोर्वीर्येण देव-
स्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै
बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या
शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) सृजतु
जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मात्रया जग-
त्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
तोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया इममम
आयुषे वर्चसे क्वाधि प्रियरेतो वरुण सोम-
राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे
देवा जरदष्टियंयाऽसत् । अभिरायुष्मान्त-

वमस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
 करोमि सोम आयुष्मान्स ओषधीभिर्यज्ञ
 आयुष्मान्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्तद्वाह्यौ-
 रायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽसृतेन पितर आयु-
 ष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽ-
 युष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्वा शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा
 सधितोत्सोम आयुष्मान्त्वञ्च विश्वतिथ्व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

इष्टिः सांयहणी प्रोक्ता नवमे ग्रामकामिनः(णः) ॥

अथ व्यवहिवेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कामोर्ध्वं विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान्पठति ।

कल्पः—“ यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्त्रायमवेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आयुष्मन्तीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः । पठस्तु—

यन्नवमैत्तदिति । यद्यस्मात्कारणाद्बन् उद्भिषमाणं सन्नवमैत्तन्नं नूतनं रूप-
 मभवत्तस्मान्नवं च तन्नीतं चेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नाम् । यद्य-
 स्मात्कारणादिसंपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽसंपत्प्रसृतोऽभूत्तस्मात्सर्धिरिति
 वाम । यस्मात्प्रसृतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तत्पुनरुद्भियत तद्दवनीभूतमभवत्तस्माद्-
 घृतामिति नाम । घृक्षरणदीप्योरिति धातोर्नैवद्रूपं किंतु घृतमित्यत्र धकारस्य
 घकारादेशः । कल्पः—“ उपहोमकालेऽग्निनोः प्राणोऽस्तीत्येतैः पतिमन्त्रं चतुर
 उपहोमाञ्जुहोति ” इति । पठस्तु—

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

अश्विनोरिति । हे यजमान त्वमाश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावश्विनौ तस्य ते प्रियस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं प्राणं इत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यते । तयोरश्विनोरिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योज्यम् । कल्पः—“ यत्खादिर आज्यं तदग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य तेन दक्षिणस्यां वोदश्रौणवामास्तादयवि तद्यजमानोऽभेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिति ” इति । पाठस्तु—

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामवेक्षेत्यध्याहारः । कीदृशी धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादिपरम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुद्भिर्वैशधाधिपैः प्रयतां *कृषणभाण्डेषु प्रयत्नेन धृताम् । हे घृतं तच्चा तथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यपश्यत्परिपश्यति । इहा पथमिमानिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्मेरयवि गोषु स्थापयति ।

कल्पः—“ अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मणं इत्तरे महर्त्विजो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोमेनेति ” इति । पाठस्तु—

पावमानेनेति । हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पवमानादीनां संबन्धिना शिव्वादिस्तोमसाभ्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रच्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपादनेन, उपाशोर्वीर्येणोषांशुमहहोमसाभ्यस्तमर्थेन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्यभेदान्नेतुं त्वेषिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजतिविति तदुच्यते । जीवातवे जीवन्हेत्वौनधादिसंपादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवन्रथायै चिरं जीवितुमिच्छा जीवन्स्या तदर्थम् । एवं हिरीयतृतीयमन्त्रौ योजनीयौ । अभेर्मानदा भीयतेऽभिर्यथा गीत्या सा गीतिर्मात्रा यज्ञाद्यक्रियस्य गानमित्यर्थः ।

कल्पः—“ अथ यजमानो हिरण्यद्वयुत्वं निजिनदीनमम आयुषे वर्षतो छधीति प्राश्नन्तमभिमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

इयमम इति । हेऽम इहं यजमानं दीर्घायुषे यलाय च छधि समर्थं कुरु ।

* दिक्त्रयाय भाण्डेषु संचितामिति स. पुस्तकस्थं पाठान्तरम् ।

१ स. घ. °त्य द° । २ क. घ. प. °श्रोग्यां सा° । ३ ड. °ण क्ष° । ४ च. °हरे महर्त्विजो । ५ क. घ. °रमहर्त्विजो ।

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

हे बरुण हे सोम राजन्स्य यजमानस्य मियं रेतः पुत्रोत्पादकं तपादय ।
 हेऽदिते पृथिवि मातृवदस्मै तुत्वं प्रयच्छ । विश्वे देवा अयं यजमानो यथा
 जरदद्विरतत्तथा कुर्वन्तु । जराया अष्टिव्याप्तियस्यासौ जरदद्विः । वास्ये यौवमे
 च मरणरहितो जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याप्नोति तथा कुर्वन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः- अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्याध्वर्युर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ।
 इति । पाठस्तु-

अग्निरायुष्मानिति । अग्निरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते । सोऽग्नि-
 र्वनस्पतिभिरायुष्मांकाष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तुपशाम्यति ।
 तेनाग्निरायुष्मांशुवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योष्यम् । सोमः
 सोमरस ओषधीष्वभिषूयमाणस्तु वर्धते । यज्ञो दक्षिणाभिर्वशीकृतेष्वृत्विक्षु वर्धते ।
 वेदश्च ब्राह्मणेष्वध्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-
 न्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुषङ्गघो-
 तनाम तेन स्वाऽऽयुषेति पुनः पठ्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ ज्योगामयाविनस्त्वष्टौ यन्वेत्याज्यमीक्षते ।

अश्विनोरुपहोमाः स्युर्घृतं स्वाम्पाज्यमीक्षते ॥

स्पृष्ट्वर्त्विजो ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिनं जगुः ।

इमं घृतं पिबन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥

अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।

यथोचितानुषङ्गैस्तेर्गृह्णीति स्वामिहस्तकम् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयाकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अत्र द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमश् रसो
वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग-
ग्नाविष्णु आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्यो-
गामयावी स्यायो वा कामयेत सर्वमायुरिया-
मिति तस्मां एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाक-
पालश् सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालश् सार-
स्वतं चरुमाग्नाविष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवा-
स्व शरीरं निष्कृणाति सोमाद्रसम् (१)
वारुणेनैवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन
वाचं दधात्याग्निः सर्वा देवता विष्णुं यज्ञो देव-
तामिञ्चैवेनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासु-
भं वति जीवत्येव यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्या-
द्यमवैक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टेऽ-
श्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानाम्
(२) मिजजौ ताभ्यामेवास्यै भेषजं करोती-
न्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापाना-
वेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
सीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
धारामघृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्पा-
वमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमे-
 नेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा माघ-
 येत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्युत्विजः
 पर्याहुयांश्चन्त एवत्विजस्त एनं भिषज्यन्ति
 ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
 आयुर्बभति यदेव तस्य तद्धिरण्यात् (४)
 ब्रतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यममृतां
 देवाऽऽयुनिष्पिबति शतमानं भवति शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्यथो सलु यावतीः समा पश्यन्मन्येत ताव-
 न्मानं स्यात्समृद्ध्या इममम आयुषे वज्रंसे
 कृषीत्याऽऽहायुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे
 देवा जरदद्विर्बयाऽऽदित्याह जरदाष्टिमेवैनं करो-
 त्याभिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्वधाति सर्वमायु-
 रिति (५) ॥

(रत्तं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यादसदिति द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयमपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः ।

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निं वा इति । यं दीर्घं व्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं पविशति, मीक्षमक्षणेन कृशयति । तामेन रसस्वीकाराद्भक्षयः । बरुणपाशेन महणाद्दु-
हरादिभ्यथा । सरस्वतीनेतदीया वाग्भाषा गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति ।
जीवात्मा त्वन्नाविष्णुं प्राप्नोति, तेन मुमुषति । इदानीं विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति । ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थं पररोगस्य चापस्त्यु-
परिहारार्थमियं पञ्चदशविष्केष्टिः । मन्त्रं विनियुञ्जे—

यज्ञचयेत्सदिति । मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्भुवननिर्बन्धनेरस्याऽऽभ्यस्येत्तद्विषयमानरूपं
महिषानं स्यापनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यदा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव धृतस्य महिषानं
व्याचष्टे । मन्त्राक्षरेरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र पृथग्बक्यमस्तीत्यर्थः ।

उपहोममन्त्रान्वयाचष्टे—

अश्विनोरिति । यजमानस्याऽऽभ्यावेक्ष्य मन्त्रे स्वार्थतां दर्शयति—

धृतस्येति । ऋत्विग्भिः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेनेति । पवमानस्य वायोः प्राणरूपरवात्तेन प्राणस्थापनं, बृहस्प-
धरवोः पृष्ठस्तोत्रप्रकृतिस्वेन सारत्वात्तेनौजोधारणम् । अग्नेरात्मा भीषवेऽनवेत्सु-
करवात्तेनाऽऽरमस्थापनम् । एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

ऋत्विज इति । पाठकाले हस्तग्रहणं विधत्ते—

ग्रहणो हस्तमिति । एकैव सर्वेषामृत्विजामैकमत्येनेव तस्य यजमानस्य
पदेवाऽऽयुः संपादनियमस्ति तत्सर्वं तस्मिन्मन्त्रमन्त्रे स्थापयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“प्रात्रसंपादनकाले स्वादिरं पात्रं चतुस्त्राकिं प्रैयुञ्जे सौवर्णस्य
मवर्तं शयमानस्य कृतम्, अथो खलु यावतीः सत्रा एभ्यन्मन्येत तावन्मानस-
स्यात् ” इति । “ आभ्यमग्रहणकाले तूर्णार्थं स्वादिरे चैतुर्गुह्यीर्षं श्रुतीत्वा साद-
नकाल उच्यते ऋषां स्वादिरं सादयित्वा तस्मिन्मवर्तं मवदधाति ” इति च ।
मवर्तः कणाभरणं कण्डलम् । [तत्र] धृते स्थापितारमवर्तान्निष्पीडितस्य धृतस्य
पानं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

हिरण्यादिति । तस्य परिमाणं द्वेषा विधत्ते—

शतमानामिति । शतमानं पञ्चपणपरिमितमित्यतः षड्दुकम् । अथवा रुग्णो यजमानो यावतो भाविनः संवत्सरान्माप्नोत्वित्यभ्वमुमेत्येत तावन्निर्मानैः परिमितं कर्तव्यम् । मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते । रुग्णस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावन्निर्गुञ्जाबीजैः परिमितमित्यर्थः । प्राप्तो यजमानस्वामिदन्वगमन्ने प्रथमचरमभागयोरभिप्राये ईशोयति—

इदमग्न इति । आयुषश्चरमभागस्थाया जराया अष्टिव्याप्तियस्य । अथवा नीचैर्यद्विरशनं यस्यासौ जरदाष्टिः, नीरोग इत्यर्थः । अध्वर्योर्यजमानदक्षिण-इत्सग्रहणं विधत्ते—अभिरायुष्मानिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययकाशे रुग्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरियसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स स्वां देवता
माह्वरस पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा-
स्रमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशाद्-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाञ्चतुष्कपालाञ्चिषेद्वरुणमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्दक्षिणः

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही-
भतति बं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशा-
न्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेकक-
पालमनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽ-
पोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
मव यजतेऽपोनप्त्रियं चरुं पुनरेत्य निर्वपेद्-
प्सुयोनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
स एनं शान्त उपतिष्ठते (२) ।

(मृञ्चति चरुं सप्तदश च) ।

इति छण्यजुवदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे त्विष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरर्धिनोः ।

अथ द्वादशोऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन्प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अनपइत्तवान् । देवस्य भावो देवता । स प्रजापतिः
स्वकीयं देवत्वमाच्छंदातनकरोत् । प्रजापत्यो वा अश्व इति श्रुतेः प्रजापतिरेव
पूर्वमश्वस्व देवता । तस्मिन्नाश्वे वरुणाय दत्ते सति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं,
तन्निमित्तोऽनुवाकः दुःस्तेन स प्रजापतिः पर्यदर्शित तदीयं शरीरं परितो दीर्घं दीर्घ-
रोगप्रस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशात्स्वरुणाद्वाक्येन निवृत्तः । इदानी-
मिष्टिं विधत्ते—

वरुणो वा इति । प्रतिशुद्धातीत्यस्यान्तर्भावित्वार्थत्वात्प्रतिग्राहयति इदा-
तीत्ययमर्थः संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

चतुष्कपाला इति । अश्वसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

एकमतिरिक्तमिति । यमेवाश्रमित ऊर्ध्वं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रति-
ग्रह्णीष्यति दास्यति, अथवा यं कंचिदश्रं प्रतिगृहीतं नाभ्येति विस्मरति तदर्थोऽ-
श्रमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गनाधिक्यं विधत्ते—

यद्यपरमिति । काश्चिदश्वान्दस्त्वा तदानीमेवेष्टयनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन
सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किंतु
कंचित्कालमतिउद्भूय पुनरप्यपरोऽश्वो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताश्रमसंख्याकान्पुरो-
डाशान्चिरुप्य सौर्यमनुनिर्बंषेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते । त चाऽऽ-
दित्यो बिलम्बदोषं परिहरन्पुपरिष्ठाद्वर्तत इत्यभिप्रायः । इष्टयङ्गत्वेनावभूथं विधत्ते—

अपोऽवभूथमिति । अपः प्राप्य तत्रावभूथं कर्म कुर्यात् । तेन बरुणो
निराकृतो भवति ।

अङ्गान्तरं विधत्ते—

अपोऽनर्णायमिति । अपोनप्ता देवता यस्य सोऽयमपोनर्णीयस्तं चरुमव-
भूथदेशाद्यज्ञभूमौ समागत्य निर्बंषेत् । अन्तु योनिरुत्पात्तिर्यस्याश्रमस्य सोऽयमन्तु-
योनिः । उच्चैःश्रवसोऽश्रमस्य समुद्रादुत्पात्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । तस्मादपोनर्णी-
यचरुणा तमश्रं स्वकीययोनिगामिनं करोति । त चाश्रः शान्तः सन्रोगमनुत्पा-
द्यन् यजमानं जेवते ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अश्रमतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविशेषाद्द्वयोर्द्वौ न द्वयः केसरतित्यतः ।

निषेधात्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तारिषं भवेत् ।

न जलोदरहेतुत्वं ममितं लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र ता ॥ ”

इदमन्नायते—“ यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्बं-
षेत् ” इति । तत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषा-

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

भवणाञ्चैकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणो ददातीनि स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमश्वदानं लौकिकं निषिद्धं, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेभ्योऽपि विधिरिति द्वितीयः पक्षः । “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति ” इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तज्जेतुत्वं प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषभवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमश्वदानं “ बहवा दक्षिणा ” इत्यादिश्रवणात् ।

अश्वदानमभिनितम्—

“ यावतः प्रतिगृह्णीयाद्भास्तावत्य इष्टयः ।

प्रतिग्रहीतुर्दानुवां स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥

असंजातविरोध्यर्थवादादातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः अता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ” ॥

पूर्वादाहते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदभवणात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति चेन्न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतिः । उपक्रमञ्चैवं भूयते—“ प्रजापतिर्वरुणायामभमनयत्स स्वां देवतामार्कत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपाळमवश्यत्तं निरवपत्ततो ये स वरुणपाशादमुच्यत ” इति । अनयइत्तवान् । स च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान् । तेन च रोगेण अस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायोष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यते-त्वश्र दातुरिष्टिरित्यगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि प्रतिग्राहयेदित्येवमन्तर्भावितमिजर्थपरतया व्याख्येयम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रतिग्रहे तु बहवश्चे पूर्वम्यायोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य घोवतः ” ॥

‘ यावदोऽश्वं प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपाळान्निर्वपेत् ’ इति । अत्र शतसंख्यादिमुष्कवह्नभमतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतमत्वक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । अत्र पूर्वम्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिभयणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेन्मैवम् । तन्नेर्षु चर्षु क्पाळेषु क्रमेण पुरोडाशानभिहित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे

(पाप्मना गृहीतस्पोष्टिविधिः)

द्वितीयसंस्कारं कर्तुं माण्ड्यच्छिन्ना वाचसा काञ्चनात्तौ शुष्को भस्मी भवति । तस्मा-
देकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्स्नवसंतमापनमित्येवं काण्डानुक्तमथोऽभ्युपेतव्यः । एकाद-
शाभ्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

‘ तन्त्रं चतुष्कपाठानां मेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भीवत्तन्त्रता मेवं मेदः स्यात्प्रकृताविष ॥ ’

इदं श्रूयते-‘ यावतोऽभ्यासप्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाठाभिवर्षेत् ’
इति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन वन्त्रं तथाऽनापि कपालमहत्त्वेन
वन्त्रमिति चेत् । मेवम् । प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपालमेवेन तन्नेदस्यैव चोदक-
प्राप्तेः । किं चात्मन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शवेष्ववस्थापिषेष्वे-
कस्यैव कपालस्यैकदशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः
सिद्ध्येत् । तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टयमेदः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे उष्णयजुर्वे-

दीपितेतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

या वा॒मिन्द्रावरु॑णा यत॒व्या॑ त॒नूस्तये॒मम॒-
२३३सो भुञ्च॑तं या वा॒मिन्द्रावरु॑णा सह॒स्या
रक्ष॑स्या तेज॒स्या॑ त॒नूस्तये॒मम॒२३३सो मुञ्च॑तं यो
वा॒मिन्द्रावरु॑णाव॒ग्नौ स्या॑मस्तं वा॒मिते॒नाव॑ यजे
यो वा॒मिन्द्रावरु॑णा द्वि॒पात्सु॑ प॒द्भ्यश्च॑तुष्पात्सु
गो॒ष्ठे गृ॒हेश्व॑प्स्वोप॒धीषु॑ वन॒स्पतिषु॑ स्या॑मस्तं
वा॒मिते॒नाव॑ यज इन्द्रो वा ए॒तस्य॑ (१) इन्द्रि-
येणापं क्रा॒मति॑ वरु॒ण ए॒नं वरु॑णपा॒शेन॑ गृह-
णाति॑ यः पाप्म॒ना गृ॒हीतो भव॑ति॒ यः पाप्म॑ना

(पाप्मना गृहीतस्वेष्टिविधिः)

गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं षडस्यां
निर्वेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण
एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्यां भवति पयो
हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो
यत्पयस्यां भवति पय एवास्मिन्तया दधाति
पयस्यायाम् (२) पुरोडाशमबं दधात्यात्म-
न्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा
व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति
दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूहाव यति
यथाऽऽबिद्धं निष्कन्तति तादृगेव तयो वामि
न्द्रावरुणावभौ स्नामस्तं वामितेनाव यज इत्याह
दुरिष्ट्या एवेनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्वि-
पात्सु पशुषु स्नामस्तं वामितेनाव यज इत्या
हैतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः
पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशा-
न्मुञ्चति (३) ॥

(एतस्य पयस्यायां पाति षड्विंशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे कृतीयपपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

चतुष्कपाला विहिता द्वादशे त्वध्वानिनः ।

अथ त्रयोदशे पाप्मना गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ मन्त्राम्बठति ।

कल्पः—‘ इन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुष्वेन्द्रावरुणीं पयस्वां निर्वपेदुद्वास्वाङ्-
 क्तय पयस्यापां पुरोडाशमवदधात्येतयैव पच्छाद्याऽऽसादयत्यथास्मात्प्रविदिशं
 पयस्वां व्यूहन्ति या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूरित्येतैरेव पुनः समूर्हति मुञ्चन्-
 मिर्यस्व स्थानेऽमुकमिति मन्त्रान्तांसंनमति सैवैव पथस्यायाः पुरोडाशस्यावद्यति
 यो वामिन्द्रावरुणावधौ स्नात इत्युपहोमाः ’ इति ।

अथ प्रथमस्य व्यूहनमन्त्रस्य पाठस्तु—

या वामिति । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्षां तनूर्यतव्वा पापान्मोचने मय-
 र्नवन्वी तथा तन्वा यजमानं पापान्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां
 पाठस्तु—

या वामिति । सहस्येत्यत्र तनूरित्यस्यान्त्यभागस्यानुषङ्गः । तेजस्येत्यत्र
 या वामित्याद्यन्त्यभागस्यानुषङ्गः । रक्षस्येत्यत्रोभयोर्भागयोरनुषङ्गः । सहो बहं
 तदहंवीति सहस्ये । रक्षो रक्षणं तदहंतीति रक्षस्या । तेजो रोचनशक्तिस्तदहं-
 तीति तेजस्या । उपहोमे प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु—

यो वामिति । हे इन्द्रावरुणावधौ वां युवयोर्षः स्नातः पापविशेषो युव-
 योर्होमार्थं वृद्धौ यजमानेन बोधराधः कृतस्तमपरार्धं युवयोः संबन्धिनैतेन
 होमेनावयजे विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिति । द्विपास्तु पशुष्वित्यत्र स्नामस्तं वामित्याद्युत्तरभागस्यानुषङ्गः ।
 बनस्पतिषु स्नात इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुषङ्गः । × चतुष्पात्स्वि-
 त्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संबन्धी यो
 यजमानस्तस्य द्विपात्सु पशुषु मनुष्यादिस्वेषु यः स्नातः पापविशेषस्तं पापविशेषं
 युवयोः संबन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योग्यम् । अथेष्टिं विधत्ते—

× चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्कनन्तरं पशुष्वितिपदस्याभ्यनुषङ्गो ज्ञेयः ।

(पाप्मना गृहीतस्योष्टेभिधिः)

इन्द्रो वा इति । पः पापगृहीत एतदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽपगच्छति, वरुणो रोगेणैव बाधते, अतः पाप्मना गृहीतस्य तदुभयविषयेभिः । पयसि भववाऽऽमिक्षा पयस्या । तां प्रशंसति—

पयस्येति । पयःशब्देन क्षीरादिसात्त्विकाहारजनितश्रद्धया कृतं पुण्यमुपलक्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाश्च यजकामति तदानीमेव पाप्मना गृहीतो भवति । यद्यत्र इविः पयस्या भवेत्तर्ह्यस्मिन् यजमाने तथा पयस्ययाऽऽहारोपलक्षितं पुण्यमाहितं भवति । अथापान्वं कंचिदंशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायामिति । शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणैव यजमानमात्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्यरोगेण शरीरस्मादाढ्यं । किंच *पयस्योषारत्नेन यजमानमप्यायतनवन्तं गृह्णामादिरूपाषारवन्तं [करोति] । या वामिन्द्रावरुण्येत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभागं विधत्ते—

चतुर्धेति । विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते—

पुनरिति । मिश्रितयोः पुरोडाशमिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूहावेति । यथा लोके वैरिणा मुक्तमाबिद्धं स्वशरीरे बाणादिकं संदंशादिना निष्कृष्य छिनत्ति बाह्येव तत्समूहावदानं संपद्यते । उपहोमे पथ्यमन्त्रं व्याचष्टे—

यो वामिति । होमाधारेऽग्नौ कृतेन सामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति तत्र पराधमवपज इत्युक्त्या तस्या दुरिष्टेः सकाशादेन यजमानं रक्षति ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

यो वामिन्द्रेति । पशुषु सामस्तं वामित्येवमनुषुषु योजयित्वा प्रदर्शितः । प्राण्युपजीवनयोग्या अबादयः पञ्च यदार्थाः । अत्र पशुशब्देन द्विषादधतुष्यादध गुह्यन्ते । गृहा + अत्रोपलक्ष्यन्ते । या एतावत्ष उषणीषमीषास्ताः सर्वा अपि यजमानार्थं वरुणपाशादुषद्रवाग्मोचयति । अत्र त्रिज्योससंग्रहः—

* पुरोडाशास्येति शेषः ; +अपिना ओष्ठोपलक्षणमभिहितम् ।

१ क. स. च. अ. 'स्याया आघ्रा' । २ क. च. 'मानोऽप्यायतनवान्गृह्णामादिरूपाषारवान्भवति । या । ३ क. घ. च. 'रीरादि' । ४ क. स. च. च. 'वृतेन । ५ क. 'न्ते । या ।

“यावामिति चतुर्मन्त्रैश्चतुर्धां व्यूहते हविः ।

यो वामित्यष्टमिमन्त्रैरुपहोमो ऋशीरिताः ॥

द्विषारिस्वत्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

त्रयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥ ”इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीयत्रैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयांके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

स प्रतनवन्नि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं
नरः । त्वं नः सोम विश्वतो रक्षो राजन्नचा-
बतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा । या ते
वामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोष-
धीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन्राज-
न्त्सोम प्रति हव्या गृभाय । अग्नीषोमा सर्वे-
दसा सहृती वनतं गिरः । संदेवत्रा बभूवयुः ।
युवम् (१) एतानि दिवि रौचनान्यभिश्च
सोम सकृत् अधत्सम् । युव* सिन्धु*रभिशास्ते-
रवधादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् । अग्निषो-
माविम* सु मे गृणुतं वृषणा इवम् । प्रति
सुक्तानि हर्यतं भवंतं दाशुषे मर्यः । आऽन्यं
दिवो मातरिश्वा अभारामश्नादन्यं परि श्येनो

(काम्बयाज्यापुरोनुवाक्यामिधानम्)

अद्रेः । अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय
चक्रथुरु लोकम् । अग्नीषोमा हविषः प्रस्थि-
तस्य वीतम् (२) हर्यंतं वृषणा जुषेथाम् ।
सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमा-
नाय शं योः । आ प्यायस्व सं ते । गणानीं
त्वा गणपतिः हवामहे कविं कवीनामुपमश्र-
वस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ
नः शृण्वन्नूतिभिः स्मीद सादनम् । स इज्जनैन
स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना
नृभिः । देवानां यः पितरमाविवासति (३)
श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । स सुष्टुभा
स ऋकता गणेन वलः रुरोज फलिगः रवेण ।
बृहस्पतिरुस्त्रिया हव्यसूदः कर्निकदद्वावश-
तीरुदाजत् । मरुतो यद्ध वो दिवो या वः
शर्म । अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुविष्मान्दाता
वमनां पुरुहूतो अर्हत् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज-
बाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु । ये तैऽर्यम-
न्बहवो देवयानाः पन्थानः (४) राजन्दिव
आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ
शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गि-
रोभिर्गणानो वि पर्वतस्य दृःहितान्यैरत् ।
रुजद्रोधाःसि कृत्रिमाण्येषाः सोमस्यं ता मद्
इन्द्रश्चकार । बुध्नादग्रं वि मिमाय मानैर्व-

(काम्यबाज्यापुराणुवाक्याभिधानम्)

ज्येण खान्यत्तृणन्नदीनाम् । वृथाऽसृजत्पायिभि-
 दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्वकार (५)
 प्र यो जज्ञे विद्वाँ अस्य बन्धुं विश्वानि देवो-
 जनिमा विवाक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार-
 मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽमि प्र तस्थौ । महा-
 न्मही अस्तमाग्रद्वि जातो धाँ सन्न पार्थिवं
 च रजः । स बुध्नादाष्ट जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्प-
 तिर्देवता यस्य सग्राद् । बुध्नाद्यो अग्रमभ्य-
 त्योजसा बृहस्पतिमा विवासान्ति देवाः ।
 भिनद्वलं षि पुरो ददर्शीति कनिक्कदत्सुवरपो
 जिगाय (६) ।

(युवं धीतमाविवांसति पन्थानो दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्र-
 श्वकार देवा नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै मृत्योर्देवा वै सत्रमासतार्यग्णे प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशत्प्रजा-
 पतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं देवासुरास्तान् रक्षन्तो ऋवोऽसि यन्नवमैर्दधि वै प्रजापतिर्बं-
 णाय या वाभिन्नावरुणा स प्रतनवच्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टरस्मै दानकामा एवाबं रुन्धेऽग्निं वै स
 प्रतनवत्स्वष्टरश्चाशत् ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

विहिता पापिनस्त्विष्टिरनुवाके त्रयोदशे ।

अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशोऽनुवाके काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र त्रिहृषिकं येयं यज्ञविभ्रष्टेष्टिस्तृतीयानुवाके समाप्नाता, तस्यां पथमद्वि-
तयियोर्हविषोः क्रमेण याच्यानुवाक्यां [मां] प्रतीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रतनवन्निति । स प्रतनवन्नवीयसेत्यनुवाक्या । नि काव्या वेधसा इति
याच्या । एतदुभयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भं आपो हेत्यस्मि-
न्ननुवाके व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वस्परित्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधि-
तेति याच्या । एतदुभयमैन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च पथमकाण्डस्य षष्ठप्रपा-
ठके व्याख्यातम् । अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नः सोमेति । अघं पापमस्मदुपद्रवमिच्छन्नघायंस्तस्मात्पापसंघाद्विधतः
सर्वस्मान्नोऽस्मान्हे सोम राजंस्त्वं रक्ष । त्वावतस्त्वाद्दशस्य मभोः सखा कश्चि-
त्समर्थोऽपि त्वदनुग्रहान्न रिष्येदस्मान्न हिनस्ति । तत्रैव याच्यामाह—

या ते धामानीति । हे सोम राजंस्ते तव दिवि पृथिव्यादिषु च प्रदेशेषु
यानि धामानि स्थानानि सन्ति । प्रतिप्रदेशं पृथगनुवादायां यच्छब्दावृत्तिः ।
तेभिर्विश्वैस्तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः शोभनमनस्कः क्रोधरहितः सन्नोऽस्माकं इत्या
हृदीषि प्रतिशृभाय प्रतिशृङ्गाण । यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य हविः स्वी
कुर्वित्यर्थः । “ अग्नीषोमीयमेकादशकपाठं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत् ” इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्बनतं भजतम् । कीदृशी ।
सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ । सहृती समानाद्ज्ञानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संबन्ध-
शुयुवां संभूयैव सन्तौ न कदाचिदप्यन्योन्यं वियुक्तावित्यर्थः । तत्रैव याच्यामाह—

युवमेतानीति । हे सोम त्वमाग्निश्चेत्येतौ युवां सकृत् समानसंकल्पौ सन्तौ
दिवि एतानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधत्तमस्थापयतम् । हेऽग्नीषोमौ युवां
शुमीतान्सिन्धु * न्मध्योदकादिनिमित्तेनापूर्णात्वापवादेन पङ्कनदिरूपेण इष्टेन दोषेण

* रथ्योदकादि । अगाधोदकादि । इति स्व. पुस्वकस्ये पाठान्तरे ।

१ क. स. घ. च. °ष्का वि° । २ स. °वाक्ययोः प्र° । ३ क. घ. °क्याप्र° । क.
क्यासु प्र° । च. °क्यायाः म° ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

च गृहीताः सर्वा नदीरभिः स्तेस्तस्मादपवादादवद्यात्पुष्पादिदृष्टदोषाच्चामुञ्चतं
मोक्षितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृत्यं तथाऽपि तद्रूपत्वेनैतौ स्तुयेते । “ अग्नी-
षोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमाविममिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे
मदीषामिमं हवमाह्वानं सुष्टु शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयावि प्रतिहर्यतं मनसा प्रती-
गृह्णीतं, राशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् । तत्रैव
याज्यामाह—

आऽन्धं दिव इति । मातरिश्वा वायुरन्यं युवयोरेकमग्निं दिवो द्युलोकस्था-
दादित्यादाजभाराऽऽदृतवान् । तथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते—“ आ इतो अ-
ग्निभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ” इति । श्येनो गायत्र्याः पक्षि
रूपावतारोऽन्धं युवयोरेकं सोममद्रेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य द्युलोकस्थोपरि अम-
श्नारसोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानी-
तवानित्यर्थः । एतच्च “ कद्रुश्च वै सुपर्णी च ” इत्यस्मिन्ननुवाके सामान्नातम् ।
हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्षमानौ यज्ञार्थमुरुं लोकं विस्तीर्णं
स्थानं चक्रथुरु कृतवन्ताविव । यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ।
तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य
समर्पितस्य हविषः सारं वीतं प्राप्नुतं हर्यतं प्रतिगृह्णीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्मा-
णा शोभनसुखयुक्तौ स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मादेवं तस्मा-
द्विधानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिमिश्रणं च धत्ते कुरुतम् ।

“ सोमाव वाजिने श्यामार्कं चरुं निर्वपेन् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दशयति—

आ प्यायस्वेति । आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते
पयाऽसीत्येषा याज्या । एते उभे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके “ मा नो हिः-
सीज्जनिता ” इत्यस्मिन्ननुवाके सामान्नास्येते अब्रस्तत्रैव व्याख्यास्येबे ।

“ ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यामिधानम्)

गणानां त्वेति । ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नमन्त्रपते गणानां गणपतिं, कृत्स्न-
देवगणस्वामिनं त्वां इवामह आह्वयामः । कीदृशं त्वां, कविं कवीनां विदुषां
मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमश्रवस्तममुपमानत्वेन भवः कीतिर्यस्वात्तानुषमश्रवाः,
सर्वगुणसंश्रित्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः, अतिशये-
नोपमश्रवा उपमश्रवस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथो-
क्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूतिभिः पालनेर्मित्तभूतैर्युक्तः सन्ताद्वनमस्मिन्कर्मभ्युप-
वेशनमासीद् प्राप्नुहि । तत्रैव याज्यामाह—

स इञ्जनेनेति । स इत्स एव यजमानो जनेन किंकरादिना युक्तं बाणवज्रं
भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया प्रजया सहितं बाणं भरते । स एव ब्रा-
ह्मणादिजन्मना सहितं बाणं भरते । स एव पुत्रैः सहितं बाणं भरते । स एव
नृभिर्वन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि भरते । यो यजमानः भद्रामनाः भद्रायुक्त-
मनस्को देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं इविषा स्वकीयेनाऽऽविवास्तवि आ-
समन्ताद्विशेषेण परिचरति, स इञ्जनेनेति पूर्वान्वयः ।

अत्रैव विकल्पितां याज्यामाह । यद्वा तत्रैवोपहोममन्त्रमाह—

स सुष्टुभेति । स देवः सुष्टुभा शोभना स्तुभः सामावयवाः स्तोभा यत्स
मन्त्रगणस्य सोऽयं सुष्टुप्तेन सुष्टुभा, ऋकता, ऋचो बहुविधा यस्मिन्मन्त्रगणे स
ऋकांस्तेन ऋकता, रवेण ध्वनियुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्करोज बभञ्ज-
जेत्यन्वयः । कं बलं फालिगं फलमस्यास्तीति कळी यजमानस्तं गच्छति प्राप्नो-
तीति फालिगस्तादृशं बलं प्रबलं प्रतिबन्धं करोज । इत्यसूदो इविर्भोका क-
निक्रददहो स्वादुतमं इविरिति क्रन्दनं कुर्वाणो बृहस्पतिर्बावशतीः प्रह्लादस्तमत्वेन
वत्सान्प्रति हम्बारवं कुर्वतीरुसिया गा उत्कर्षेणैतदीयमृहं प्रति प्रेरयति । स
इत्यभ्यास आदरार्थः । ' एतामेव निर्वेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं विनाशेवैधमिति
मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्यात्' इति विहितयोः मतीके दर्शयति—

मरुतो यद्धेति । मरुतो यद् व इत्यनुवाक्या । या वः समेति याज्या ।
एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके व्याख्यातम् । 'अर्वन्धो वरुं निर्वेदेतु-
वर्गकामः' इति चतुर्थेऽनुवाके यद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अर्यमाऽऽयातीति । 'असौ वा आदित्योऽर्यमा' इतिश्रुतेरर्चमशब्द आदित्यं ज्ञते । स चेन्द्राभेदोपचारेणेन्द्रधर्मैः स्तुयते । वृषभः कामानां वर्षयिता । तु-
विष्मान्महाबलः । वसूनां धनानां दाता । पुरुषु बहुषु यज्ञेषु हूत आहूतः । अ-
हैन्स्वर्गं दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम् । तत्रैव याज्यामाह-

ये तेऽर्यमाञ्जिति । हेऽर्यमन्राजंस्ते त्वदीया देवयाना देवैर्गन्तुमर्हां ये बहवः
पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तोभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं
महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं संबन्धिने शमोधि सुखक-
रो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय शमोधि । 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दान-
कामा मे प्रजाः स्युः' 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियाम्' इत्य-
नयोरपि एते एव याजानुवाक्ये । 'यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रना-
नुषुकमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह-

बुध्नादग्रेणिति । बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गृणानोऽ-
ङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदृशैर्ऋत्विग्भिः स्तुयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्य
राज्ञो दंहितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्ब्यैरद्विगतानकरोत् । किं कु-
र्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि बलात्संपादितानि रोधांसि श्रेष्ठ्यप्रतिबन्धका-
न्धवरोधनानि रुज्ज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-
पानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृत्वान् । तत्रैव
याज्यामाह-

बुध्नादग्रेणेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद(नैर्द)ण्डै-
र्विभिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां स्वानि जलप्रवाहाथ्या-
नवकाशान्प्रति वज्रेणातृणज्जलप्रवाहनरोधकपर्वतान्वज्रेण हिंसितवान् । दीर्घ-
याथैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्माणैर्युक्तानदीविशेषानसृजत् । न
श्वात्स्य भूयान्प्रयासः किंतु वृथा । यथा लोके नखैस्तृणच्छेदादिव्यर्थचेष्टा-
माबासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्ददित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नखात्-
म्भनमात्रेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रेष्ठ्यप्रापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः ।

१ क. ष. च. 'न्स्वर्गन्तुं यो' । २ छ. 'र्गं गन्तुं यो' । ३ ख. 'तादीन्व' । ४ ख.
स्र, न तत्रा' ।

(काम्यवाक्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बर्हिस्पत्यमानुषूक्तं बलं निर्वपेत् ”
इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञ इति । विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चित इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानिः जनिमा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चियते । अ(सोऽ)भिज्ञो बृहस्पतिर्ब्रह्मणो वेदस्य मध्यान्नीचादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिवृढं कर्मोच्चभारोद्धृतवान् । स्वधयाऽमृतेन श्रेष्ठ्यमाषणलक्षणेनाभि प्रसूथौ, एनं यजमानमभिलक्ष्य प्रस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये श्रेष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

महान्महीति । महान्सामर्थ्येनाभिको बृहस्पतिर्मही पौढे पृथिव्यन्तरिक्षे धां द्युलोकं सध्न मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात इत्यपिमात्रेण व्यस्तभायद्भि-
विधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमश्विरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तुयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वव्यापारक्षममकरोत् । यस्य यजमानस्य सम्राड्यथोत्तरित्या साम्राज्यं प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता स यज-
मानो जनुषा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूढा-
दारभ्य समाप्तिपर्यन्तमाष्ट व्याप्तवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः सर्वथा श्रेष्ठ्यं प्राप्नोत्येवेत्याभिप्रायः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

बुध्नाद्य इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा बुध्मादारभ्याग्रमभ्यर्त्वं-
वसानमोजसा स्वबलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आविवास्तन्ति आगत्य
विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्बलं यजमानसंबन्धिनां मध्ये
प्रबलं पुरुषं भिनद्भिगति प्रातिकूल्याच्चिवारयति, पुरः समानानां पुरापि
विशेषेण दर्दरीति प्रातिकूल्यानिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकददुत्साहेन
शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं श्रेष्ठ्यमपस्वत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाब
जितवान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(आतृव्यवत इष्टिविधिः)

१६ वज्रविभ्रज्यागे तु याव्याः स प्र निकेति च ।

इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरौ तथा ॥

अग्नी कामपापकेऽग्नी ब्रह्मवर्चसिनस्तथम् ।

आप्या सं ते चरौ सौम्ये गणा ग्रामप्रदे वयम् ॥

मरु यागे नाशकेहावर्षमाऽऽयंमणे चरौ ।

नुष्मोद्रेत्रे व्र वास्तिसो वाहंस्पत्यानुषूकके ।

वज्रविभ्रज्यतित(र)त्रोक्ता अनुवाके चतुर्दशे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-

त्रैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा

रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत

वदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभिरसु-

भ्रन्तान्त्सुब्धान्मृतानामि व्यौच्छत्ते देवा अ-

विदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

धनन्तीति ते रक्षाꣳ स्युर्पामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं
वृणामहे यत्(१) असुराञ्जयाम तन्नः सहासदिति
ततो वै देवा असुरानजमन्तेऽसुराञ्जित्वा रक्षाꣳ-
स्युर्पानुदन्त तानि रक्षाꣳस्यनृतमकर्तेति सम-
न्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अभार्वनाथन्त तेषाम्-
ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्नग्नये
विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यद्ग्नये प्रवते नि-
र्वपन्यान्येव पुरस्ताद्रक्षाꣳसि (२) आसन्तानि
तेन प्राणुदन्त यद्ग्नये विबाधवते यान्येवाभि-
तो रक्षाꣳस्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यद्ग्नये
प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाꣳस्यासन्तानि ते-
नापानुदन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यो भ्रा-
तृव्यवान्तस्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजे-
ताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ग्नये
विबाधवते(३) अग्नये प्रतीकवते यद्ग्नये प्रवते
निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं तेन प्र-
णुदते यद्ग्नये विबाधवते य एवैनैन सहृत्तं ते-
न वि बाधते यद्ग्नये प्रतीकवते य एवास्मा-
त्पापीयान्नं तेनाप नुदते प्र श्रेयाꣳसं भ्रातृव्यं
नुदतेऽतिं सहृत्तं कामति नैनं पापीयानाप्रोति य
एषं विद्वानेतयेष्ट्या यजते (४) ॥

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

(वृणाभ्रै यत्पुरस्ताद्रक्षांसि वपेदग्रथे विबाधवत एवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चेष्टयः क्रमात् ।

पौकास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिन्चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य विहृष्विकां कांचिदिष्टिं
विधातुं प्रस्तौति-

देवा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत् । असुराणां रक्षासां चास्त्येवान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहितमितरेऽकुर्वन्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रिष्वगत्य केनचिदिषादिप्रयोगेणासुभन्क्षुभितं कृतवन्तः । तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा म्रियन्ते । तान्मृतानभिलक्ष्य पश्चाद्ब्यौच्छद्रानिः प्रभातं प्राप्तवती । ततो देवा रक्षासां कृत्यमिदमित्यवगत्य रक्षांस्युपामन्त्रयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वार्थानानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विजयफले भागं संप्राप्त्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुराञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनूतमकुर्वन्ति निश्चित्य महतुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यासिद्धिमयाचन्त । याचित्वा विहृष्विकामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता, याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रप्रायमाग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः श्रुतः प्रशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विबाधवानग्निर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणो विबाधशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विबाधवान् । तृतीयस्य हविषः प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्ट्या पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि प्रणोदितवन्तः ।

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकोष्टिविधिः)

विवाधवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विवाधितवन्तः । प्रतीक-
वतोऽग्नेरिष्ट्या प्रतीच्यां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभ-
वन्नसुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । त्रिविधो हि भ्रातृव्यः, प्रबलः समानबलो हीनब-
लश्चेति । तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं प्रशंसति—

प्र श्रेयांसमिति । भ्रातृव्यं श्रेयांसं प्रणुदते, सदृशमातिक्रामति, पापीयांस्तु
न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्ते दे॒वा अ॒ब्रुव॒न्व्यो
नो॑ वी॒र्या॒वित्त॑मस्तमनु॑ स॒मार॑भामहा इति॑ त
इन्द्र॑मब्रुवन्त्वं वै नो॑ वी॒र्या॒वित्त॑मोऽसि॒ त्वामनु॑
स॒मार॑भामहा इति॑ सोऽब्रवी॒त्सिन्मो मं इ॒मास्त-
नुवो॑ वी॒र्या॒वती॑स्ताः प्री॒णिता॑थासुरानभि
भवि॑ष्यथेति॑ ता वै ब्रूहीत्य॑ब्रुवन्नियम॑होमु-
गियं॑ वि॒मृधे॒यमिन्द्रि॒याव॑ती (१) इत्य॑ब्रवीत्त
इन्द्रा॑याहोमु॒चं पुरो॒डाश॑मेका॒दश॑कपालं॒ निर-
वप॑न्निन्द्राय वैमृ॒धायेन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑ते यद्विन्द्रा-
याहोमु॒चं निर॑वपन्न॒हंस॑ ए॒व तेना॑मुच्यन्त
यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॑ मृ॒ध ए॒व तेना॑पा॒न्नत॑ यदि-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

न्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन्त्रय-
 स्त्रिंशद्देवतास्ता इन्द्रं आत्मन्ननु समारम्भ-
 यत भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुत्त-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्प-
 र्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाः होमुचं पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रा-
 येन्द्रियावतेऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 यान्भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाः होमुचं निर्वपत्य-
 हंस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत (३) अत्रा-
 तृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनाप हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धत्ते
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु
 समारम्भयते भूत्यै सा वा एषा विजितिर्नामे-
 ष्टियं एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव
 विजितिं भ्रातृव्येण विजयते (४) ॥

(इन्द्रियावती भूत्या उतैकानपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टिं विधातुं पस्तौति—

देवासुरा इति । युद्धाद्योद्युक्ता देवाः परस्परमिदमब्रुवन्त्रोऽस्माकं मध्ये योऽ-
तिशयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहे सम्पग्युद्धोपक्रमं कुर्वं(यं) इति ।
ततस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तास्तदीयास्तिसस्तनूहंविभिस्त्वार्ति-
तवन्तः। तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोक्तं वैर्यपघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः । त्रिवे-
कादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते । तेन च
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति । तत्रैश्वर्याय संपद्यते । ततो
देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविमोक्तशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां
विजितिं प्राप्नुवन् । विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणबद्धोमुगादिविशेषणानि याम्यानु-
वाक्यागतशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुवे प्र भरेमा
मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यंहोमुक्शब्दः । वि न इन्द्रो मुधो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमु-
धशब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम् ।
पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि प्रणोदनवत्त्वं शत्रुविबाधवत्त्वं प्रेत्यङ्मुखवत्त्वं योज्यम् ।
यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति ।
स च प्रथमहविषा पापान्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्माद्यजमानादग्न्यः श्रेया-
न्भवति सोऽग्नो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाऽप्येषोऽश्रेयान्यजमानः श्रेयस्त्वमं(मा)-
त्रसंपादितवैरिर्वेने तेनान्येनाभिपण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः
सन्नहमभिभूतोऽस्मीति क्लिश्नाति । स तु द्वितीयेन हविषा मृधस्तादृशाञ्चशत्रुव-
हते । तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्संख्याया
यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूत्यै संपद्यते । इष्टेर्नामोप-
दिश्य तद्देदनं पशंसति—

१ स. च. प्राङ्मुखवत्त्वं । २ क ध. क. ष्येष्टिं श्रे । ३ च. क. "मत्रासं" । ४ स.
च. "स्तिवं ते" ।

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

सा वा इति । विशेषेण जयन्त्यनयेति विजितिः । एतद्देदिता भ्रातृव्येण सह युष्वा तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-
श्रीमत्सिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायापक्रम्या-
तिष्ठत्तैऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति त इदं
भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मज्ञितिं देवा
दाभित्यसुराः सा नान्यतराःश्वनोपावर्तत ते देवा
एतयश्चरपश्यन्नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१)
आजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि वि-
श्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरिति वाव देवा असु-
राणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृजत य-
द्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः
संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठ-
यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम्
(२) प्रजां पशून्वृजत तस्मादेताः संवर्गं इतीष्टि-
माहुर्यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या य-
जेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्त-
शतमासंजमेतेन यज्ञपाऽभि मंशेदोज एव बलमि-
न्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृक्के भवत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ।

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

(बलं मस्येतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चवत्वारिंशश्च) ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजितिनाम(मि)का ।

अथ तृतीये भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिं विधित्सुरादौ नदङ्गभूतं मन्त्रं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । ओजस्वगसृष्ट्मांसादिधातुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । तथा च संप्रदायविद्भिरुक्तम्—“ ओजो नामाष्टमी दशा ” इति । बलं शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादिपाठवम् । वीर्यं मुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पशवो गवादिकाः । देवासुरेषु युद्धार्थं गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन्वदपदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभये-
भ्योऽप्यक्रम्य दूरं स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाश्वासुराश्चैवममन्यन्त—उभयोर्वंगयो-
र्मध्ये यकरान्यद्गर्गस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्गर्गस्थिता इदं सर्वैर्भयं प्राप्स्य-
न्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे विश्वकर्मास्मि-
ति देवानामाह्वानं, हे दामीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा वि-
श्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्मान्स्मिति । दम्नोति विरोधिनो हिनस्तीति दामी त-
त्संबोधनं हे दामीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्दंगयोर्मध्ये कानपि पुरुषानैव
प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायत्वेनैतद्यजुरपश्यन् । तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसीति । अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते । ओजोबले व्याख्याते ।
सहः साहिष्णुत्वं धैर्यम् । भ्राजो दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नामेन्द्रादिकम् ।
विश्वमचेतनं कृत्स्नं जगत् । विश्वायुः कृत्स्नान्जगत्कम् । सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत् ।
सर्वाण्यासुष्याणि यस्य चेतनस्य जगतस्तत्सर्वाभुः । वैरिणोऽभिवतीत्याभिभूः ।
यथाम(जुमं) न्वस्वार्थं(प्राप्यं) फलं दर्शयति—

इति वाचेति । अनेनवोक्तेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्रीं प्रसाद्य तत्प्रसादा-
दसुराणामोजादिवदकं विनाश्य स्वयं बलवन्वन्तः । अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

१ अ. "तृष्येणं स्प" । २ क. घ. ङ. "वत्स्पर्व" । ३ क. घ. ङ. "तुम्बह" । ४ अ.
"हममिति । ५ क. घ. ङ. युद्धं ग" ।

(गार्मुतचक्रविधिः)

यद्गायत्रीति । विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम् । यस्मा-
द्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वमानीतवती तस्मात्तेन
मन्त्रेण हविरभिमृश्य क्रियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा ।
सदीयाक्षरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर
एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यःतिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेषमिष्टिः । यस्मा-
द्देतयेष्टया देवा असुराणां संबन्धोजभादिषट्कं वर्जितवन्तस्तस्मात्सम्यग्बुज्यते
विनाशयतेऽनेनेति संवर्गनामकोऽयं यागः । इदानीं विधत्ते-

यो भ्रातृभ्यवानिति । संवर्गः सः रथं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दश्रव-
णाद्देरिसंबन्धोजभादिवर्जनहेतुत्वाच्चायमाग्निः संवर्गः । पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादि-
मन्त्रं विनियुह्यते-

तः शृतमिति । तं पुरोडाशं शृतं पक्वमासन्नं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयैतत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

श्रुतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात्सृष्टाः परा-
चीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्भुदुदतिष्ठत्ता बृहस्पति-
श्रान्ववैताः सौऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया त्वा प्रतिष्ठा-
न्यथ त्वा प्रजा उपावत्स्यन्तीति तं प्राति-
ष्ठत्तो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं
चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्रजनयति
प्रजापतिः पशूनसृजत् तैऽस्मात्सृष्टाः पराश्च

(गार्भुतचरुविधिः)

आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्भुदतिष्ठत्तान्पूषा चान्व-
 वेताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा
 पशव उपावत्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽ-
 ब्रवीन्मम वै (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ वां प्र
 तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रातिष्ठत्तौ वै प्रजापतिं पशव
 उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतः सोमा-
 पौष्णं गार्भुतं चरुं निर्दिपेत्सोमापुषणाविव स्वने
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः
 सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
 एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति (३) ।
 (वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा त्रीणि च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धमानस्य विहिता संवर्गेष्टिस्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे गार्भुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । ताः पराङ्मुखत्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृ-
 वत्यस्तत्र देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपात्नेन ततो देशाद्गर्भुतसंज्ञकमकृष्टपच्यपर-
 ण्यमुद्गरूपं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ ।
 अत्र चकारादमाप्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्चयते । तदा प्रजापतिं प्रति
 बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्भुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेम प्रति-
 ष्ठितं करोमि, ततो धान्यवन्तं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीयुक्त्वा तं
 प्रजापतिं प्रति प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवन्तं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा
 उपगताः । विधत्ते—

यः प्रजाकाम इति । अथ पशुकामस्य सोमापौष्णं गर्भुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । पशुनिवासस्थानेऽपि भक्षितवृणशेषगोमयादिपातेन गर्भुतं जल्पतिः । तथा गर्भुता प्रजापतिः वृषणं सोमं च प्रतिष्ठाप्य पशूनामवान् । अथोऽपि विधत्ते—यः पशुकाम इति ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
वैश्वीर्यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

अग्ने गोभिर्न आ गृह्णिदो पृष्ट्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः सह-
स्त्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा पृत्वा
वसु । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत्-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् । त्वष्टा यो
वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्घं
श्रवो दिव्यैरयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं
गवीं कुल्मिं जीवस आ युवस्व । अभिगृह-
पतिः सोमो विश्ववनिः सविता सुमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भृत्यो भागस्तेन
सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रेष्ठ्यात्पथो
मा योषं मूर्धा भूयास्तस्व स्वाहा (२) ॥

(चित्रायागस्योपहोममन्त्राः)

(अमृतमघानिश्शच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापश्वर्धिनोरुक्तश्वतुर्थे गामृतभरुः ।

अथ व्यवहितेन षष्ठेन चित्रायागं विधित्पुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रा-
न्पठति ।

कल्पः—‘ चित्राषौण्मासे चित्रामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयादीनि सप्ताग्ने गोभिर्भ आ
गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागसागच्छ । हे इन्द्रो
पशुपृष्ट्या नोऽस्माञ्जबस्व प्रीणय । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्मा पशूनां धार-
विता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—सवितेति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रिषः ।
तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणद्भृशं रमताम् । पशुपोषकस्य देव
आगच्छतु । वसु धनमपि आगच्छतु । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पाळक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रथिं धनं ददातु ।
स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वावनद्भृशं भजतु रक्षतु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः भेष्टो वृषा कामानां वर्षिता सोऽस्माकं
गृहेषु पशूनां सहस्रेणायुतेन च सह रारणद्भृशं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा इति । हे रायस्पोष धनपोषक येन त्वया देवा अमृतं पीयूषं
दीर्घं सुपूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः, तादृशस्त्वमस्म-
दर्थं गवां कुलिं संघं जीवसे जीवनाथमायुबस्वाऽऽनीय मिभय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निगृहपतिरिति । अग्निरस्मद्गृहस्याधिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत
इति विश्ववनिः । सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । इतेभ्य इदं स्वाहुत-
पस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु—अग्ने गृहपत इति ।

(चित्रायागविधिः)

हे गृहपतेऽग्ने घृतमर्हतीति घृत्यो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमघातुरूपं शरीरसारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं श्रेष्ठचा-
त्पथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तृणां संबन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्मा धेषं वियुक्तो मा भूवं, मूर्धा यजमानानां मध्ये शिरोवदुत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्ने गोभिस्तूपहोमाश्चित्रायागे हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा
अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चित्रा य
एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजते प्र
प्रजया पशुभिर्मिथुनैजयिते प्रैवाऽऽग्नेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येव दधाति रेतं एव हितं त्वष्टा
रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
देव्यं मिथुनं देव्यमेवासौम (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवालयै
चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति
तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवीर्षि भवन्ति
सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा-
स्युभयस्याब्रुद्ध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै

(चित्रायागविधिः)

देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं दधति
पुष्याति प्रजयां पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जु-
होति प्रतिष्ठित्यै (२) ॥

(अस्मै त एव द्वादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेषष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रायागस्योपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—चित्रया यजेतेति । चित्रेति यागस्य नामधेयम् ।
सा च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्ये-
नोत्पद्यते तेन चित्रप्राण्युत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा । तद्वद्विचित्रप्रजापशुहेतुत्वाद्या-
गोऽपि चित्रेत्युच्यते ।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोच्यमति—

प्रेवाऽऽग्नेयेनेति । अत्राऽऽग्नेये हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशुत्पत्तिबीजं
मक्षिपति । सौम्येन हविषा व्रीह्यादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिबीजेषु षोडशं
रेतो धारयति । तृतीयहविदवता त्वष्टां च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण वि-
करोति । अतः सरस्वतीदेवताकः सरस्वदेवताकश्चेत्पुमौ सारस्वतौ भवतः ।
एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनम् । तस्य हविषां मध्येऽनुष्ठामेन
यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पन्नानां प्रजानां
पशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्तये संपद्यते । तत्र
सिनीवाल्म्यै चरुः कर्तव्यः । सिनीवाल्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । वाचः पुष्टि-
हेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं प्रा-
प्नोति । ऐन्द्रो यागधरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवाल्याः स्त्री-
त्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शाखान्तरे द्रष्टव्याः ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

१ स. च. "ष्टा निहि" । २ स. च. ततः । ३ क. ब. ङ. च. "तः स्त्री स" । ४ क.
घ. ङ. च. "ताका स" ।

(चित्रायागविधिः)

सप्ततानीति । गोपुरुषाभाजाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः । द्विखुरभापदपाक्षिसरी-
सुषहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य-
श्छदान्ति । उभयस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ।

अग्ने गोभिर्न आ गहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते—

अथैता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्निन्द्रादयः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्ठान्यबहिष्पवमानेषु तत्तथा ” ॥

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छ-
न्दवद्यौगिकः, किंतु रूढ्या चित्रस्त्रीत्वमभिधत्ते । ततो न पूर्वव्यायेन नामत्वम् ।
तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानुद्य-
तस्मिन्पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति
द्वावेतौ गुणौ । तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम्—

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा
गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं
भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो
धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि
षडाम्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयो-
र्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतरफलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

(चित्रायामविधिः)

अग्नीषोमीयेपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्राक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्-
प्रत्ययस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो बाध्येत । तस्माच्चित्रापदं कर्म-
नामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बहिष्पवमानशब्द आश्वशब्दे
पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

‘चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्थोत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंस्पवृत्त्यादिनो(नाऽ)पेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते—‘चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपेत्प्रजाकामः’ इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं
पश्चादिकलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्थोत्पादकः, तर्हि चित्रा-
दिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्य-
त्वादभुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत
इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादि-
फलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चाद्यला-
माद्वैधं चित्रादिकलमामुष्मिकमेवेति चेन्न । प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयु-
क्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥

याच्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥

चित्रायामे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाह्रायेते—‘सारस्वतौ
भवत एतद्वै देव्यं मिथुनम्’ इति । सारस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्य तमात्ते
कृते पुमान्निश्चयेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्ताविति भवति । तौ देवते ययोर्याग-
योस्तौ सारस्वतौ यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्या-

गयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकप्राप्ताः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा
प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः । भृत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियाम-
कस्माभावादिति प्राप्ते । ब्रूमः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याष्यानुवाक्ये
आम्राते—‘ प्र णो देवी सरस्वती ’ ‘ आ नो दिवः ’ इति । पश्चात्पुंदेव-
तायाः ‘ पीपिवास्तः सरस्वतः ’ ‘ ये ते सरस्व ऊर्मयः ’ इति । अनेन
याष्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते ।
ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव
प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मरुतमसि मरुतामोजोऽपां धारं भिन्धि-
रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं
सुवृक्तिम् । येन शर्धुग्रमवसृष्टमेति तदश्विना
परिं धत्तं स्वस्ति । पुरोवातो वर्षाञ्जिवरावृ-
त्स्वाहा वातावद्वर्षाञ्जिवरावृत्स्वाहा स्तनयन्वर्ष-
न्भीमरावृत्स्वाहाऽनशन्यवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्वेष-
रावृत्स्वाहाऽतिरात्रं वर्षन्पूतिरावृत् (१) स्वा-
हा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽ-
तपति वर्षन्विराडावृत्स्वाहाऽवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्ष-
न्भूतरावृत्स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्ध्युरजिराः ।
ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः ।
मित्रभूतः क्षत्रभूतः सुराष्ट्रा इह माऽवत ।

(कारीरीष्टिविधिः)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नद्या-
मि (२) ॥

(पुर्तिरावृद्द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पशुकामस्य चित्रारुयो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ सप्तममारभ्य दशमान्तैश्चतुर्भिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र
तावत्सप्तमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—‘ कारीर्यां वृष्टिकामो यजेताग्नीनन्वाधायपरेणाऽऽहवनीयं दक्षि-
णाऽतिक्रम्य यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति ऋष्णं वासः ऋष्णतूषं परि-
धत्ते ’ इति । पाठस्तु—

मारुतमसीति । हे ऋष्णवासस्त्वं मरुत्संबन्ध्यसि, वस्त्रे प्रक्षिप्तस्य ऋष्ण-
द्रव्यमिधस्य जलस्य मरुद्भिः शोषणीयत्वात् । अत एव मरुतामोणो बलमसि,
मेघेषु प्रतिबद्धानामपां धारामुद्दिश्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि ।

कल्पः—‘ रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति पुरोवातमेव
जनयति ’ इति । प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति । पाठस्तु—

रमयतेति । हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलगतिं पुरोवातं रमयत क्रीडयत ।
क्रीडशम् । आयिनमागच्छन्तं, मनोजवसं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं,
वृषणमुदकस्य वर्षयितारं, सुवृत्किं सुष्टु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम् । येन
पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्धः शीर्णम-
तिशोषेण हिंसितमेति प्राप्नोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वत्रान्वयः ।
हेऽश्विनौ देवभिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा परितो धार-
यतम् ।

कल्पः—‘ पुरोवातो वर्षन्तित्यष्टौ वातनामानि हुत्वा ’ इति । पाठस्तु—

पुरोवात इति । यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयन्नन्वः प्रजाः प्रीणयन्ना-
वृदावर्ततां, तस्मै स्वाहुतमस्तु । वातावत्प्रवातेन युक्त उग्रस्तीव्रधारामुक्तः स्तन-
यन्गर्जन्भीमो गर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशानि प्राणघातकोऽशनिर्यथा न

(कारीरीष्टिविधिः)

पतति तथाऽवस्फूर्जन्वसेचनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युल्लक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः,
त्वेषो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्द्विपकः, अतिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः ।
पूर्वमिहीतलं पूरयिता । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवृषाद्धारवर्षयत्किलेति
श्रुतो जनेषु ल्यातः । आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः ।
अवस्फूर्जन्दिद्युदितिशब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थंभूतो
यश्चोक्तगुणैर्युक्तः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ।

कल्पः- ' अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्यं तस्मिन्वर्षं-
रसक्तून्करीरसक्तून्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा
मुष्करपलाशैः संवेष्ट्य ' इति । पाठस्तु-

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशापां नामानि संबुद्ध्यस्तानि ।
वाशयो हे आपो ययूमिहास्मिन्कर्मणि मामवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्ष-
हेतवः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्युः शुद्धिहेतवः । अजिराः
प्रवाहरूपेण गमनशीलाः । ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रका-
शाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेद-
यन्त्यः । सुफेना जलप्रवाहवाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधी-
भिन्नति पोषयन्तीति मित्रभूतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सुवृष्टिजन्यसंतोषेण
भिन्नति पोषयन्तीति क्षत्रभूतः । सुष्टु शोभनं सस्येन संपूर्णं राष्ट्रं यातां ताः
सुराष्ट्राः ।

कल्पः- ' समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन
दाम्प्रोपनस्यति ' इति । पाठस्तु-

वृष्णो अश्वस्येति । हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वमुरूपस्यै-
वास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमसि । अतो वृष्टिसिद्धयर्थमनेन
संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनस्यामि बध्नामि । अत्र विनियोगसंग्रहः-

' कारीर्यां मारुतं कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥

पुरोऽष्टावाहुतीर्हुत्वा मान्दाः संयौति सक्तुकम् ।

वृष्णः संनस्यते सक्तुं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपां
नपादाशुहेमन् । उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽ-
वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति । आ यं नरः
सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमञ्जुच्यवुः । वि
पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति
(१) वृष्टयः । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो
यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दम्ना
उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृ-
त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।
अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।
उन्नम्य पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नमः । उद्रनो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् । ये
देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिवि-
भागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
विंशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विंशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विश्वतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायः द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां सप्तमे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः—‘ उत्करे प्रागीषं त्रिगधमनोवस्थितं भवति [त्रि]च्छदीषीत्यर्थो
(दिष्कमथो) देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गधायां कृष्णाजिनमाबध्नीयाद्दहो-
रात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति
मध्यमायामाबध्नीयाद्दहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न
वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायामाबध्नीयाद्दहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षे-
त्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति
इति । पाठस्तु—

देवा वसव्या इति । अत्रोद्गो दत्तेत्येष त्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुषज्यते ।
हे देवा उद्गो दत्तोदकानि प्रयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयि-
तारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्ने सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा इति
पूर्वभान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उर्धि भिन्त, उदकं धीय-
तेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः
लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या
नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्थमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः
सुखप्रदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशयितराशुहे-
मञ्शीघ्रगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना पीतिः सोमपानं येषां ते
वाद्दृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः—‘ उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृण्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीराबध्नाति
जुहोतीत्येके ’ इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

तत्र पथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तम इति । यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं
बहता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्टु हंविषो दातारो ददा-
शुषे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशा-
दाजुष्यवुः समन्ताच्छ्यावितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि
पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं
सृजन्ति । बहुपर्जन्यभावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमानु-
दकरहितायां यन्ति पवर्तन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा इति । हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघाद्वाष्टिमुदीरयथोत्पादयत ।
ततः पुरीषिणः पांसुयुक्तान्भूप्रदेशान्वषयथाऽऽष्ठावयथ । हे दत्ता भूमिशोषमुपक्ष-
पयितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते ।
किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नु-
वताम् । किंच, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवदीयान्स्थाननुवर्तन्तां, वृष्टिं
दातुमस्मदीये कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यन्ये देवा
रथानारुह्य समागच्छन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—“ उरकरे ऋष्णामामपक्वां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि
भिद्येत वर्षिष्यतीति विद्यात् ” इति । पाठस्तु—

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुत्संघ दिवः सकाशाद्वाष्टिं सृज । अद्भिः समुद्र-
सदृशं वह्निदाहमन्तरेणाऽऽतपेन शुष्कमिमं कुम्भमापृण समन्तात्पूरय ।

कल्पः—“ अनउपस्तम्भने शङ्कौ वा ऋष्णाऽविर्बद्धा भवत्यब्जा असीतिं तौ
मोक्षति ” इति । पाठस्तु—

अब्जा असीति । हेऽवेऽब्जा उदकाज्जाताऽसि मातृपित्रुदकाद्रेतोरूपेण
परिणतादुत्वन्नाऽसि । किंच, प्रथमजा असि सुवर्मानुप्रसारितादादित्यावरकतमो-

१ स. च. °ति । दिवा चिद्दिनेऽपि तमो दुर्दिनान्धकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन
मेघेनोदकपरिपूर्णेन मरुतः पृथिवीं यदा व्युन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्ट्योदकप्रवाहरूपं
दुर्दिनं कुर्वन्तु । भूक्लेदनार्थं यं । २ स. च. हविषां । ३ स. घ. च. °नार्थं । ४ स.
°ष्णामं । ५ क. घ. छ. च. °ति तामभिकन्देत् ” इ° ।

मागात्प्रथममपहृतादुत्पन्नाऽसि । “ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽऽविरम-
वत् ” इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसंबन्धि बलं वृष्ट्युत्पादनसामर्थ्यमसि ।
त्वय्याक्रन्दन्त्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

कल्पः-“ उत्करे वर्षाहुस्तम्बं प्रतिष्ठाप्योन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षांक्षां
बुहोति ” इति । वर्षाहुः पुनर्नवा । पाठस्तु-

उन्नम्भयेति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नम्भयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि
भवमिदं नभ आकाशवद्व्याप्तं मेघमण्डलं भिन्धि विदारय । विदार्य च दिव्यस्य
दिवि भवस्योद्ग्न उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक
हे देव त्वमीशानः सन्दर्ति विसृजोदकपूर्णदृत्तिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारं
कुरु ।

कल्पः-“ ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमव धूनोत्सूर्ध्वर्षीवं-
बाहिष्ठाद्विशसनम् ” इति ।

पाठस्तु-ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्रविश्य सस्य-
निष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिकेन्द्रमनु च विशेषेण विशन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

वृष्टिप्रदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्रये ॥

उद्ग्नो दत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते ।

दिवात्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥

स्थालीमद्भिः पूरयित्वा ह्यब्जाः प्रोक्षत्यार्विं स्थिताम् ।

उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माभौ तु धूयते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मा॒रु॒त॒मा॒सि॒ म॒रु॒ता॒मो॒ज॒ इति॑ ऋ॒णं॑ वा॒सः॑
 ऋ॒ण॒तृषं॑ परि॒ धत्त॑ ए॒तद्वै॑ वृ॒ष्ट्यै॑ रू॒प* स॒रूप॑
 ए॒व भू॒त्वा प॒र्जन्यं॑ व॒र्षय॑ति र॒मय॑त म॒रुतः॑
 श्ये॒न॒मा॒यि॒न॒मि॒तिं प॒श्चाद्वा॒तं प्र॒ति मी॑वति पुरो-
 वा॒तमे॒व ज॑नयति व॒र्षस्या॑व॒रुद्ध॑चै वा॒तना॒मानि॑
 जु॒होति॑ वा॒युर्वै॑ वृ॒ष्ट्या ई॒शे वा॒युमे॒व स्वे॒न
 भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒ धा॒वति॑ स ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यं॑ व॒र्ष-
 य॒त्यष्टौ॑ (१) जु॒होति॑ च॒तस्रो॑ वै दि॒शश्च॑त-
 स्रोऽवा॒न्तर॑दि॒शा दि॒ग्भ्य ए॒व वृ॒ष्टि* सं प्र॑
 च्या॒वय॑ति ऋ॒णाजि॑ने सं यौ॒ति ह॒विरे॒वाक॑र-
 न्त॒वे॒दि सं यौ॒त्यं॒वरु॑द्धचै यती॒नाम॒द्यमा॑नाना*
 शी॒र्षाणि॑ प॒राऽप॑त॒न्ते ख॒र्जूरा॑ अ॒भव॑न्तेषा* र॒सं
 ऊ॒र्ध्वोऽप॑त॒त्तानि॑ क॒रीरा॑ण्य॒भव॑न्त॒सौम्यानि॑ वै
 क॒रीरा॑णि सौ॒म्या ख॒लु वा आ॑हु॒तिर्दि॒वो वृ॒ष्टि
 च्या॒वय॑ति यत्क॒रीरा॑णि भ॒वन्ति॑ (२) सौ॒म्य-
 यैवाऽऽहु॑त्या दि॒वो वृ॒ष्टि॒मव॑ रु॒धे म॒धुषा॑ सं
 यौ॒त्यपां॑ वा ए॒ष ओ॒षधी॑ना* र॒सो य॑न्म॒ध्वद्भ्य
 ए॒वौष॑धी॒भ्यो व॒र्षत्य॑थो अ॒द्भ्य ए॒वौष॑धी॒भ्यो
 वृ॒ष्टिं नि॑ न॒यति॑ मा॒न्दा वा॒शा इति॑ सं यौ॒ति
 ना॒म॒धे॒यैरे॒वैना॑ अ॒च्छै॒त्यथो॑ यथा॒ ब्रू॒याद॒सावे॒-
 ही॒त्ये॒वमे॒वैना॑ ना॒म॒धे॒यैरा॑ (३) च्या॒वय॑ति

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप
 नह्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः
 कृष्ण इव खलु वै भुत्वा वर्षति रूपेणैवैन
 समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरैकान्विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते-

भारुतमसीति । तूषा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतूपम् । जल-
 पूरितैर्मधैरादित्यप्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । यजमा-
 नोऽपि कृष्णवस्त्रप्रावरणो वृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ।

मन्वान्तरं विनियुक्ते-

रमयतेति । पतिर्भविति पतिबध्नाति ।

पुरोवातो वर्षन्त्रित्यादिमन्त्राणां त्रिनियोगं दर्शयति-

वातनामानीति । जिन्वरुग्गरित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति
 यो वायुर्वृष्टेरीश्वरः स तुष्टः सन्वर्षयति ।

पाठप्राप्तां मन्त्रसंख्यां प्रशंसति-

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सकृन्नां संयवनं यद्विधास्यते
 तस्याऽऽधारं विधत्ते-

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने हविःस्वरूपान्त्रीहीनवहन्ति तण्डु-

(करीरीष्टिमन्त्रध्याख्यानम्)

लान्पिनष्टि च । अतोऽत्रापि ऋणाजिने संयवने वा हविः कृतं भवति । देश-
विशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदीति । वेदेर्बहिः संयवने यज्ञभूमिपविश्य हविर्नावरुध्यते ।

करीराणि विधातुं प्रस्तौति—

यतीनामिति । प्रारमहंस्यरूपं चतुर्थाश्रमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुखे ब्रह्मा-
त्मप्रतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्रम्यः प्रायच्छत् ।
तथा कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्दीन्द्रस्य प्रतिज्ञां समाम्नायते—‘ अरुन्मुखान्यती-
न्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् ’ इति । पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तम् । तथा
च स्मर्यते—

‘ नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः ’ ॥ इति ।

तेषां च सालावृकैर्भक्षणं षष्ठकण्ठे समाम्नायते—“इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः
प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्” इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना
नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणम् ।
सालावृकैरद्यमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालस्थानि भूमावपतन्, तानि
स्पर्शवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महास्वर्जूरस्तेषां फलानि शिरःकपाल-
सदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत् । पतित्वा च
सोमलतासदृशानां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दाध्या-
न्यभवन् । अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाङ्गुतिश्च सौम्या
सती दिवः सकाशोद्गृष्टिं प्रथ्यावयति ।

“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याञ्जायते वृष्टिः” ॥ इति स्मृतेः ।

सकूनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—यत्कररीराणीति ।

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु

१ स. 'ने ह' । २ क. घ. ङ. 'ज्ञासमाज्ञाये—' अ' । ३ क. घ. ङ. च. 'च्छत्' इ' । ४ स. च. 'णमेव । सा' ।

कुर्वन्ति । तेषां च रत्नानामोषधिजन्यत्वाद्द्रवत्वाच्चोभयसारत्वम् । मन्त्रेण संय-
जनं विधत्ते—

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येषां नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन प्राप्नोति ।
किंच, हे देवदत्त समागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवैनौ अपः स्वनामभिराच्छा-
वयति । कृष्णाजिनबन्धनमन्त्रं व्याचष्टे—

कृष्णो अम्बस्येति । यथाऽथो वृषा सेचनसमर्थं एवं पर्जन्योऽपि सेचनस-
मर्थः सञ्जदकपूर्णो(रणे)न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्दर्शति । अतः कृष्णेन रज्जु-
कृष्णेन पर्जन्यं समृद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये [द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपी-
तय इत्या बंधनाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमि-
च्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होंतव्यं यदि न
वर्षेच्छवो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरु-
णावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं
वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन
मागधेयेनोप धावति तावेवास्मै (१) अहो-
रात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नेये धामच्छेदे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं
सौर्यमेककपालमग्निवा इतो वृष्टिमुदीरयति

(कारीर्युक्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

मरुतः सुष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
दित्यो न्यह्मराश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति
धामच्छादिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै देवता
वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति ताः (२) एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्नुता-
वर्षिष्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः
समुद्रं पुणेत्याहेमाश्चैवामूश्वापः समर्धयत्यथो
आभिरैवामूरच्छैत्यब्जा आसि प्रथमजा बलमसि
समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतदुन्नम्भय पृथि-
वीमिति वर्षाह्नां जुहोत्येषा वा ओषधीनां
वृष्टिवनिस्तयेव वृष्टिमा च्यावयति ये देवा
दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (३) ॥

(अस्मै धावति ता वा एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

श्रुत्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।

अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छादिस्रये सकुबन्धनार्थं मन्त्रान्विनियुङ्क्ते-

देवा इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिभिश्छाति ।

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सकुहोमं पुरोडाशनिर्वापं च विषवे-

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

यदि वर्षेदिति । तावत्येव सक्तुबन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्त-
रेण पिण्डीजुंहुयात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः ।
तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनि-
र्वापं कुर्यात् ।

अहोरात्रावसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां प्रमु-
ञ्जानेनाहोरात्रयोर्निरन्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोचयति-

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यप्रकाशयुक्तत्वान्मिवत्वम् । रात्रेरन्धकारेण लीनं
(णाऽऽवरक)त्वाद्वरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोत्राभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः । कुतः ।
कालान्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञातुम-
शक्यत्वान्निरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्निर्वेपेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति-

अभ्य इति । धामा ह यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वा-
द्धामच्छदभिः । तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छा-
दयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति स्मृत्यनुसारेणाग्निरस्मा-
ल्लोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यत्र
तत्र नयन्ति । यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्तीव्रै रग्निभिः परित आवर्ततेऽति-
शयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्स धामानि गृहादीन्याच्छा-
दयन्निव बहुलभेद्युक्तो भूत्वा वर्षति । तथा सत्यग्निर्मरुत आदित्य इत्येता एव
देवता वृष्टिनियमनाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति ।
यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः
क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामर्थ्यां संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थालीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे-

सृजा वृष्टिमिति । अग्निः पृणेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः समर्धयति ।
सृजा वृष्टिमित्यनेनामः स्वर्गस्था अपः समर्धयति । किंचाऽऽग्निरेव भूलोकस्थाभिर-
द्भिरमूरच्छैति स्वर्गस्था अपः प्राप्नुं गच्छति ।

कृष्णाविमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति-

अब्जा इति । पुनर्नवायां होमं विधत्ते-

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

उन्नम्भयेति । एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्वृष्टिभाक् ।
वर्षती बहुलतरसमुद्भवात् । मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते-

ये देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वात्तेः
मीताः सन्तो यजमानायाभीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नित्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुदुष्णिहा
जगत्स्ये यदुष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दास्स्येव रुन्धे गायत्री वा एषा यदुष्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते
पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव
तद्यद्व्यध्यक्षराणि यज्जगत्या (१) परिद-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयोत्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं
वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने त्री ते बाजिना
त्री षधस्थेति त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः
प्रयुज्यते त्रैधातवीर्येन यजेताभिचरन्सर्वो वै
(२) एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं सर्वेणैवेनं

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयः
सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
मेवैनहदारयतेयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनसृजत ता-
स्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वांस्रैधातवी-
येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजा-
पतिः पशूनसृजत तस्मादेवैनान्तसृजत उपैन-
भुशरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधात-
वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
ते त्रयश्वतुष्कपालास्त्रिष्वमृद्धत्वाय त्रयः पुरो-
डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
नामाप्सया उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव
हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरि-
क्षस्य रूपः समृद्ध्यै सर्वेषामभिगमयन्नवं
यत्यछम्बट्कारः हिरण्यं ददाति तेज एव
(५) अवं रुन्धे ताप्यं ददाति पशूनेवावं
रुन्धे धेनुं ददात्याशिषं एवावं रुन्धे साम्नो वा

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

एष वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थामदानां
धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानिव रुन्धे (६) ॥

(जगत्याऽभिचरन्तसर्वो वै गच्छति यद्गस्तेज एव त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समाविता ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिर्विधीयते । तत्राऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धार्ये विधत्ते—
सर्वाणि छन्दाःसीति । एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि
छन्दाःस्पनुवकव्यानीत्यभिज्ञा आहुः । तत्र सर्वंछन्दोनुवचनं कथं षटव
इति तदुच्यते—ककुच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् ।
अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वंछन्दोनुवचनं संपद्यते । प्र सो अग्ने तवोविमिरिरिवेषा
ककुत्तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । प्र होत्रे पूर्वं षष
इत्येषोष्णिक्कदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन
त्रिष्टुब्जगत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कानं वारयितुमन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि । तत्र चतुर्विंशत्य-
क्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता । यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुर्धातपञ्चस्वरूपा
एव । पूर्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्तरस्थापनं
विहितम् । एवमत्रापि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशोऽभ्युपवर्त्यः पुरो-
डाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अधि-
काक्षराणि चत्वारीति यत्तदवगन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

शुकमित्यभिप्रायः । + प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधरे—

यज्जगत्येति । ङष्णिक्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावस्योक्तत्वाल्लक्षितलक्षणया जगती-शब्दो गायत्रीं ब्रूते । तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यत्तदेवात्र जगतीपरिधानमिति विवक्षितत्वात्तत्र बाध इत्युच्यते । अथवा शास्त्रानारानुसारेण मुख्ययैव जगत्याऽत्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ त्रिष्टुभा परिदध्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाच्च यज्ञं सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां त्रिष्टुभं दशंयति—

अग्ने त्री त इति । त्रिशब्दां बहवो यस्यां सन्तीति त्रिवती । तेयं तृतीयकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके सामान्नास्पमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्या-मृचि त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मनामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सात्स्प्यम् । सर्वकामसाधनत्वेन यागे विधरे—

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि ष्छदांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वा-ण्यत्रोष्णिक्कुङ्कुम्भ्यामेवावरुध्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माच्च्योतिष्टोमादिरखिलो यज्ञः सर्वकामार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधरे—

त्रैधातवीयेनेति । अभिचारपरिहारार्थत्वं विधरे—

एतयैवेति । एतयैव त्रैधातवीयेष्टयैव ।

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरप्तोऽयाममहाव्रतादेरनुष्ठानसिद्धिः प्रति साधनत्वं विधरे—

एतयैवेति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमत्तमर्थः सन्नहं तेन वक्ष्य इति कामयते सोऽयमेतयेष्ट्या यजेत पश्चात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं सहस्रं दातुं शक्तो भवत्येव । ततस्तादृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति ।

+ प्रकृतावा जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितु-मिति तै० । इति स. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवत उपरितनबहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थं विधत्ते—
एतयैवेति । यः पुमान्गोसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एष पशुना-
मवसानं प्राप्नोति । तेनोत्तरक्रानुनुष्ठातुमसमर्थो भवति । अतस्तत्तामध्याय पशु-
कामः सन् जापतिवदेतेनेष्ट्वा पशुधोनेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति । तदुत्तरक्रानु-
दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति । यज्ञं संकल्पाननुष्ठातुः संकल्पभ्रेशप-
रिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति । आवृत्रश्चनं सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत् ।
अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने
त्रिसंख्याकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः । तथा त्रिसंख्यया यजमानस्य त्रिवारं तमृ-
च्छत्वं संपद्यते । पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

अयः पुरोडाशा इति । पूर्वप्रपाठकोक्तत्रिधाताविध प्रमाणवैषम्यं विधत्ते—
उत्तरउत्तर इति । चोदकप्राप्तं व्रीहिमयत्वमपवदितुं यवमयं विधत्ते—

यवमयो मध्य इति । भूलोकवर्तिनो मनुष्याः । स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यचन्द्रा-
दयश्च विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम् । अन्तरिक्षवर्तिनस्तु यक्षग-
न्धर्वादयो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । एवं यवमयस्येतरवैलक्षण्यदान्तरिक्षरू-
परत्वम् । तच्च तमृच्छत्वे संपद्यते । त्रिधातुवत्रिष्वपि पुरोडाशेषु सक्तदेव हस्तस्पर्श-
नावदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं ताप्यं धेनेरिति दक्षिणा ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । ताप्यस्य वृता-
कवत्त्वात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाम्वात्तद्दानेनाऽऽशिषां प्राप्तिः ।
सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वदित्याम्नानाद्विरण्यस्य सामवर्णत्वम् । यजुर्वेदं
क्षत्रियस्याऽऽहुर्योनिमित्याम्नातत्वात्ताप्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादी-
दृशं संबन्धमभिप्रेत्य ताप्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उच्येः शस्त्रेर्देव-
तानां जायमाना मदा यास्वुक्ष ता ऋच उच्यथामदास्तातां नवप्रसूतधेनुवहर्षणहे-
तुत्वाच्चेन्वा ऋग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णांप्राप्नोति ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ असमाप्यं समाप्यं वा कामं कामे निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंभवात् ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः, कारियां वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु काम-
पेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्क-
लप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावात् समा-
पनीयामिति चेन्नैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः भवणात् ।
‘देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत’
इति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्वष्टां हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहंरत्तास्मि-
न्निन्द्रं उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
पिवत्तास्य यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप
प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रं शत्रुर्वधस्वेति स यावद्वुर्ध्वः
पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि
वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदि वा ताव-
दध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्निषोमावभि समभवत्स
इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कृत्वधत्त स इमाँल्लोका-
नवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-
स्मादिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रम-
सिञ्चतपो वै स वज्रं आसित्तमुद्यन्तुं नाशंक्रो-

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्बिभिः)

दथ वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिण्यावो येनायमि-
दमिति स विष्णुस्त्रैधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपर्यावर्ताद्दधर्बिभेद्यत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्त-
त्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्त-
द्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तत्ते प्र
दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णाद्दधि-
माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यद्वि-
तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत्संधां
तु सं दधावहे त्वामेव प्र विशानीति यन्मां
प्रविशोः किं मां भुञ्जा इत्यब्रवीत्त्वामेवन्धीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेषमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशद्दुरं वै वृत्रः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

भ्रातृभ्यो यः (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं

भ्रातृभ्यं तदस्मै प्रायच्छत्प्रत्यगृह्णात्रिर्माऽ-

धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः

प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यत्रिः

प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं य-

द्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादे-

न्द्रावैष्णवः हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै

तत्प्रायच्छत्तद्वचः सामानि यजूंषि सहस्रं वा

अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७) ॥

(प्रवणं विष्णुवां इदमिदमहं यो भवत्येकविंशतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीभ्येतद्रव्ये एकादश उदीरिते ।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ
कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसंपादनायोपाख्यानं दर्शयति—त्वष्टा हतपुत्र इति । विश्वरूपनाम्नस्त्वष्टपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितन-
प्रपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिन्द्रर-
हितं सोमयागं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्यागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽब्रवीत् । स तु
त्वष्टा तं पुत्रं मेऽवधीरित्यवदत् । तमिन्द्रं नोपाह्वयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विधातं
कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीतवान् ।

अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यदिति । तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संबन्धि रसरूपं यदल्पमत्य-
शिष्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं वैशुत्पादनाय प्रवृ-
त्तमकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति । तस्यायमर्थः—

(त्रैधातव्यि द्रव्येऽद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा बभू-
 स्वेति । सोऽग्निर्वावता कालेनोर्ध्वज्वाला रूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्या-
 मीत्युद्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्ज्वाला शान्तेत्यर्थः ।
 तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य शातयितेन्द्रात्रुरिति
 विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदानत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः
 प्रयुक्तः । स च बहुव्रीहितां द्योतयति । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति
 पूर्वपदाद्युदात्तत्वाविधानात् । सति बहुव्रीहाविन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति ।
 सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सत्युन्नतया ज्वालया यजमानस्य
 कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसि-
 द्ध्यभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभावसूचनायाम्निः (अग्नेः) प्रवणमवन-
 तमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा (अग्नेर्ज्वा) लयाऽधिका वृद्धिरभूत्,
 तद्यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेवाग्निषोमावामिव्याप्य
 समुत्पन्नो होमाधाराङ्गनराभिमानिनमग्निदेवं ह्यमानरसाभिमानिनं सोमदेवं च
 स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरुर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां दष्टवानित्यर्थः । एतन्नो-
 परितनप्रपाठके ' तावन्नूतामभिसंदष्टौ वै स्वः ' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति ।
 एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इषुमात्रमिति । इषुपात्रो यावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु दिक्षु
 व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम् । अथास्य वृत्रस्य
 वधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिति । तस्मात्सर्वलोकावरकाद्बुत्रादिन्द्रोऽग्निमेत् । यथेन्द्रस्तथा त्वष्टाऽ-
 प्यग्निमेत् । त्रिष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव
 स्थानाभावः । ततस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्मा इन्द्राय
 वज्रमसिञ्चत्, अस्त्ररूपत्वायामिमन्त्रितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै
 दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसंबन्धी वज्रोऽभिमन्त्रितत्वात्तपोरूप एवाऽऽसीत् ।
 तपोरूपस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेक्षा मिन्द्रस्य दर्शयति—

तमुद्यन्तमिति । येदेन्द्र उद्यमने शक्तो नाभूत्तदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो
 विष्णुर्नाम काचिद्देवताऽऽसीत् विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भयमाप-
 न्तस्य मम हस्तो वज्रमुद्यन्तुं न प्रभवति । येन वीर्येणामं वृत्र इदं जगद्ग्यात्रवान्,

(त्रैधातवीयव्रव्योद्देशेनन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तादृशं वीर्यभावामुभावस्माद्वादाहारिष्यावः । अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमागच्छेति । पार्थितस्य विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति-

स विष्णुरिति । विष्णुमूर्तित्रयं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् । यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्यावर्तत्सर्वादिगव्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽभिभेत्तस्मादिन्द्रभीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति-

यत्पृथिव्यामिति । विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थापितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्तं वज्रमुदयच्छत् । तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्-हे इन्द्र मे शरीरं मा प्रहारस्ति वा इदं किञ्चिन्मधि धीर्यं पृथिवीव्याप्तिक्रमं तत्तर्त्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तत्स्वी चकार । स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्विष्णवे तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धारयत्वित्यभिभेत्त्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं ग्रहणगृह्णात् । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये दर्शयति-

यदन्तरिक्ष इति । हे विष्णो पूर्वं सकृद्वीर्यग्रहणेन मां धारितवानसि, तदपेक्ष्य द्विर्मां धारयेति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयपर्याये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति-

यद्वितीति । येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्याप्तवानस्मि तत्तर्त्वं ते प्रदास्वामीत्युक्ते इन्द्रोऽङ्गी चकार । अङ्गीकारार्थोऽयं त्वीशब्दः । अस्तु तथेत्यर्थः । तस्य वीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्द्रवृत्रयोः संधिं दर्शयति-

संधां तु सामिति । तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः । तत्तर्त्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) किंत्वन्यच्छेषं वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ संधानं करवाव । कीदृशं संधानमिति तदुच्यते-हे इन्द्र त्वामेवाहं प्रविशानीति । तत इन्द्र एवमब्रवीद्यदि त्वं मां प्रविशेस्तदा किं मामेव भोक्ष्यस इति । ततो वृत्र इदमब्रवीन्नाहं त्वां भोक्ष्ये, किंतु त्वामिन्धीयोदराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीपयेयं, तच्च तव बहुविधान्मोगाधोपयुज्येत । तत्रत्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः प्राविशत् । प्रविष्टश्च वृत्रो बह्वचनपूरणक्षममवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्य

१ स. च. "कारी भवितुमा" । २ स. च. "धेण द" । ३ स. च. मां वृत्" । ४ स. च. "येण त" । ५ स. च. "कदादा इ" ।

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

स्योदरे वर्तमाना क्षुदेवात्यन्तबाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः । एतद्वेदनस्य क्षुदपघातः फलम् । तस्य वृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तद्विदानीं दर्शयति—
तदस्मा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति—

यच्चिः प्रेति । वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनम्ब्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो धातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोडाशस्य सौम्यं त्रिधातुः । त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासकदेवतां विधत्ते—

यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽपमिन्द्रोऽत्यादरेण पापच्छत्तस्माद्व्यासकयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं पशं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण पशंसति—

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविधिमुच्यति—

सहस्रमिति । यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकामिदं कर्म ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टकं चतुर्थप्रपाठके त्रयदशोऽनुवाकः) ।

देवा वै राजन्याञ्जायमानादबिभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त्स वा एपोऽपौब्धो जायते यद्वाजन्यो यद्वा एपोऽनपोब्धो जायेत वृत्रान्मन्त्रश्चरेद्यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान्मन्त्रश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेद्वैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति हिर-

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

पमयं दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भ-
नाम्मुञ्चति (१) ॥

(एनं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाक ऐन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति । राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवद्देवानपि हनिष्यतीति
मत्वा देवा भीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धल-
क्षणेन दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथौम्भञ्जशक्तिप्रतिबन्धं पुरितवन्तः ।
अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्ति-
को जायेत गर्भनिर्गमनमारुभ्य वैरिणो मारयन्निव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते ।

यं कामयेतेति । यं राजन्यं प्रत्यध्वयुरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं
जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारयेव चरात्विति तस्येयमिष्टिः । देवेष्विन्द्रस्य
क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्-“ यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः ” इति । तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः ” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातित्वम् । अत ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरौ
निरुक्ते सत्येनमैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छाक्तिप्रतिबन्धा-
न्मोचयति । अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते-

हिरण्मयमिति । दाम रज्जुः । बन्धके दामानि दत्ते सति त्रत्यक्षत एव
बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुष-
सामित्यग्ने । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र
चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । यमादित्या अ-
शुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रामि
राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति
स्रोत्यास्तत् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ
एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परां जयाता
अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि
भूयाः पूतना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो यथाऽ-
सत् । अस्येदेव प्र रिंरिचे महित्वं दिवः पृथि-
व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ
विश्वगूर्तः स्वरिरमञ्जो ववक्षे रणाय । अभित्वा
शूर नोनमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानम्
(२) अस्य जगतः सुवर्हशमीशानमिन्द्र
तस्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः । त्यदद्याव इन्द्र ते शत* शतं
भूमिरुत स्युः । न त्वां वञ्चिन्सहस्र* सूर्या
अनु न जातमष्ट रोदसी । पिवा सोममिन्द्र
मन्दतु त्वा यं ते सुपाव हयश्वाद्रिः (३)

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वी । रेवतीर्निः सध-
 माद् इन्द्रं सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभि-
 मंदेम । उदग्ने वाचयस्तव वि ज्योतिषोद्दु त्यं
 जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रथे बहन्ति देव
 सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवाना-
 मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य बरुणस्याग्नेः ।
 आऽप्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
 जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा ऋता-
 वृथं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ।
 विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य
 उप धवि ष । ये अग्निजिहवा उत वा यजत्रा
 आसद्यास्मिन्वार्हिषि मादयध्वम् (५) ।

(तदीशानमद्विस्तस्थुषस्त्रिं शच्च) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा मनुष्या देवासुरा अन्नवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यत्रामे
 गोभिश्चित्र्या मारुतं देवा वसव्या अग्नें मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः
 सर्वाणि त्वष्टा हतपुत्रो देवा वै राजन्धाज्वोनवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा मनुष्याः प्रजां पशुन्देवा वसव्याः परिदध्यादि-

दपस्म्यष्टाचत्वारिं शत् ॥ ४८ ॥

हरिं ॐ ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ;

इत्थं काम्येष्वयः समाप्ताः । अथान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या वक्तव्याः । तत्र “ यः पापयक्षभृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेत् ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्राभेदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनमुदयं गच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिपद्येककलायुक्तः । द्वितीयायां कलाद्वययुक्तः, इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्रवद्दी(न्द्रदी)प्तिकारणमभूत् । (णभूत्) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वरूपे वृद्धिक्षयाभावेऽपि दक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतुश्चिह्नं, तस्मिन्नुदिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उपसां प्रमातकालानामग्र उपक्रमे प्राच्यामुदयमेति, तदनुरोधेन प्रातरग्निहोत्रादीनां प्रवृत्तेर्देवभ्यो भागं विदधाति । तादृशश्चन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति पकर्षेण ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसमंशुं स्थिरभूतैककलामात्रावशिष्टमादित्या शुक्लपक्षे प्रतिदिनमेकैककलाप्रदानेनाऽऽप्यायन्ति । किञ्च, यमक्षितं पौर्णमास्यामक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं बह्व्यादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिताः पिबन्ति, एकैकां कलामपक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पतौ स्मर्यते—“ पथमां पिबते वह्निः ” इति । ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमक्षितय एवैकैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेने चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तारो देवा नोऽस्मान्गोमस्तान्गं निवार्याऽऽप्यायन्तु ।

“ यं कामयेताच्चादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोहाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्यारूपां स्वराडिन्द्रहविषो याज्यारूपामुभयाकारामृचं पठति—

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽधिपतिरसि । अपि च, हे वृत्रहन्-दीर्घ्या वृत्रहा वैरिघातकोऽसि । किञ्च, स्रोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम् ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किञ्च, त्वं वृषभः कामानां वर्षयिता हव्यो होमयोग्यः सन्दक्षिणत एध्याहवनीयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि ऋत्विग्भिर्हविर्दीयते । राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु कापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान्राजयाति अराज्ञामपि राज्यप्रदानेन राजत्वं संपादयति । किञ्च, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽसद्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिधीरभिभवितुं समर्थो भूयाः। अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराडिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अस्येदेवेति । इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अपि च ननु चेत्यादिवन्निपातसमुदायस्यैकार्थत्वम् । प्ररिचिच इत्यत्र प्रशब्दोऽतिशब्दार्थे वर्तते । अस्येदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च प्ररिचिचे सर्वतो लोकात्रयमतिरिच्य वर्तते इत्यर्थः । किञ्चेन्द्रो रणाय युद्धार्थमाववक्ष आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराट् स्वयमेव राजा न तु परतन्त्रः । दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तान्युद्यतानि येनासौ विश्वगूर्तः । युद्धार्थं त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः । अमत्रोऽमाद्रोगात्क्षुद्रूपादन्नदानेन त्रायत इत्यमत्रः ।

‘ य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत् ’ इत्यत्र राथेतरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैवतेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अभि त्वेति । अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान्प्रत्यादरेण हम्भारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुमः पुनः पुनः स्तुमः । कीदृशं त्वाम्, अस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं तस्थुषः स्थावरस्थापीशानं सुवर्दंशं स्वर्गस्य प्रदर्शयितारम् ।

राथेतरेन्द्रहविषो याज्या, बाह्वेतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

त्वा मिच्छीति । हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामिच्छामेव हवामव आह्वयामः।

किंनिमित्तं, वाजस्य साताऽन्नस्य दाननिमित्तम् । अत एव साताविति तत्प्रत्यन्ततत्त्वं

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु प्राप्तेषु सत्पतिं सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः । नरो मनुष्या वचं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्बतः अत्रुसेनागतान्शान्दृष्ट्वा त्वामाह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्माद्दीर्यदानेनास्मान्वालयेत्यर्थः ।

बाह्वेतेन्द्रहविषो याज्या, वैरुणेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभृचं पठति—

यद्याव इति । हे इन्द्र यद्यपि शतं द्यावः स्युर्धुलोकाः शतसंख्याका भवेयुः, अपि च भूमयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवात्स रविशेषैर्युक्ते ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाष्ट जातमात्रं त्वामैश्वर्येणानुकर्तुं न व्याप्नुतो न अकनुत इत्यर्थः। तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्तथाऽपि हे षड्जिस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्त इत्यभिप्रायः । वैरुणेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपा कदा चनस्तररीरसीत्येषा नात्राऽऽम्नाता किंतु शान्तान्तर-वशाद्गव्याहर्तव्या । सा च प्रथमकाण्डे एक व्याख्याता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्रेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभृचं पठति—

पिबा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । स च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु त्वां हर्षयतु । हरिनामके अत्रा यस्यासौ हर्म्यं, हे हर्म्यं ते त्वदर्थं त्रिरुपां-शुसवनादिरूपः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिषुतवांस्त्वं(स्तं) पिबेति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशोऽग्निः, सोतुरभिषोतुर्ऋत्विजो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु नियमितः । अत एव नार्वा न त्वैवाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा विनाशयति तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाक्रेन्द्रस्य याज्या, रैवतेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभृचं पठति—

रेवतीनं इति । रेवत्यो धनवत्याः, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुकाः, तुविवाजा बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्तु अस्माकं तु स्वाम तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम ह्वयाम ।

‘बभ्रक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वेदप्रभये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाल-
छ२ सौर्यं चरुमप्रये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्’ इत्यत्राऽऽग्नेये कर्मणि या-
ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

१ स. 'शादप्याह' । २ क. घ. छ. च. 'कावश्वो यं' । ३ स. 'त्वाची' ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

उदग्ने शुचय इति । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठके व्याख्याता । वि श्योतिषा बृहता भात्यग्निरित्येषा याज्या । सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्याता । सौर्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उद्दु त्यमिति । सेयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याता । तत्रैव याज्यामाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्यं देव त्वां सप्त हरितोऽश्वा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां, शोचिष्केशं शोचींषि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं, मित्रादिदेवोपलक्षितस्य छत्रस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽश्मा । स लोकत्रयमाप्राः सर्वतः पूरितवान् । 'वैश्वदेवीः-सांमहर्षीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा युष्यं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशा देवाः, ऋतावृष ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, ऋतुभिर्हवनभृतस्तैस्तैर्ऋतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतारः । तत्रैव याज्यामाह—

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । ये यूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च द्यविद्युलोके स्थ ये चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निद्वारेण हविषः स्वीकर्तार उत वाऽन्येऽपि वा यजन्ना यष्टव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत यजमानं हर्षयध्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“आदित्येष्टौ नवोद्वे तु प्राच्यामित्यादिकं त्रय(चाष्टक)म् ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशरुमूहके ॥

आग्नेय उदविज्योद्वे उद्दु त्यं जातवेदसम् ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोवृषातः)

सप्त चित्रं त्रयं सौर्यं सांग्रहण्या उ(मु)मे इमे ।

विश्वे देवा इति मोक्ता मन्वाः सप्तदशैव हि ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्त्सोमपानं सुरापानं मन्नादनं स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागं वदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदाद्देहवै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानम् (१) आसीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविङ्गो यदन्नादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना

ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्तां संवत्सरमभिमस्तं भू-
 तान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महञ्जिति स पृथिवीमुपासीद-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽब्र-
 वीद्वरं वृणे स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो
 मा परा भुवामिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहादित्यब्रवीत्स्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 स्वातमपि रोहति वारैवृतं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्तास्वः तमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहिताग्निः श्रद्धोदेवः स्वकृत इरिणे नाव
 श्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 ददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृक्षणात् (३) पराभवि-
 ष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भुमे-
 त्याब्रश्वनाद्दो भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्त-
 स्मादाब्रश्वनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति
 वारैवृतं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स
 निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्म-
 हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रश्वनान्निर्येषति तस्य नाऽऽश्यम्
 (४) काममन्यस्य स स्त्रीषांसादमुपासीदद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्विष्यात्प्रजां विन्दामहे

(अग्नीषोमीयहविर्विद्युपोद्घातः)

काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्वि-
यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः
सं भवन्ति वारैवृत० ह्यासां तृतीयं ब्रह्महृत्यायै
प्रत्यगृह्णन्त्सा मलवद्वासामभवत्तस्मान्मलव-
द्वाससा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीति
नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महृत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति-
मुख्याऽऽस्तेऽथो स्वल्वाद्दुरभ्यजनं वाव स्त्रिया
अन्नमभ्यजनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति
या मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो या
पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपमल्भो या स्नाति
तस्या अप्मु मारुको या (६) अभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरप-
मारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दंतो धावते
तस्यै श्यावदन्या नस्नानि निष्कन्तते तस्यै
कुनखी या ऋणति तस्यै क्लीबो या रज्जुः
सृजति तस्या उदन्धको या पणं पिबति
तस्या उन्मादुको या स्वर्णेण पिबति तस्यै
स्वर्वास्तिष्ठो रात्रीवितं चरेदञ्जलिना वा पिबे-
दस्वर्णेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय (७) ॥

(यत्सोपानं ते वृष्णात्तस्य नाऽऽयं वदेत मारुको या स्वर्णेण वा श्रीणि च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र त्रयोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिं वेदा यो वेदभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मम तमङ् बन्धे विद्यामर्थिमहेश्वरम् ॥

द्वितीयादिषुध्याःशेषिभिर्गैः प्रपाठकैः ।

उक्ताः कान्येकैः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥

आशे दशपुत्रास्तन्मन्त्रस्थानमस्मिन्निर्मितम् ।

विधयो मन्त्रसंख्या बहवः प्रतिपादिताः ॥

तच्छेषविधयो वाच्या व्याख्येया होत्रमन्त्रकाः ।

* जगदनुवाकस्य मन्त्रं वर्ण्यते पाठकद्वये ॥

प्रपाठके पञ्चदशैः कृत्वा द्वादश संस्थिताः ।

आध्वर्यवे पूर्ववत्के वाच्या उत्तमं हरिताः ॥

होत्रमन्त्रविधिव्याख्याधारादिप्रामाण्ये ।

अग्नीषोमीयहविषां विधिस्तत्राऽऽद्ययोर्द्वयोः ॥

तत्र द्वितीयानुवाके षोडशोऽस्मिन्मन्त्रोऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके कांचिन्नारूप्याधिकारमाह-

विश्वरूपो वै इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । शिभिः शिरोमिरुपेतत्वाद्भिन्नरूपत्वम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंज्ञोऽपि, असृगणां तु भागिन्यः । स च तार्विकेन शिरसा सोमं पिबति । रामतेनाश्वपानि । तापसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्डपेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्रमन्त्रं यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्यं ऋत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽऽस्तानेवोद्दिश्य प्रथमं हविं स एव वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रतिभूत्वात्तस्मिन् तस्मिन्निवे सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभा-

* तदनुवाकस्य मन्त्रं वर्ण्यते पाठकद्वये ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपादेष्टातः)

ब्रह्मकुरा उत्तिष्ठन्त्विति वरः । वृक्षान्निर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यासः । ब्रह्म-
हत्यायाः स्वरूपत्वान्निर्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तर-
मस्ति । न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः, किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नबृक्ष
प्रदेशान्निर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाशयमिच्छायां
सत्यामशितुं योग्यम् । त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्याव-
शिष्टस्य परिहारं दर्शयति—

स स्त्रीषःसादामिति । स्त्रियः सम्यक्सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां
सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीषःसादः । ऋत्विष्यादृतुसंबन्धाद्दीयात्प्रथमसंभो-
गादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्याऽऽविजनितीरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि ।
गर्भोपद्रवः प्रत्यवायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः ।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

“ यथाकामी भवेद्दाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ” इति ।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत् ।
यस्मादिदं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्पीतमुच्याऽस्ते तस्मात्तया सह
संभाषणं न कुर्यात् । तथा सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं
तत्स्पृष्टं वाऽन्नं नाश्रीयात् । अपि चाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः—स्त्रियाः शूङ्गारोपयो-
गित्वेनाभ्यञ्जनमेवात्रस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तथा वा
स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति ।
प्रसङ्गव्रजस्वलावतानि विधत्ते—

यां मलवद्वाससमिति । अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मल-
वद्वाससः संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् ।
सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो हीतमुरूपपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः ।
दुश्कर्मा कुष्ठी । प्रलिरखते भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः ।
अपमारी दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । कृणत्ति
तृणादि च्छिनत्ति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । स्वर्षेण वद्विषकेन
शरावादिना । स्वर्षो वापनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय
रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिरदग्धशरावादिर्वा
साधनमस्तु । वताचरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“न संबदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्कृतौ कापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवद्वाससा न संबदेत” इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्कत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । “यस्य ब्रत्येऽहन्पत्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत” इति रजस्वलाया निःसारणाद्यकृतौ संवादप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहरत्तास्मि-
 निन्द्रं उपह्वमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
 धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
 पिबत्तस्य स यद्वत्याशिक्ष्यत तत्त्वष्टाऽऽह्वर्नाय-
 मुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रं शत्रुर्वधस्वेति यदवर्तय-
 त्त्सद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदवर्तयत्स्वाहेन्द्रं शत्रुर्वधस्वेति
 तस्मादस्य (१) इन्द्रः शत्रुरभवत्स संभवं-
 ज्जधीषोमावभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं
 विश्वं कृकृवर्धत स इमाँल्लोकानंबृणोष्यविमाँल्लो-
 कानंबृणोत्सद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स
 प्रजापतिमुपाधावच्छत्रमैऽजनीति तस्मै वज्रं

१ क. घ. ङ. च. °वलं पुरुषार्थत्वं स्यात् । अस्य ।

(अग्नीषोमीयवुरोडाशक्तिः)

सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन अहीति तेनाभ्यायत
 तावद्भूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः
 स्व इति मम वै युव* स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्ये-
 तमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नी-
 षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्ता-
 वद्भूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुम्भिति
 स इन्द्र आत्मनः शितरुरावजनयत्तच्छितरु-
 रयोर्जन्म य एव* शितरुरयोर्जन्म वेद (३)
 नैन* शितरुरौ हतःस्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 ञ्जअभ्यमानादग्नीषोमौ निरंकामतां प्राणा-
 पानौ वा एनं तदञ्जहितां प्राणो वै दक्षोऽपानः
 क्रतुस्तस्माञ्जञ्जभ्यमानो ब्रूयात्प्रथिं दक्षक्रतु
 इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वषायुरेति स
 देवतां वृत्रान्निर्हृय वात्रध्न* हविः पूर्णमासे
 निरवपद्घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४)
 अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वात्रध्नी पूर्ण-
 मासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत्स*-
 स्थाप्य वात्रध्न* हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत
 ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै
 श्रित इति ते अब्रूतां वरं वृणावृहे नक्षत्रविहि-
 ताऽहमसाजित्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमित्यं
 तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य एवं
 द्यावापृथिव्योः (५) वरं वेदैर्न वरो गच्छति

(अग्निषोमीयपुरोडाशविधिः)

स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्ते देवा
 वृत्रं हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हव्यं नो वहतमिति
 तावद्भूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रं वै त्ययोस्तेज
 इति तैऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति गौरित्यब्रुवन्गौ-
 षाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६)
 वरं वृणो मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति
 तद्गौराऽहरत्तस्माद्भविं सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा
 अग्नेस्तेजो यद्घृतमेतत्सोमस्य यत्पयो य एवं-
 मग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्व्येव भवति ब्रह्म
 वादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमासमिति
 प्राजापत्यमिति ब्रूयात्तेमेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवा-
 साययादिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा-
 ययन्ति (७) ॥

(अस्य मा वेदाऽऽद्यावापृथिव्योरब्रवीदिति तस्माच्चत्वारिं च)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

उपोद्धाते विश्वरूपवधः सम्यक्तमीरितः ।

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्पुरादौ तस्योपोद्घातस्व-त्रिभु-
 पकोत्तं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तयत्तस्मात्कार-
 णाद्दत्तमित्येतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृत्रत्वं संपन्नम् । यस्मात्कारणात्पृथीतमात्स्वरं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विसृज्य बहुव्रीहिस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणादिन्द्रः शतपिता यस्येति व्युत्पत्त्या वृत्रस्यास्येन्द्रो वातकोऽभूत् । शेषं पूर्वमपाठके व्याख्यातम् ।

तस्य बधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चिच्छत्रुर्जाव इति वदन्प्रजापतिमसेवत । तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं सिक्त्वा वृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिमन्त्रितजलेन मोक्षये-
तेज जहीति वदन्प्रायच्छत् । अहि मारयेत्यर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं वृत्रं हन्तुमभिलक्ष्याऽऽपताऽऽगतवान् ।

इत्थमुपोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्वाऽग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोच्यति-
तावज्जुतामिति । हे इन्द्र मा प्रहाः, वृत्रं मा पहर । आचमन्तः स्वः,
आवामुभावेतस्य मुखे तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्-युवां मम स्थो वै
खल्विति तस्मान्मामभ्येतं मामभिलक्ष्याऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽग्नीषोमी त्वत्स-
काशमगतयोरारवयोः किं भागवेयमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नी-
षोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं
निर्दोषेदिति विधिरत्र द्रष्टव्यः । अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति-

तावज्जुतामिति । वृत्रस्य मुखे दन्तपङ्क्तिभ्याममितः सम्यग्दृष्टावेव वर्ता-
वहे । तस्मादागन्तुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तेयोरामनाय स्वात्मनः सका-
शाच्छीतज्वरं तदनन्दरभाविस्तपापं चोभाषुत्पादितवान् । तदानीं शीतरुरशब्दाभि-
धेययोर्ज्वरतापयोर्जन्यं सप्तमस्यम् । तज्जन्मवेदिनं न शीतरुरौ हतो न मारयतः।
ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरुराभ्यामायुधसदृशाभ्यानेन वृत्रमभिलक्ष्य पशुका-
भ्यामनयदेनं वृत्रं संयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जञ्जभ्यमानान्मु-
खविदारणं कुर्वतस्तस्मादब्रूवादग्नीषोमौ निर्गतौ ।

प्रसङ्गान्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते-

प्राणापानाविति । अग्नीषोमौ यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानावेवैनं वृत्रं
त्यक्तवन्तौ । तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी । यस्मात्का-
रणादेने तयोर्नामनी तस्मात्कारणात्क्रतुकाले जञ्जभ्यमानो मुखविदारणरूपं गात्र-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विनामं कुर्वन्त्यजमानो पयि दक्षकतू इति मन्त्रं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्रवा-
क्यशेषस्याध्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानविवे स्वात्मनि स्थिरौ धारित-
षान्भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नोति ।

अध्यानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—
स देवतेति । स इन्द्रोऽग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रा-
जिह्वंय निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमात्रे संपादितवान् ।
लोकेऽप्येनं वृत्रमावरणात्मकं वृत्रान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया
विनाशयन्ति । अभावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्बृत्ररूपमन्धकारमाप्याययन्ति
सर्वतो वर्धयन्ति । यस्मादेवं तस्माद्बृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्ण-
मात्रे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । वृधिधातुयुक्ते ऋचावभावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये ।
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनन्त्व- राजोत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननपतीतेरेते ऋचौ वार्त्रघ्नौ ।
कविर्धिपेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋचौ वृधिधातुयुक्तत्वाद्वृधन्वत्यौ ।

प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयति—

तत्संस्थाप्येति । स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं
कृत्वा पूर्ववद्वज्रमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं द्यावापृथि-
व्याबिन्द्रमब्रूताम्—अयं वृत्रो भूमिमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्याऽऽवयोराश्रितो
वर्तते । तस्मान्म(दस्म)दीयमेनं न प्रहरेति । तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमवलोक्य महा-
रमभ्यनुज्ञातुमुत्कोचत्वेन वरं वृतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलं कृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुबृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलं कृता स्यामिति पृथिव्या
वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वामीष्टं वरं प्राप्नोति ।
ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ।

अथाभिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति—

ते देवा इति । इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखाग्निः-
सूतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्धे वहतमित्यब्रुवन् । ततस्तावग्नीषोमौ तान्देवान्म-
त्येवमब्रूताम्—त्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंशनादपगतनेजस्कावेव संपन्नौ, त्ययो-
स्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अब्रुवन्परस्परं को
नामेदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्गैरेव

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समानेष्यतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरुकोचस्वेन वरमे-
कमयात्त-अनयोः संबन्धि घृतपयोः रूपं तेजो वृत्रशरीरादानेऽप्यापि, आनीतं च-
तन्मय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मय्येव स्थितेन तेजोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन भोजनं
निर्वर्तयेत्त्वमित्ति । तमिमं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानयत् । तस्माद्भवतृवाहोकोऽपि
निरन्तरं गविं तिष्ठतैव तेजसा घृतपयोः रूपेणोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वं
भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्बभूवमेतद्वाग्नेस्तेजो यत्पय एतदेव सोमस्य तेजस्तद्-
भवेदेनेन तेजस्वी भवतीति ।

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेनेन्द्रसंबन्धि-
त्वेन च प्रशंसति-

ब्रह्मवादिन इति । नात्र प्रजापतेर्हीविर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं, किंतु
तत्कर्मसंघट्टत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्-“ प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं
वाग्निहोत्रं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं च ” इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्ण-
मासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययन्निःशेषवित्तदानेन स्थिरनि-
वासकरात् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्-“ तेनेन्द्रं निरवासाययत्ते-
नेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् ” इति । यथा प्रजापतिर्यज्ञानसृजं तथेन्द्रोऽप्य-
ग्नीषोमीं वृत्रान्निःसारं ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवि-
न्द्रस्थापि संबन्धः । यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्माहोकोऽपि ज्येष्ठं पुत्रं
धनेन निरवासाययन्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्ती यथा प्राप्नोति तथा
कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ अग्नीषोमीयः आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतोऽप्येवं मन्त्रक्रमबलवत्तः ॥

स्मृतिवत्क्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ” ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमपाठके द्वितीयानुवाके समाह्वानतः-

“ ताभ्यामेतमग्नीषोमीयवेकाद्रश्कपाठं पूर्णमासे पाषण्डत् ” इति । आग्नेयया-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

गस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावात्स्यायां च पौर्णमास्यां चाभ्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानेस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्यै प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता अग्नेयमन्त्राः । तथा हि—हौत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः “ प्रजापते न त्वेः कानि ” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आश्वर्षवक्त्राण्डेऽग्नेये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्प्राग्नेयः पूर्वमाम्नातः । अजसानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्यसाऽन्नादो भूयासमित्याम्नास पश्चाद्दग्नीषोमसोर्हं देवयज्यया ब्रूवहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठयत्वात् । ब्राह्मणं त्वपाप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नमन्त्रान्वाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।

तृतीयाभ्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ जञ्जम्भमानमन्त्रोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।

वाक्यमादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया ” ॥

इत्सर्पूर्णमासपकरणो श्रूयते—“ प्राणो वै दक्षोऽप्रातः क्रतुस्तस्मात्त्वज्जम्भमानो ब्रूयन्प्राग्निं दक्षक्रतु इति प्राणपानावेवाऽऽत्पन्धन्ते सर्वमायुसेति ” इति । सप्तविनामिने विदारितमुखः पुरुषो जञ्जम्भमानः, तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः । तस्मात्केवलं पुंधर्म इति चेन्मैवम् । क्रतावपि जञ्जम्भमानपुरुषसंभवेन वाक्यपकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाम्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारस्कार्त्वेणमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वार्वच्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।

क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽस्त एषां दर्शादिशेषता ॥

न मुख्ये सोम इकोऽस्ति नाऽऽधस्त्वादिकालयोः ।

दर्शादिव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ”

१ क. घ. ड. “नस्योक्त” । २ क. घ. ड. “स्य पूर्वत्वे प्रा” । ३ ल. च. “त्याग्नेयस्य प” । ४ क. घ. ड. च. “त्वाभ्युपग” । ५ क. घ. ड. “मुता स्मिन्वाच्य” । ६ क. घ. ड. मन्त्राः श्रुत्या नोऽप्या” ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते- ' तस्माद्वात्रर्घ्नी पूर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वती अमा-
 वास्यायाम् ' इति । तत्रेदं वार्त्रर्घ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्ड आज्य-
 भागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहनेन तु ब्राह्म-
 णवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्ताद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादिषां
 मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः- " अग्निर्वृ-
 त्राणि जङ्घनत् " इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रर्घ्नी । " त्वं सोमासि सत्पतिः " इति सौम्या द्वितीया वार्त्रर्घ्नी । " अग्निः प्रत्नेने मन्मना " इत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । " सोमगीर्भिष्ट्वा वयम् " इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्य-
 योर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथं-
 चिद्भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न संभवति । सोमदेवताया अभावात् । नह्यग्नीषोमी-
 येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमभ्या-
 माधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति । कालस्य
 तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम् । किंच, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः
 पठितः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मान्न
 मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्, किं तु आज्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव
 लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथम आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा
 ष्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वाढम् । तथाऽपि वार्त्रर्घ्नीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वती-
 युगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनै विधीयत इति न
 वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अमावास्यायां सामाग्न्ययागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुशाकः) ।

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवा२सं मृधोऽभि प्रावेपस्त
 स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्
 निरेवपत्तेन वै स मृधोपाहत यद्वैमृधः पूर्ण-
 मासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यज-
 मानोऽप हत इन्द्रो वृत्रा२ हत्वा देवताभिश्चे-
 न्द्रियेण च व्याध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपाल-
 ममावास्यायामपश्यद्वैन्द्रं दधि (१) तं निरे-
 वपत्तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध यदा-
 भेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि
 देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुन्ध
 इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
 व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्स प्रजापति-
 मुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यम् (२)
 पृथिवीमनु व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभूवच्चिति
 स प्रजापतिः पश्नब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति
 तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनयन्तरप्र-
 त्यदुहन्यत्समनयन्तत्सानाद्यस्य सानाद्यत्वं
 यत्प्रत्यदुहन्तरप्रतिधुषः प्रतिधुक्त्व२ समनैषुः
 प्रत्यधुक्षत् तु मयि श्रयत् इत्यब्रवीदेतदस्मै
 (३) शृतं कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै शृतमकुर्वच्चि-

न्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्तच्छ्रुतस्य
 ज्ञातत्वं समनैषुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमक्रञ्ज तु मा
 धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत्त-
 दस्मै दध्यकुर्वन्तदेनभधिनोत्तद्दध्नो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
 दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव
 पूर्वस्यावद्येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं श्रित्वा
 दध्नोपरिष्ठाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पृती-
 कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्ज्यात्सौम्यं तद्यत्काले रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्जनेन मानुषं
 तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति [५] सेन्द्र-
 त्वायाम्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 तत्या इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावर्तमगच्छ-
 दपाराधामिति मन्यमानस्तं देवताः प्रेषमैच्छ-
 त्वाऽऽजातमिन्द्रोऽनविन्दति तस्य
 भागधयामिति तं पितरोऽवविन्दन्त-
 त्वाऽऽतृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते सोऽमावास्यां
 तत्याऽगच्छत्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै
 नः (६) अद्य वसुं वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 धमु तदभावास्याया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किंदेवत्यं सांनाय्यमिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि सम-

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

गच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव

ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

(दधिं मे जघनुष इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतद्स्मा अवदेयं तनक्ति नो
द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र प्रथमं तावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाप्यं वैमूधं विधत्सुः प्रस्तौति—

इन्द्रं वृत्रामिति । अथ य इन्द्रो वृत्रं हतवांस्तमिन्द्रं मूधो वृत्ररक्षपातिनो
वैरिणोऽभितः समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिता मूधो वैरिणो
येन देवेनासौ विमूत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमूधः ।
ते पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्यं प्रधानकर्मणः पञ्चान्निर्वापयोग्यमपश्यत् ।

अथ विधत्ते—

यद्वैमूध इति । अथ सांनाय्यनामकमैन्द्रं दधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रामिति । इन्द्रो वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयाभिर्देव-
ताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च व्यूढो विमुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—

यदाग्नेय इति । अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाक-
पालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अत
एन्द्राग्नेविध्युन्नयनायायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य
षावरोधो भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तद्वरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः

स्तुत्या तद्विधिरुचीयते । शाखान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रद-
धिविधिस्वसंदिग्ध एव ।

तमेतं विधिं स्तोतुं सांनाय्यनिर्वचनं दर्शयति--

इन्द्रस्य वृत्रमिच्छि । जग्गुषो हतवतः । व्याछिंद्दिविधित्वेन प्राप्नोत् । ओष-
धिवीरुधामेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः--

“ ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ” इति ।

तदेतादिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । तच्च प्रजा-
पतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनब्रवीत् । तत्तामर्थ्यं पशव
जोषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्धधि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः । पुनः
स्वनिष्ठं तद्वीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः समनयंस्तस्मा-
त्सांनाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नामिति व्युत्पत्त्या सांनाय्यनाम भवति ।
यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्तस्मात्प्रतिधुषः प्रतिदिनं दुस्मानस्य क्षीरस्य प्रति-
धुगिति नाम संपन्नम् । अथ शृतनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनैषु रिति । भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनैषुः प्रत्यधुक्षंश्च क्षीर-
रूपं तद्वीर्यं मयि न श्रयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः
प्रजापतिः पशून्प्रति शृतं पक्कं कुरुतेत्यब्रवीत् । तथा छने सति तदिन्द्रियसा-
मर्थ्यं पक्कं पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाश्रितमभूत् । य(त)स्माच्छूपा पाक इत्यस्मा-
च्छ्रूजो वा शृतमिति नाम निष्पन्नम् । अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनैषुः प्रतीति । संनयनप्रतिदोहनशृतत्वानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छृतं
मां तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातश्चनकर्तृन्प्रति दधि कुरुतेत्यब्र-
वीत् । तच्च दधिकृतं सदेनमिन्द्रमधिनोदप्रीणयत् । तस्माद्दधिनाम संपन्नम् ।
अत्रैन्द्रं दधीति विधिविस्पष्ट एव । शृतनामनिर्वचनार्थवादेनैन्द्रं पय इति विधि-
मुन्नयेत् । अन्यथा वक्ष्यमाणशुतावदानविचारानुदयप्रसङ्गात् ।

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति--

ब्रह्मवादिन इति । यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माज्जुह्वामवेदानेऽ-
वदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम् ।

१ स्व ०तिः पाककर्तृन्प्र ० । २ स्व ०मर्थ्यरूपं प ० । ३ स्व यस्मात्पक्कं श्रितं च तस्मा ० ।
४ स्व. मां न । ५ स्व ०दानकाले ० इ ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागत्रिभिः)

तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्येति । तत्पूर्वं दध्पवदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वरूपं पूर्वमवदेयम् । तथा सत्यस्मिन्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्ठादध्ना प्रीणयति । क्षीरं पूर्वभावि दधि पश्चाद्भावीत्येववपुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति ।

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—यत्पूतीकैरिति ।

सोमवल्लीसमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः । पलाशवृक्षस्यांशाः पर्ण-
बस्काः । पौढबदरफलानि कलाः । ईषदम्लतक्रमातश्चनम् । पूतीकादिभिरातश्चनं
सोमोदीनां पिपम् । तथा सत्यत्रेन्द्रपीत्यै दध्नाऽऽतञ्चयात् ।

दध्नाऽऽतश्चनस्मोपर्यग्निहोत्रार्थयवागूशे(ष)णातश्चनं विधत्ते—

अग्निहोत्रेति । दर्शयागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-
पितृयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रमिति । वृत्रवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो
भीतोऽत्यन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता-आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये
योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोकाः
वितरः प्रथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ।
दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपदि तथागः । पितृणां स्वभावास्या-
यामिव पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयपपाठकेऽन्त्यानुवाके महता प्रपञ्चेन
पिण्डपितृयज्ञो विहितः । बाढम् । एवं तर्हि सांनाय्यप्रशंसार्थमत्र वदनुवादोऽस्तु ।
तामेव स्तुतिं द्योतयितुमनावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पला-
यनवेशात्प्रतिनिवृत्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संपाप्ताः परस्परमि-
दमब्रुवन्—अद्य नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठं धनममा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधार-
णत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्वस्विति तदुच्यते—इन्द्रः स्वसु सर्वेषां देवानां वसु
श्रेष्ठं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिलाभात् । यस्माद्देवा एवमुक्त्वन्तस्तस्मादमा
वसत्त्वद्येति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

एन्द्रं दर्शति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां दृश्यति-

ब्रह्मवादिन इति । पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा समागच्छन्तदा तत्सांनाय्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्निति सांनाय्यं वैश्व-
देवमिति केषांचित्पक्षः । अथोशब्दः पक्षान्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं भिषज्यन्त एव भयनिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु सांनाय्यलिप्सया । तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्ब्रूयात् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-“ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिबंषति ” इति । तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति चेन्न । वाक्यस्य प्रबलत्वाम् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेऽप्यणोपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचित्वात्प्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ दर्शपूर्णिमयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं द्विर्दर्शेऽसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः ” ॥

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति कालद्वये विहितम्, “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ” इति एकस्मिन्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः ।

(आग्नावैष्णवाद्यागविधिः)

तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । पत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यै-
कत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्रागस्तु-
त्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽपावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेना-
ग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः सपीचीनतरः । तस्मादैन्द्रागः कर्तव्य इति
विधेयस्तुतिः । प्रयाजवैषम्यं तृकमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ
यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमा-
सेऽनुनिवांप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावैवैनौ
यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाम वसियो भवति
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
एताम् (१) इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादश-
कपाल* सरस्वत्यै चरु* सरस्वते चरुं तां
पौर्णमास* स*स्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा
अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्ण-
मास* स*स्थाप्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्ण-
मासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याऽऽभावैष्णवेन
देवताश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते मिथुनाम्प-
शून्सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२)

सर्वं बृहक्ते पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवाञ्छा-
 मावास्याः हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति
 साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
 अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै
 ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्य-
 न्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तु एवैनमिन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण जुहोति न
 हि मृन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (३)
 भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्कपशवं ऊर्जैवास्मा
 ऊर्जं पशुनवं रुन्धे नागतश्रीमहेन्द्रं यजेत
 त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्य-
 स्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामति-
 यजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्रा-
 ष्णोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सरं हि व्रतं नाति स्वा (४) एवैनं देव-
 तेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्स-
 रस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्नि-
 वाः समभिर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति ततोऽधि-
 कामं यजेत (५) ।

(एतां तदौदुम्बरं स्वा त्रिशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आग्नावैष्णवाद्यागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उक्ते वैमृधसांनाय्ये द्वितृतीयानुवाकके ॥

अथ चतुर्थ आग्नावैष्णवाद्यो वक्तव्याः ।

तवाऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पशंसामाह—

ब्रह्मवादिन इति । एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्द्रसहितौ यो यजते स एव दर्श-
पूर्णमासयार्जी न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृधसांनाय्याभ्यां संब्रूते ।
एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो (णो) तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिष्टयन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुचरतामसुराणां देवसमानं विजयं
दृष्ट्वा देवास्तानसुरान्वश्यायित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता अतु-
राश्च पराभूताः । अथ विधत्ते—

श्रो भ्रातृव्यवानिति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रपहारः । अग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञ इत्युक्तत्वात्तदीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं कर्तुं च विनाश-
यति । तारस्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवत्वात्तदीयहविर्भ्यां मिश्रणानां पशूनां कर्जनम् ।
एतावता भ्रातृव्यस्य यावद्विज्ञमस्ति तत्सर्वं नाशितं भवति ।

श्रद्धुंक्तं सूत्रकारेण—“ पौर्णमासीयेव यजेत् भ्रातृव्यवाज्जुमवाऽग्नां पितृयज्ञ-
मेकमावास्यायां क्रियते ” [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीमेवेति । द्वितीयानुवाके वृत्रपसङ्ग इदमुक्तम्—‘प्राप्ति वा एनं पू-
र्णमास आऽमावास्यायां प्याययन्ति’ इति । तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन भ्रातृ-
व्यं हत्वा दर्शयागपरित्यागेन भ्रातृव्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्यागं विधत्ते—

साकंप्रस्थायीयेनेति । दधिक्षीरपूर्णाभिश्चतसृभिः कुम्भीभिर्ब्राह्मणाहताभिः
साकमध्वर्योः प्रस्थानं होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्यागे सोऽयं साकंप्रस्था-
यीयो यागस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यम् ।

(आग्नावैष्णवादियागविधिः)

लोके च यस्मै राज्ञे करप्रदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादज्ञापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं तर्पयति । तद्यागकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—‘साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशु-काम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां पत्नरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वैर्वा प्रातः’ इति ।

क्षीरश्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेऽपि तत्प्रसक्तिं वारायितुं विधत्ते—

दारुपात्रेणेति । यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्माद्दारुपात्रेण होमः । न सत्र जुह्वामवदानमस्ति । पूर्णस्य हेतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षमेण जुहुयात् । दारुविशेषं विधत्ते—

औदुम्बरमिति । पथमपपाठक औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्ग्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्—‘पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुह्वत्क-स्पः’ इति । यावत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोस्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुह्वन्त(त)मनु जुह्वति स्विष्टकृद्भक्षश्च न विद्यन्ते’ इति च ।

अधिकारिभेदेन सांनायस्य देवताध्यवस्थां विधत्ते—

नागतश्रीरिति । शुश्रुवान्वेदत्रयाभिज्ञः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपस्वात्तत्प्रसक्तिः प्राप्तश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवाम्नायते—‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यस्मिन् यस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्’ इति । ग्रामाध्यक्षो ग्रामणीः । राज्ञः पुत्रो राज्यन्यः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धम् । तेषामेव अयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतामतिक्रम्य यजते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकी-यदेवतायाः प्रच्युतः सत्परकीयां देवतां न प्राप्नोति । तद्देवताशापेन पापीयान्द-रिद्वश्च भवति । अगतश्रियः सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते—

संवत्सरमिति । संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्भ्रतं नानुष्ठेयं भवति तस्माद्गतश्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताऽन्यस्मिन्संवत्सर इज्यमाना सती भूर्यर्थं यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति ।

(आग्रावैष्णवाक्रियामविधिः)

अगताभियः काञ्चिदिष्टिं विधत्ते—

संवत्सररूपेति । व्रतपालकोऽग्निर्महेन्द्रयागाधिकासनवारकपापरूपं वृत्रं संव-
त्सरेन्द्रानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं व्रतं पापयति ।

व्रतपतेष्टेरूर्ध्वमगताभिय इन्द्रमहेन्द्रयोरैच्छकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

‘ आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्मिञ्छेषक्रिया न वा ।

जुह्वाऽवदानात्पल्लताविव शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंपस्थाय (य्य) कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं (इ) कार्यमर्गनीधे सुकम्पदानतः ॥

‘ साकंपस्थाधीयेन यजेत पशुकामः ’ इति विहिते कर्मणि भ्रूयते—‘ सह-
कुम्भीभिरभिक्रामन् ’ इति । तत्र चतसृभिर्दक्षिणपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽ-
भिक्रमणमात्रं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः
सान्नाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदा-
दिकं सान्नाय्यशेषेणैव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सान्-
नाय्यै इव जुह्वाऽवदानाभावात् । अग्नीधे सुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्राम-
नित्युक्तत्वाज्जुहूपभूतोः प्रत्तत्वाद्भिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दक्षिणप-
सोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतहविःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्म
कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजू-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ क. घ. ड. च. ‘रूर्ध्वं मं । २ स. ‘रस्ति शेषः’ । ३ स. ‘र्यमागनीधरकुं । ४ क.
घ. ड. च. ‘मसिलस्य प्रदां । ५ क. घ. ड. च. ‘मन्तीति’ । स. ‘मञ्जुहोतीति । ६
क. घ. ड. च. ‘ज्जुह्वा कुं । ७ स. ‘व्यवज्जुह्वा तद्वं । ८ स. ‘वकां ।

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
 पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्प-
 रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
 सोमयान्येव सं नयेत्पयो वै सोमः पयः सां-
 नाध्यं पर्यसैव पर्य आत्मन्धत्ते वि वा एतं
 प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं
 बस्य हृविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्यु-
 देति त्रेधा तण्डुलान्वि भजेद्ये मध्यमाः स्यु-
 स्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
 स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधःश्वरुं येऽणि-
 ष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमग्निरे-
 वास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
 यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पू-
 र्व्या संप्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्या-
 यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्व्या छम्ब-
 ट्कुर्यान्निष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हतिमु-
 र्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽ-
 स्य जायतेऽनाहत्य तद्द्वे एव यजेत यज्ञमुख-
 मेव पूर्व्याऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव

(अम्मुदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

पूर्व्याऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव
 (६) पूर्व्याऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
 भूयसो यज्ञकृतनुपैत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्य-
 मयेजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धुकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो
 बजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्ष-
 याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां
 सुतस्तेषामितमर्धमासं प्रसृतस्तेषां मैत्रावरुणी
 वशाऽमावास्यायामनुबन्ध्या यत् (४) पूर्वे-
 श्यर्जते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति
 सदोहविधाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव
 सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं संधमादं
 देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽ-
 मावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वशानु-
 बन्ध्या सो एवैषैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
 रोहति य एषां यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
 यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
 नावविध्यति सहृद्व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
 यजेत क्षुरपविर्हेष यज्ञस्ताजकपुण्यो वा भवति
 प्र वा मीयते तस्यैतद्द्वरतं नानृतं वदेन्न मांस-
 मश्रायाञ्च स्त्रियमुपेयाञ्चास्य पल्पूलनेन वासः

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

पल्पूलयेयुरेताद्धि देवाः सर्वे न कुर्वन्ति(६) ॥

(चन्द्रमा द्वे देवलोकमेव यद्यज्ञं पल्पूलयेयुः षट्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तितीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ।

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

दिषा चतुर्थे पुंभेदात्प्रोक्ता सांनाय्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्यादयो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विविनक्ति-

नासोमयाजीति । सोमयागात्पुरा दर्शयागी सांनाय्यं नानुतिष्ठेत् । असो-
मयाजिनः पयोऽनागतमपाप्तम् । सोमस्यौषधिरसत्वेन तदभावे सत्योषधिरसविशे-
षस्य पयसः सुतरामभावात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तर्हसौ परिमोष एव
तस्कर एव सन्ननुतं करोत्यन्याद्यं करोति । अपि च बह्नौ सिच्यमानं तत्सां-
नाय्यमन्याद्यत्वात्परैव सिच्यते विनाश्यत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् ।
न चास्येतरवत्पयोऽनागतं, सोमस्यौषधिरसत्वेन पयोरूपत्वात् । सांनाय्यमपि
तथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह सांनाय्यरूपं पय आत्मनि
धारयति । अथाभ्युदयोर्द्वि विधत्ते-

वि वा एतामिति । चतुर्दश्याममावास्येयमिति भ्रान्त्या संदिहानो रात्रावेव
हवींषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरमाम्नायंते-यदि विभीषादभि मोदेष्यतीति
महारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरातञ्चनस्य
निदध्यार्द्धं न यद्युदियात्तेनाऽऽतञ्च्य प्रचरेद्येदि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भो-
जयेत् ' इति । अयमर्थः-यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्याभ्रान्त्या
ब्राह्मणपाकृत्य सामं दुग्ध्वा दध्वर्थमातञ्चनं विधाय पश्चात्तिथौ संदिहानो मां प्रति
चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवींषि निरुप्य फलीकरणान्तं वि-

१ ख. 'याजी सां' । २ क. घ. ड. 'रमेवमा' । ३ क. घ. ड. च. 'ते-म' । ४
घ. ड. च. 'दधौ न यं' । ५ क. घ. ड. च. 'यद्यु न' । ६ क. घ. ड. च. 'हान इमा' ।

(अम्बुद्वयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

घास तादृशैस्तण्डुलैर्युक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । तत्पूर्वातश्चनेन निष्पन्नस्य दध्नोऽध्व-
मुत्तरस्मां रात्रौ पुनरातश्चनार्थमवस्थापयेत् । इतस्त्वर्धं न पृथगवस्थापयेत्, किंतु
तण्डुलैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । यदि चन्द्रोऽभ्युदियात्तदानीं
पृथगवस्थापितेत्तार्धेन परेद्युर्मुखामावास्यायां रात्रौ सायंदोहमातश्च निष्पन्नेत
दध्ना प्रतिपदि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदिमात्तदा तण्डुलैर्दध्नर्धेन न
दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापितार्धान्तरेण ब्राह्मणान्भोजयेदिति । एवं स्थिते सति
यस्य यजमानस्य राजावेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुक्तं संसादितं भवति ।
ततः प्रतीक्ष्यमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्मां दिशि अभ्युदेति । चन्द्र एतं यजमानं प्रजवा
पशामिथ व्यर्धयत्येवास्य भ्रातृव्यं च वर्धयति । अतोऽभ्युदयं निमितीकृत्यैतण्डु-
लान्मध्यमस्थविष्ठाणिष्ठरूपैस्त्रेधा भिन्नांस्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च
दात्रादिगुणकाम्नादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्जुंया-
मित्युक्त्वाऽऽहैकामेव यजेत’ इति । अस्यायमर्थः—पौर्णमास्यामन्वाधाय प्रतिपदि
पौर्णमास्यभागं कृत्वा तदानिमेवान्वाधाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमास्यभागं कुर्यात् ।
एवममावास्यायामपि । सेयमृद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तमितां सुमन-
समिष्टिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विधातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वपक्षं
व्रिषत्ते—

न द्वे यजेतेति । सिद्धान्तिमा यदुच्यते द्वे यजेतेति तत्र युक्तम् । अत्रिषत्ते
पूर्वमा पौर्णमास्या संपति यजेत सम्यगनुष्ठितेत्तदानीमुत्तरया छम्बदकुर्यात् । अनु-
त्तरा सम्यगनुष्ठिता तदा पूर्ववैयर्थ्यम् । तथा सति द्विरनुष्ठिता सेयमिष्टिरित्यपि
वक्तुं न शक्यते, इहावधिकानुत्तराविहितत्वात् । नाम्यभिष्टोमाद्रियज्ञं इति वक्तुं
शक्यतेऽधिकप्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादीनामभावात् । अत उच्यतेऽभिष्टोमात्तदनु-
ष्ठिता यजमानः सभायां हीतमुखी भवति । तैः पृष्ठः सन्नत्तरं वक्तुं न प्रगल्भो
भवेत् । तस्मादृद्धिकाम्यावृत्तिं परित्यज्यैकामेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत ।
तथा सत्यस्य यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते । किमु वक्तव्यमयमिति ।
तमिमं पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विषत्ते—

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

अनादृत्येति । एकामेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्यगनुष्ठितया यज्ञमुखरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति प्रयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्यगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैऋत्या अपि वैषथ्यं नानीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य प्रौढयज्ञत्वात् । अत एतदनुष्ठानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञक्रतुनूपैति । किंचाद्य द्वितीयामिष्टित्वन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । वार्धिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समृद्धिर्न भवति ।

यथेयं सुमना नामेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोगुणविकृतिस्थैवान्यां गुणविकृतिं विधत्ते-
दाक्षायणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्— 'दा-
क्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽ-
ग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्यु-
त्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रास्र एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामग्नेयोऽ-
ष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ' इति ।

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां वैकैकं विधत्ते-

पूर्णमासे समिति । तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरस्मिन्पौर्णमासे सांनाय्यं तत्प्रशंसति-
पूर्णमासे वा इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽ-
भिषुतो भवति । पयो वै सोमः पयः सांनाय्यमित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां पौर्ण-
मासीमारभ्याममावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति ।
प्रतिदिनपनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्यां प्रीतिः सा तेन सांनाय्येन संपद्यत इत्यर्थः ।

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामिक्षां प्रशंसति-

तेषां मैत्रावरुणीति । येयममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुण्यामिक्षा सा
तेषां देवानां वशाऽनुबन्ध्यां संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेद्युः शुक्लपति-
पदि यजत इति यत्तेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुन-
रेष वत्सानपाकरोतीति यत्तेन सदोहविधाने 'द्वौ मण्डपौ संपादितवान्भवति ।

(अम्बुदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयायां प्रातराग्नेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्तेन देवैरिष्यभाणां सत्यामेव
संपादितवान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः
सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पतितवान्भवति । तस्मादाग्नेयादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयाभावास्था-
कर्माणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा
संपद्यते । काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थ एव या वशाऽ-
नूचन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं पशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिनाकथोक्तानामग्न्यादीनां देवानां
यज्ञमभ्यारोहति सम्यगनुतिष्ठति एष साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति प्रा-
प्नोति । बहुकालं (ल) व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
प्राप्य च यथा लोके श्रेयान्राजामात्यादिरुत्तमं पदमभ्यारूढः स्वकीयभृत्यानामग्ने
ममेदं भोगसाधनमानयेति पुनः पुनः कायमते तथाऽयं यजमान आवृत्तयाजी
पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ।

पूर्वं स्वर्गकामस्यायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्कामस्य स एवोच्यते—

यद्यवविध्यतीति । अन्येषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति किञ्चिद्वैकल्यं करोति
तदानीं पापयान्भवति, अन्ययजमानापेक्षयाऽतिनिरुद्धो भवति । यदि नाववि-
ध्यति वैकल्यं न करोति तदानीमन्धैः सदृङ्गमान एव भवति न तु तेभ्य आधि-
क्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्काम एतेन दाक्षायणयज्ञेन
यजेत । यस्मादेव यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चातितीक्ष्णस्तस्मादेतदनुष्ठाप्य तावन्मुष्यो
वा भवति तदानीमेवेतरेभ्यो व्यावृत्तएव भवति । एतद्विरोधी तावन्प्रमीयत
एष । अथवा यजमान एव सम्यगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यत्प्रमीयते वा ।

अतो वैकल्यपरिहाराय व्रतविशेषान्विधत्ते—तस्यैतद्व्रतमिति ।

पस्पूलनं वस्त्रशुद्धिसाधनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्माद्देवाः
पूज्या एतस्सर्वमनृतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षाय-
णयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च सूत्रकार-
आह—“दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेते,
एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा)संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः” इति ।

* अनुष्ठितान्तर्गतग्रन्थस्थाने स्व. पुस्तके ‘सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन वर्षपू-
र्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा’ इति पाठान्तरम् ।

१ क. व. च. च. पुं १२ क. व. ड. च. धनं मद्रकादि १३ व. प्रक्रमो १४ ल. च. ते न ।

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्--

“इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते--‘यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डु-
लान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्ता-
निन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुम्’ इति ।
अयमर्थः--दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति । ततः प्रत्युषे पूर्वस्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अस्वण्डिता
ईषत्स्वण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टे-
भ्योऽग्न्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रक्रान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः। कालाप-
राधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं प्राय-
श्चित्तं कृत्वा परेद्युरनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तस्य-
रित्यत्र कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्राकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मि-
न्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽजा-
भिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्दविर्दधिरूपं व्रीहिरूपं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्दविः
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नोर्निद्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते,
न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य प्राप्त-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदार्थप्राप्तः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
तास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो वह्न्यादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुप्तं हविः प्रदातव्य-
म् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शः । तर्थाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यां
निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । दध्नो द्रव्यहका-
लीनत्वेनार्थसिद्धेः (द्धे) पूर्वद्युर्दोहनातश्चने, तदभिप्रायेण निरुप्तामित्युच्यते । यद्वा
व्रीहिनर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते--‘यदि बिभीयाश्मि मोदेऽप्य-

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

तीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् इति । अयमर्थः—भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽयमित्यभिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवार्थं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शल्लोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया ” ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणेयमिष्टिः कर्तव्या । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्निमः ।

तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ” ॥

निर्वापात्प्राग् यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः। तण्डुलान्विमजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृताग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः। तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूर्ण्णीं वा निर्वपेदिह ॥

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥

बदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टित्रयरूपोऽव-
शिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वसव्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः
पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यभावाद्वैकृती-
भ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ता-
धीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवता-
स्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कसो न पदार्थीशेन ।
ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृती-
भ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिश्रुतेः ।

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्त्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधश्चरुं शूते चरु-
मिति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सांनाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति
चेन्मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं
भिद्येत । ततस्तण्डुलबत्प्राप्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावादुदके चरुश्र-
पणसंभवाच्च सांनाय्यिबदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शूतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शूते चरुं दधनि-चरुमिति शूतदधिनी आम्नायेते । तयोः
प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः
प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्त्वेन पदानार्थ-
मुत्पन्ने । ततः साम्याभावाच्चोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थ-
मुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति ।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥

गुणस्यास्यापसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति ।

तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिन्नोके पसिद्धचभावादुद्भिदादिवद्यजित्तामाना-

धिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविविरिति चेन्न ।

दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनान्नामशेषाच्चावगम्यते ।

तथा हि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् ।

दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दा-

क्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षा-

मणमज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये ” इत्यादिनाम-

शेषाद्भवगम्यते । ततो दध्यादिवर्षपसिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासमोः प्रकृतपोरयं स्वर्गफ-

लसिद्धचर्धमानृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्न तुद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकं-

प्रस्थाधीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहो

संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थापस्तद्युक्तो बागः

साकंप्रस्थाधीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थाधीयस्यो

गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेष पुंघर्मो वाऽनुवादगीः ।

सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंस्कृतोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

नाऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत् ।

स्मार्तौकनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रति-

षेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंघर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरु-

षधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्येतदाख्यातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वीर्विधिः)

ख्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थ-
 स्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते ।
 अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मा-
 त्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नश्येत्तद्वाक्यं
 स्मृतेर्मूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रौपनयनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यानृतं प्रति-
 षेधेति । तन्मध्यपातित्वात्क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्येवं
 प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन भाव-
 नाऽभिधीयते । कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन
 प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधी-
 यते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः
 पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोग-
 स्तस्मादन्यकत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विध्यतिक्रमे क्रतोरेव
 वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थ-
 निममातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्त-
 मिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्ण-
 मासाविष्ट्वा सोमैर्न यजते रथस्पष्ट एवावसाने
 चरे देवानामव स्यत्येतानि वा अङ्गापरूषि

(दशपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

संवत्सरस्य यद्दशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दश-
पूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरुष्येव संवत्सरस्य प्रति-
दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां
विकान्तिर्यद्दशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्ण-
मासौ यजते देवानामेव विकान्तिमनु वि-
क्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तस्मै समारोहत्येतौ वै देवानां हरी
यद्दशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ
यजते यावेव देवानां हरी ताभ्याम् (२)
एवैभ्यो हृष्यं ब्रह्मत्येतद्वै देवानामास्यं यद्दशपू-
र्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते
साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्येष वै हविधानी
यो दशपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति
यजते दशपूर्णमासावहरहर्विधानिनास्मृतौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते हविधान्य-
स्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति देवा
वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दशपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यद्दशपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते
पूतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां
च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्यदुपेयाञ्चिरि-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

न्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः
 पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
 मासीं च नोपैत् (४) ते एनमभि समनह्येतां
 तं यक्ष्म आर्छद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्राज-
 यक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य
 यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां
 यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दति
 स एते एव नमस्यन्नुपाधावत्ते अत्रूतां वरं वृणा-
 बहा आवं देवानां भागधे असाव (५)
 आवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मोत्सदृशी-
 नाः रात्रिणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
 देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा
 अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
 क्षुधमन्नत्सद्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
 पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्माद्दहरहर्मनुष्या
 अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
 पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
 गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृ-
 ब्यम् (६) ॥

(पश्यति ताभ्यामहरैदसाव फलं सप्त च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभ्युदयेष्टयाद्यास्तिस्र इष्टय ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । तथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकषाषाणादिषु क्षुण्णेषु मार्गो विस्पष्टो भवति, अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेनाध्यवसातुं शक्यते । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संबन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाध्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिष्टिप्रकृतित्वात्तयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीयाद्याः साङ्गानः सुखेनानुष्ठानुं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमावस्थोपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठानुं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्विहुधा प्रशस्यते । तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिबन्धकूर्परकक्षादिसंघिरूपाणि परंषि पराणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः परंषि, तद्विदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं प्रतिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ।

अथ चक्षुष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अयेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शास्त्रान्तरे श्रुतत्वाद्युद्धयहेतुत्वमप्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ।

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वा इति । एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

१ च. 'नेन त' । २ क. घ. ङ. च. 'भये प्र' । ३ क. घ. ङ. 'येन्द्रं प' । ४ 'येद्रं प' । ५ क. घ. ङ. च. 'महेतुत्व' । ६ क. घ. ङ. च. 'गत्वं' ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

एतद्वै देवानामिति । साक्षाद्द्वयवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्त्रं पात्रहस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वच्चेत्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्तौति—

एष वा इति । हवींषि सोमग्रहरूपाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिह हविधानं तदस्यास्तीति हविधानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रतिदिनं सामं-पात्ररनुतिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुभयानुष्ठानेन हविधानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति । सोमाभिषवणे या प्रीतिः सा देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरमाविनि सोमयागेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शितः—“अथैकेषामग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वा दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते ” इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयागविषयां प्रीतिं विद्वानहं हविधानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यद्विद्यते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं भवति ।

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यनुवाके प्रपञ्चिता । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधिमर्थवादोन्नयति—

देवा वा इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावर्हतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यर्हद्देवान लेभिरे । ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासी च दिनद्वयमपुनश्शोधितवन्तः । यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव वसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनादर्शनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदादिषु चतुर्दश्य-

(हौत्रविवक्षाया सामिधेनीव्याख्यानम्)

न्तास्तु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः । अतस्तयोः कर्मणोयोग्या न भवन्ति । तस्मात्तावैवेतावुक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोभितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्मपरः । यस्त्वेवं तिथयोः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोभितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव पाप्य कृतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथयोः कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । पसङ्गनात्पुरुषार्थं कंचिनियमं विधत्ते—

नामावांस्ययामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथयोर्जाज्ञियत्वमाख्याधिक्या प्रपञ्चयति—
सोमस्य वा इति । अर्चमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, ऋण्यपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापौर्णमास्यावेनं सोममभिसमनस्तेतामाभिमुख्येन संभोगाय गृहीतवत्वौ । बलात्कारेण भुज्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्राप्तवान् । एतच्च प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितर इत्यत्र व्याख्यातं तथैव व्याख्येयम् । आवाभुभे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवयोरभिभित्याग्न्यादयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भागं धारयित्वा प्रयच्छन्ति ।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति—

भूतानि क्षुधमिति । भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पशुसाम्याद्याः । तेषां फलग्रहणमेव क्षुन्निवारणरूपां तृप्तिं सूचयति । एवं क्षुधो हननं यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रपं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवा वै नर्चि न यज्ञ्यश्रयन्त ते सामञ्जे-
वाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकहिं करोति
यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवैनाम्प युञ्जे हिं

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव
 तद्यजमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरु-
 त्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्त्म (१) नद्यत्यप्रस्र-
 साय संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या
 अथो रक्षसामपहत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वाह
 राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि
 जयति त्रिविं गृह्णाति त्रयं इधे लोका इमानेव
 लोकानभि जयति बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्ह-
 तो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
 प्र वः (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्याम
 न्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा
 रभते प्र वो वाजा इत्यन्वाहाञ्जं वै वाजोऽन्नेम-
 वाव रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
 चीनं रेतो धीयतेऽन्न आ याहि वितय
 इत्याह तस्मात्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
 वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
 मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्धुताचीं
 यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुन्नयुरिदमसीद-
 मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
 येत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तस्यानुच्याम आ याहि वीतय इति संततमु-
त्तरमर्धचंमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
दाधारसर्वमायुरेति यो वा अरत्नि* सामि-
धेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धचौं सं
दधारयेव वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं
वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुत ऋषेऋषेर्वा एता
निर्भिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः रुः
प्रजयापशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरर्धचौं
सं दधाति सं युनक्तयेवैनस्ता अस्मै संयुक्ता
अवरुद्धाः सर्वामाशिषं दुहे (५) ॥

(बसं वीं जायन्ते म वो वाजा लभेत दधाति सं दर्श च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अनुवाकैः षड्भिरेतैरार्ध्ववमुदीरितम् ।

अथोत्तरनुवाकैर्हौत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमोऽनुवाके तदनन्तरभाष्यष्टमे च सामि-
धेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्ता-
ज्ञाताः ।

कल्पः (ल्ये) पुरस्तात्सामिधेनीनां* हेतित्युपक्रम्यान्तराऽऽहवनीयमुत्करं च
प्रतीचीनं गच्छन्नपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति वेति
पक्षान्तरमुक्तम् । तत्पाठस्तु—

(हौत्रविक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

‘सत्यं प्रपद्ये । कृतं प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातीं प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विषमः । भूर्भुवः सुवः । हिम् ’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतामिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्यृतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतामिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापतिशरीरामिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होता पञ्चदशस्तोमसदृशेन वज्ररूपेणानेन कर्मणा द्विषन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विषमस्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्वशान्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामकां लोकास्तान्हिनोमि प्रीणयामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘व्याहृतरिक्त्वा त्रिरभिर्हिंस्त्यानवानभिर्हिंकारादृचमुपसंदधाति प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः’ इति ।

अनवानमनुच्छ्वस्तन् । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

‘प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति सुन्नयुः ’ । [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हे देवा वो युष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणोत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भोजो देवाश्च घृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्तामित्यध्याहारः । किंचायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु । यजमानस्य सुन्नयुः सुखेच्छुर्भवतु । यदेतदुक्तं त्रिर्हिं करोतीति तदेताद्विधत्ते—देवा वै नर्चीति ।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किंतु सामन्येव संतुष्टाः । ततो हिमितिशब्दमुच्चारयेत् । तेन सामैव कृतं भवति । पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमितिशब्दस्य त्रिरुच्चारणमभिधेत्य त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यत्रैव देवा अश्रयन्त यत्रैव

(होत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव साम्न एनान्देवान्प्रयुञ्जे होता हि कुर्वन्प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः । प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया ऋगूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां सामिधेनीनामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामिति । “ प्र वो वाजा अभिद्यवः ” इत्येषा प्रथमा । “ आ जुहोत दुवस्यत ” इति वा “ खं वरुण उत मित्र ” इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा । तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन यज्ञस्य बर्हिमन्तमामात्रस्यति बध्नाति । यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन्वोढुकामोऽन्तद्वयं बध्नाति तद्वत् । तच्च बन्धनं संसनराहित्याय भवति ।

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविच्छेपं विधत्ते—

संततमन्वाहेति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोग्य-
वस्तुसंतत्यै च संपद्यते । किञ्च राक्षसाः आसनिरोधेनापहता भवन्ति ।

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीमिति । कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे “ प्र वो वाजाः ” इत्येतस्यामृचि रथंतरसाम्नो गीतत्वादियं राथंतरी । रथंतरसामयुक्तेन कर्पणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तृतीयां सामिधेनीं त्रिविगृह्णाति ” इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिविं गृह्णातीति । तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सच्छ्रद्धि-
ग्रहः कार्यः । अर्धर्चे द्वितीयो विग्रहः । तत उत्तरार्धं उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धं
च संयोज्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बाह्वतीमुत्तमामिति । य(अ)स्यामृचि बृहच्छोचा यविष्ठचेतिशब्दस्य श्रूय-
माणत्वादियं बाह्वती । सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा । तथा
सत्सुत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वा-
स्त्वर्गलोकस्य बाह्वतत्वम् ।

१ स. °र्थः । यथा प्र° । २ स. °नामृचामा° । ३ स. भोग्यव° । ४ स. स. अर्धर्चं ।
५ स. °रार्धमुप° ।

पथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति तेयमनिरुक्ता । प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इयं प्राजापत्या । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः । तस्मात्प्राजापत्यमन्त्रस्य प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति ।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्पाचिनं प्रमुखे रेतोवर्तिनि योषिच्छरीरेऽञ्चति गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये स्थाप्यते ।

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—

अथ आ याहीति । यस्माद्गायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः प्रजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इति । वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमाता वाजाः । इदमेव ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह—

इदमसीति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि, अर्धमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण यज्ञस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ।

यदुक्तं 'संततमन्वाह प्राणानामन्वाद्यस्य संतत्यै' इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति—अयं यजमानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्प्राप्तये प्रथमां सामिधेनीं सर्वामनूच्य विच्छेदमकृतवोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धचक्षुपक्रमेत् । तेन सांतत्येनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापाणवायुं पुनरभ्यन्तरा गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ।

(होत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तदेव सांतत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसाति—

यो वा अरत्निमिति । कूर्परमारभ्य प्रसारितकानिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्त-
भागोऽरत्निः । न च तस्यारत्नेमध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्द्वुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये
सांतत्यमरत्नित्वेनोपचर्यते । यो होता यदिदं सांतत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता
भ्रातृव्यं यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । चतुररत्निपरिमितस्य पुरुषस्यारत्निमात्रपरि-
मितौ बालो यथा नीचो भवति तद्दृश्यं कुरुत इत्यर्थः । य एवं वंदेति पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ।

तदेव सांतत्यं विपक्षबोधकोपन्धासपुरःसरं पुनः प्रशंसाति—

ऋषेः ऋषेर्वा इति । ऋषिरतीन्द्रियस्य द्रष्टा । तादृश ऋषिरैकैकां सामिधे-
नीभीभरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निर्मितवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“युगान्तेऽन्वाहीतान्वेदान्सिंहारान्महर्षयः ।

लेभिर तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ इति ।

तथा साति भिन्नेभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेयुरतदानीं
यजमानस्य प्रजया पशुभिरताः सामिधेन्यो विविधैरवियुक्तास्तित्थेभ्यः प्रजापशुस-
मृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्पारिहाराय पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः
सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः सामिधेनीः संयोजितवानेव
भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धौ संघातव्याविति शङ्कनीयम्
तयोरेकैर्षिप्रवर्तितत्वेन होतृप्रयुक्तसंघानमन्तरेणापि स्वस्वपतो वियोगाभावान् । यथो-
क्तस्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वाभिरिषं दुहं दुहन्ति संपादयन्ति ।

अथ भीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥”

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—“त्रिः प्रथमामन्वाह” इति । सोऽयं
त्रिरभ्यास आदौ पाठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विकेणस्य धर्मः । कुतः । प्रथमा-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

मित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्वक्त्रवोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टापत्य-
यादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपादिकस्य प्रबलत्वात् । अतो
विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्यूचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थाना-
न्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्यूचो नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अयंज्ञो वा एष योऽसाम्नाऽग्न आ याहि
वीतय इत्याह रथंतरस्येष वर्णस्तं त्वा समि-
द्धिराङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्येष वर्णो बृहदग्ने
सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तुचम-
न्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोत्यग्निरमु-
ष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
कावशान्तौ (२) आस्तां ते देवा
अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्युहामेत्यम आ याहि
वीतय इत्यस्मिँल्लोकैऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
मित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
कावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै-
शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद् पञ्च-
दश सामिधेनिरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
मासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
 संबत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संबत्सरमाप्नोति
 नुमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-
 न्दारावाद्देऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मिया-
 निति नुमेधोऽभ्यवदत्स भूममजनयत्परुच्छे-
 पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयदृष इत्यब्रवीत् (३)
 यत्समावद्विद् कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
 मिति सामिधेनानामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
 द्घृतवत्पदमनुच्यते स आसां वर्णस्तं त्वांसमि-
 द्भिरङ्गिर इत्याहं सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
 नयति स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
 न्वाह (४) तेन पुःस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
 मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना का-
 व्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजा-
 पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो
 देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
 वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
 तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
 पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो
 अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिं दधात्यस्क-

(हौत्रविवक्षयांऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

न्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःप-
 रिधि स्कन्दति तादृगेव तन्नयो वा अग्नयो
 हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां स-
 हरंक्षा असुराणां त एतस्यां शं सन्ते मां वरि-
 ष्यते माम् (६) . इति वृणीध्वं हव्यवाह-
 नमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं
 वृणीते बन्धोरिव नैत्यथो संतत्यै परस्तादवाचो
 वृणीते तस्मात्परस्तादवाञ्चो मनुष्यान्पितरोऽनु
 प्र पिपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चेदगाब्रवीदन्वाहेनवा वरिष्यते मामेकाञ्चित्रिशाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽऽद्यन्तविस्तरात् ।

अथाष्टमेऽवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पठिता--

‘अग्न आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होमा सत्सि बर्हिषि’ ।

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गृणा-
 नो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति भवन्निर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि । आगत्य
 च होताऽऽहवाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निषत्सि निषीद ।

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु--

‘तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरः । वृतेन वर्धयामसि । पृहच्छोचा यविष्ठव ’ [ब्रा०
 का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

(होत्रविवक्षयाऽनशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

हेऽङ्गिरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्धिधुतेन च वर्षयामः ।
हे यविष्ठथ युवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ।
चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

‘स नः पृथु श्रवाय्यम् । अच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं क-
माच्छामिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विभातं कुरु । प्र-
काशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन ह्यमानस्य
हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते । पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु—

‘ईदैन्यो नमस्यस्तिरः । तमाशसि दशतः । समशिरिध्यते वृषा ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, ईदैन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्का-
रयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन्दशतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता ।
षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

‘वृषो आग्निः समिध्यते । अशो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईदते ’
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः वृषः कामानां वर्षयिता । अशो न देव-
वाहनोऽश्व इव देवार्थस्य हविषो वोढा । तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तु-
वते । सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहु-
तिवृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहदीद्यतं
प्रौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्नि दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्भवति प्रेषणार्हं, होतार-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

माह्लातारं, विश्वेदसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्वेदास्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुकृतं शोभनकर्माणम् । नवमसामिधेनीपाठस्तु-

“समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईडचः । शोचिष्केशस्तमीमहे ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीडचः स्तुत्यः शोचींषि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमाग्निमीमहे प्राप्नुमः ।

दशमसामिधेनीपाठस्तु-

“समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्यक्षि यजसि । हे स्वध्वर सुष्टुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाडसि तस्माद्यजेत्यन्वयः ।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु-

“आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्ध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम् । अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः-“त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

विकल्पितायाः पाठस्तु-

“त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टमापकत्वान्मित्रश्च । वसिष्ठगोत्रीया मतिभिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुषणनानि

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसानिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सुष्टु दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वास्तिभिः सदा पात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्रहितश्च न मुख्ययज्ञः । अतोऽयं तृचः सामत्रयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतित्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम् । शाखान्तरे वा तास्वृक्ष गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति । बृहदग्न इति तृतीयापादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् । अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्तं क्षुब्धमासीत् । स्वर्गे ह्यमृतसेविनां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम् । तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमूचुः— इमावग्न्यादित्यौ विपर्युहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छतेति । अग्न आयाहीत्यस्यामृचि नर्हिषि निषीदेति लिङ्गनदृचः प्राथम्याच्च प्रथमलोके स्थापनं तथा संपद्यते । बृहदग्नौ सुधीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति विभातत्वोक्तिर्लिङ्गनदृचस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते । यद्यप्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे श्रुतस्तथाऽप्युच्चैःस्थानवृत्तित्वकारित्वेन विभातत्वेनाऽऽदित्यः श्रूयते । किंच, हंसमन्त्रावसानं ऋतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन श्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तद्वेदितुश्च तदुभयशान्तिर्भवति । संख्यां विधत्ते—

पञ्चदशेति । यद्यपि द्वादश पठितास्तथाऽप्येकादशैव । एकस्याः पुरुषमेदेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः ।

१ क. घ. छ. च. भूतानि । २ क. घ. छ. च. °सेवनात्पाका° । ३ स. °थाऽपि तृचस्थानवर्तित्व° । ४ स. °दित्याः सूच्यन्ते । कि° ।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनेमिन्त्रव्याख्यानम्)

अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्रूपत्वमपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चदशस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ।

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणीति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्क-
त्वादिकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या
च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परि-
धानीयायास्त्रिष्टुप्त्वादिकान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यंवि-
रोधः ।

आसु सामिधेनीषु “ तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ” इत्येतं
मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्चेति । नृमेधपरुच्छेपनाभानाबृत्विजौ परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्र-
सामर्थ्यविषयं वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोर्मध्ये यतरो
ब्रह्मीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनासि सामिधेनी-
मन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नाद्रै काष्ठे मथनेनार्घिं जनयावेति । तदा प्रथमं नृमेध आर्द्रं
काष्ठमभिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याद्भूममुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं
पठित्वाऽग्निमजनयत् । तदिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमतीन्द्रियदृष्टाऽ-
सीत्यभिप्रेत्य संबोधितवान् । संबोध्य चैवं प्रपच्छ-यद्यस्मात्कारणात्समावद्दिवाऽऽ-
वयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान् त्वहमिति।
तत्र परुच्छेप उत्तरमुवाच—यद्यप्यावयोः सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं
तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं
तस्यैज इति तदुच्यते—घृतशब्देपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः
सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेजः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—
‘तं त्वा समिद्धिरङ्गिरः’ इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि ‘घृतेन वर्धयामसि’ इत्ययं
पादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं
पादं पठन्नपि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादार्द्रकाष्ठे मयाऽग्नि-
रुत्पादितः ।

(हौत्रविवक्षयाऽत्रशिष्टसामिधेनीः प्रव्याख्यानम्)

वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं हि देवः प्रशंसति—

स्त्रियस्तेनेति । ऋगायत्रीशामिधेनीशब्देः स्त्रीलिङ्गेऽभिधीयमानत्वात्स्त्रित्वमेव । अतः पुरुषत्वाय वृषणशब्दवतीमृचं ब्रूयात् । तेन पाठन पुंस्वतीः पुरुषइत्येवेत्सेन्द्रा इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषमित्यनुरूपाः संपद्यन्ते । ईडेन्य इत्येषाऽपि वृषणवती । समग्निरिष्यते वृषेत्यन्ते पठितत्वात् । वृषो अग्निरित्येषाऽपि वृषणशब्दोपेतत्वाद्बृषणवती । तयोरप्येषा प्रशंसा द्रष्टव्या ।

अयाम्नि दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानामिति । देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । असुरास्तु कवेः पुत्रमुशनसम् । तावुभावपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ—आवयोर्मध्ये संधिविग्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति । तदानीं प्रजापतिरग्निं दूतं वृणीमह इति मन्वेणोत्तरमुवाच । उक्त्या चोशनसः सकाशात्परावृत्याघोरमिमुखोऽभूत् । ततो देवानां विजयोऽभूद्गुराश्च पराभूताः । एवं विदुषो यजमानस्याप्यनेन मन्वेण स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ।

समिध्यमानो अध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अध्वरवतीमिति । हिनस्तीत्यर्थः । तस्यामृचि तृतीयपादे प्रशंसति—

शोचिष्केश इति । मध्यपादोऽग्निः पावक ईडच इति पावकशब्दस्य पक्वित्रत्वं विस्पष्टम् । अत्र शोचिःशब्देन शोचिहेतुना रश्मीनामुक्तिप्रतिषेत्त्यपक्वित्रमेतद्वाक्यमित्यभिधीयते । तस्माद्दत्तयर्चा यजमानमेव शोधयति । ‘समिद्धो अग्न आहुत’ इत्येषा काचिदध्वरवती । इत्याप्यग्नि स्वध्वरेत्युक्तत्वात् । “आ जुहोत” इत्यसावप्यध्वरवती । अग्निं प्रथमध्वर इत्युक्तत्वात् । तयोरप्युचोरुक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वासामृचां प्राधान्यतो विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसामिधमवशिष्य सर्वमिधमशेषमभ्यादधाति” इति । तदेतद्धृदि निधाय समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रशंसति—

समिद्धो अग्न इति । समिद्धो अग्न इत्यनेन भूतार्थवाचिना कप्रत्ययेन

(हौत्रविवक्षयाऽत्रशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सामिधेनीसाध्यस्याग्निसामिधनस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिसूचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसामिधामस्कन्दायाविनाशाय भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्बहिः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकोरण प्रतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य त्रिरावृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षेपेदिति विधिरुच्यते ।

चरमायामृचि हव्यवाहनामित्याग्निविशेषणं प्रशंसति-

त्रयो वा इति । देवादीनां संबन्धिनोऽग्नयः प्रत्येकं मामेव वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवंगुणासिद्धयर्थं हव्यवाहनं वृणीध्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाश्रयायेन-“ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महौ असि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानत्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् ” इति । तदेतद्विधत्ते-

आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यमार्षेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितप्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरूपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृग्वादेः सकाशाच्चेति नापगच्छति । अपि चेदमार्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवति ।

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते-परस्तादर्वाच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं-भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमप्नवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतदर्वाकत्वम् ।

१ क. घ. ड. च. परिधत्ते । २ घ. ड. च. 'त्याग्निं विशेषेण प्र' । ३ ख. 'रेव वरण' । ४ क. घ. ड. च. 'ति। तस्मि' ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यस्माद्धोता पूर्वभाविनमारभ्यावांचो वृणीत तस्मादेव कारणाद्येकेऽपि पूर्वपूर्वभा-
विनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नें महा० अमीत्याह महान्ह्येष यद्गनि-
ब्रह्मिणेत्याह ब्राह्मणा ह्येष भारतेत्याहैष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवेद्भ इत्याह देवा ह्येत-
मैन्धत मन्विद्भ इत्याह मनुह्येतमुत्तरा देवेभ्य
ऐन्धिर्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुम-
दित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः
कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो
ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताह-
वन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा प्रणीर्य-
ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वरा-
णामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्ता होतित्याह न
ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिहव्यवाडित्याह
सर्वं ह्येष तरत्यास्पात्रं जुहूदेवानामित्याह
जुहूह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह
चमसो ह्येष देवपानोऽरा इवाग्ने नेमिदेवा-
स्त्वं परिभूरस्यित्याह देवान्ह्येष परिभूर्यद्ब्रूयादा
वह देवान्देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह

(प्रतरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्ने आ वह
 सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
 ह्वयत आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज
 जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्सः श्यति सोऽस्य
 सःशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
 इत्याहाग्निर्वै देवानाः होता य एव देवानाः
 होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
 सत्त्वं गमयति साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽ-
 शिषमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निः होता-
 रमवृथा इत्यग्निर्नोभयतो यजमानं परिं गृह्णी-
 यात्प्रमायुकः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुह्वर्नातृ-
 व्यदेवत्योपभृत् (५) यदद्वे इव ब्रूयाद्भ्रातृ-
 व्यमस्मै जनयेद्घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमाऽस्यस्वे-
 त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
 देवान्द्येषाऽवति विश्ववारामित्याहः विश्वः
 द्येषावतीडासह देवाः इडेन्यान्नमस्यामं नम-
 स्यान्न्यजां यज्ञियानित्याह मनुष्या वा इडे-
 न्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
 तद्यथाभागं यजति (६) ।

(विमानुमदित इत्याह चनास्मै होतोऽपभृदेवता एव त्रीणि च) ।

इति ऋणायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्तुगादापिननिगदस्य च व्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्तुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाप्नाताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे स्वनििति अथ
चतसृषु ” इति । पाठस्तु—

“ अग्ने महा२ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषि-
ष्टुतो विप्रानुमदितः । कविशस्तो ब्रह्मस२शितो वृताहवनः । पणीर्यज्ञानाम् ।
रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहुर्देवानाम् । चमसो
देवपानः । अरा२ इवाग्ने नेभिर्देवा२स्त्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाय ”
[ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ३] इति ।

अत्राग्ने महानित्यारम्भासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निविन्मन्त्राः ।
तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । अग्निरिति यदेष यस्मात्सर्वाद्भृत्याधारत्वेन महान्स्वस्मान्-
मन्त्रे महानसीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिपानी तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते ।
यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्धारतेति संबोध्यते । मन्त्रे येय-
मसावसाविति वीप्सा तेन(तया) भृग्वादीनामूर्षीणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । त च
भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ।

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इति । यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्वत प्रव्वलितवन्तस्त-
स्मादेवेद्ध इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरेन्ध ।

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिष्टुत इति । शुश्रुवांसः श्रुताध्ययनसंपन्ना जात्या विभा विद्यया
विबुधाः कवयश्च भवन्ति । तैरयमनुमदितस्तोषितः शस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा
मन्त्रेण संशितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ।

अनुच्छ्वासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वाच्छ्वासादूर्ध्वं पठनीयानां
चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगोदापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

प्रणार्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमशौ प्रसिद्धम् । रथीर्देवानां हविर्वहना-
याध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति
नातिक्रामति तस्मादयमनूर्तो होतेत्युच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति
प्राप्नोति तस्मात्तूर्णीर्हव्यवाहित्युच्यते ।

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्म्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासां कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां
निविदामर्थं दर्शयति—

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहसदृशो जुह्वामिवास्मिन्हविष्पक्षेपात् ।
न चास्य दारुमयजुहूवच्छैथिल्यं, किंत्वास्पात्रं लोहपात्रवदृढमित्यर्थः । यथा
मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः ।
हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानरान्नेमिः
परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुर्थ्यां निविदि
देवयत इति पदं शास्त्रान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य
आतृभ्यं जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यस्त)स्मै देवयते यजमानाय । एत-
त्पदप्रयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभा भवति । तदेतद्भातृ-
व्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव
वाक्यशेषात्तेनैवैतन्नं यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ।

कल्पः—“ देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह
प्रजापतिमित्युपांथावहेत्युच्चैर्यदेवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमा-
वह महेन्द्रमावह देवां आज्यपां आवहाग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति
न स्वं महिमानमावहेदा चाग्ने देवान्बह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा ”
इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाम्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपह्वयते, इति ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गते मन्थोऽधिकः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण हवयते) । हे आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्य-
भागदेवं सोममावह । पौर्णमास्यागमावास्थार्या च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह ।
पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽवहेतिपद-
मुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्या-
यामसांनाच्चिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतश्रियः सांनाय्य-
देवमिन्द्रमावह । गतश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपान्प्रयाजानूयाजदेवानावह ।
आग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो-
यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सामश्रयातिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज
एव देवानभिप्रेत्य त्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनेकर्तुरग्नेर्माहिमानं तस्याऽऽवा-
हनविषयत्वाभावात्, इति कल्पसूत्रस्थार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मा-
दसौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽपि सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवा-
नावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु
हविष्पापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांभाव-
हेत्युच्चैर्देवत्यो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापतिविष्णवग्नीषोमाणां विक्र-
त्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

अग्निमम इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदेनाज्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः
क्रमेण हूतवान्भवति । प्रथमाज्यभागदेवौ तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथा-
पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतज्जिगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ चाग्नि इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संश्रयति तीक्ष्णी करोति ।
सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽप्रमत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—“ अथ सुगादापनेन सुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्त्वित्यनुवाकेनाध्वर्यु-
र्जुहूपभृतौ सुचावादत्ते ” इति ।

धृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादायेत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता तु धृतवती-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगाद्रापनानिगदस्य च व्याख्यानम्)

मध्वर्योः सुचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्त्रुचो-
रादापनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समाप्नातः । तस्य पाठस्तु-

“ अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-
मान देवता । घृतवतीमध्वर्यो स्त्रुचमास्यस्व । देवासुवं विश्ववाराम् । ईडामहे
देवास् ईडेन्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् ” (ब्रा० का० ३
प० ५ अ० ४] इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मण आम्नातम्—“अग्ने
यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टा ” इति । अतोऽयमग्निर्वेत्तु होमकर्म
जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते । प्रकृष्टमवित्रं फलदा-
नरूपमसमद्रक्षणं यस्मिन्होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं
वेत्तु होमकर्म जानातु । न केवलं दैव्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः प्रक्षिप्यते किंतु
वयं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र वर्तामहे । अतो वयमपि होमकर्मज्ञानवन्तस्ति-
ष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददात्विति शेषः ।
हेऽध्वर्यो घृतपूर्णां रुरुचं जुहुमास्यस्वाऽऽक्षिप स्वी कुर्वित्यर्थः । कीदृशीं रुरुचं,
देवासुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वान्सर्वां-राक्षस-
कृतान्विघ्नान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । ईडेन्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं
स्तुमः । नमस्यान्मस्कारप्रियान्पितृन्मस्कुर्मः । यज्ञियान्यज्ञप्रियान्देवान्मजाम ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति-

अग्निर्होतेति । दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सद्भावं
इत्येतद्दर्शयति-

स्मो वयमिति । ददात्वित्येतद्दशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं
दर्शयति-

साधु त इति । शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि योऽग्नि
होतारमपुथा इति किञ्चिद्वाक्यमाम्नातम् । तस्यायमर्थः—हे यजमान यस्त्वमग्निं
होतारमपुथा होतृत्वेन धृतवानसि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तमिमं शास्त्रान्तरपाठं दूषयति-

यद्भ्रूयादिति । अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान्

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगाः अनिगदस्य च व्याख्यानः)

देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं यद्यग्निः हीनमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्थवोयजनानोऽग्निः सा परिगृहीतो भवेत् । ततो दाहाधिक्येन म्रियेत । तस्मान्छाखान्तरपाठो नाऽऽ-
दर्तव्यः ।

यद्यपि जुहुवभूतौ द्वे अपि आदातव्ये तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं निवार्य जुहुवा एव प्राधान्यं द्योतयितुं रुरुचमित्येकवचनमेव पठनीयमित्येतद्वर्शयति—

यजमानदेवत्येति । रुरुचावित्येवं द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समभ्याने इव यदि ब्रूयात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभृतमुपेक्षितामिष-
तिरस्कर्तुं जुहुमाधान्यायैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । गृहि-
जुहुवा इवोपभृतः क्वचिदपि साक्षाद्धोमसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या-
युक्तम् ।

देवमिश्रेण देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिप्रेतमित्येतद्वर्शयति—

देवायुवमिति । इडेन्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

इडामहा इति । देवता यजनीत्येदुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितृन्ममस्य-
तित्येतदपि द्रष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेयो भागः स्तुत्यादिरूप उप-
चरितस्तं भागमनतिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“चातुर्मास्थानिदिष्टेषु निगमेष्वजाज्यपानिति ।

विक्रियते न वाऽऽज्येऽपि किं स्वाह्वाज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यद्वैत्येवं स्यात्पृथग्जाज्यपान् ।

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्यादधिपानादधिष्टवतः ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तराविधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते नहि ॥

चातुर्मास्थेषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकरायाद्भोजोषणनिगमा अतिदिष्टाः ।
तत्राऽऽज्यपशब्दः प्रयुक्तः—“ देवाः आज्यपाः आवह ” । “ स्वाहा देवाः
आज्यपान् ” । “ अयाद्देवानामाज्यपानां मिथा भ्रामानि ” । “ देवा आज्य-
पा आज्यमजुवन्त ” इति । सौऽज्यपाज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामाभिधानम्)

तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्पान्नोति । कुतः ।
अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति ब्रह्मद्वयस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्दधिष्ट्वं नास्तीति दध्मेव हविः ।
ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते पृषदाज्यं ब्रह्मा-
न्तरम् । तदेव हविरिति पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेलनादाज्ये पृषत्ता
गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वमित्याज्यपक्षबोधोपेता एव निगमाः
षड्वित्याः ॥

इति श्रीभस्मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णस्रजर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्रीःस्तुचाननुं ब्रूयाद्वाजन्त्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्त्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशानुं ब्रूयाद्वाज-
न्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनः स्तोमे
प्रतिं ष्ठापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै
त्रिष्टुमिन्द्रियकामः खलु वै राजन्त्यो यजते त्रि-
ष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परिं गृह्णाति यदि काम-
येत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिं
दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानुं ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व
एवैनः स्तोमे प्रतिं ष्ठापयति जगत्या परिं

(काम्यसाभिधिनीमिचित्कसामिधेनीनामभिधानम्)

दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै
 वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशुपरि गृहणात्येक-
 विशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः
 स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंश-
 त्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनु ब्रू-
 यादन्नकामस्यं त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
 विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे द्वात्रिंशत-
 मनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुगानुष्टुच्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशुन्
 (३) अव रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुप्रत्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्याष्टौचत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जग-
 त्यैवास्मै पशुनव रुन्धे सर्वाणि छन्दास्यनु
 ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दा-
 स्यवरुद्धानि यो बहुयाज्यपरिमितमनु ब्रूयाद-
 परिमितस्यावरुद्ध्यै (४) ॥

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

(कामयेत प्रतिष्ठित्यै पशून्सप्तवर्षवारिश्शब्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

व्याख्याता नवमे स्पष्टं पवरा निगदादयः ।

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ।

वष राजन्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते-

त्रींस्तृचानिति । प वो वाजा इत्येका विरावृत्तत्वात्(ता)। अग्न आयाही-
त्येकस्तृचः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया विरावृत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन
तृचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादींस्त्रीन्वर्णान् राजन्यस्यानुकूलान्करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

पञ्चदशानु ब्रूयादिति । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य
राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश सामिधे-
नीन्व्याहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रींस्तृचानित्यनेन
विशेषवचनेन नित्येवाधप्रप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते-

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्संबन्धीन्द्ररूपत्वम् ।
राजन्यस्य युयुत्सुत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकामः ।

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते-

यदि कामयेतेति । आजुहोव दुवस्यतेत्येषा गायत्री । तत्तद्वितुरित्यस्या
गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्षशनिष्पत्तेस्तस्य गायत्रीरूपत्वम् ।

वैशं निमित्तीकृत्य विधत्ते-

सप्तदशानु ब्रूयादिति । "समिध्यमानो अध्वरे" "समिद्धो अन्न आहुत"
इत्यनयोर्मध्ये "पृथुपाजा ३ मर्त्यः" "तश्च सप्तो यतस्सृचः" इत्येतयोर्वाच्ययोः
प्रक्षेपेण सप्तदशसंख्यानिष्पत्तिः । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैशयोरुत्पन्न-
त्वात्सप्तदशस्तोमस्तदीयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधातीयां विधत्ते—

जगत्या परीति । जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीर-
दध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं पसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—
एकविंशतिमिति ।

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्विरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे
ईडे अग्निमित्यादिके । अथाग्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रय-
स्तृचाः । ३ भिमग्निमित्येकादश । पृथुवाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दाश-
तम्यास्तिस्त्र आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति ।
अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः प्र वो वाजा इत्य-
स्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाही-
त्यादिकं यथाम्नातं पठितम् । तत्र समिध्यमानसामिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न
इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्णते
तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *याज्यासंज्ञकानामेव समिध्यमानस-
मिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया
उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां संख्या चतुर्थं
एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । फलान्तराय
विधत्ते—

चतुर्विंशतिमिति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमिति । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजसिंशदक्षरत्वम् । तच्छन्दोनु-
ष्ठानेनान्नस्य लभ्यत्वात्तस्य च्छन्दसोऽन्नत्वम् । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमिति । अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्वरूपत्वमनुष्टुभः ।
वाचि सर्वेषां छन्दसामन्तर्भावादानुष्टुबितरच्छन्दसां प्रतिष्ठा ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिंशतमिति । पशूनां बृहतीच्छन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्ब्राह्मणत्वम् ।
फलान्तराय विधत्ते—

* अत्र ख पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम् ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

चतुश्चत्वारिंशत्शतमिति । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशत्शतमिति । सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाः सति । बहुभिर्दक्षिणीयादिभिरीष्टिभिरभीषोमीयादिपशु-
भिरेन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सवनप्रवे
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मा-
त्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि छन्दांस्यनुब्रूयात् ।
'समिध्यमानः प्रथमोऽनुधर्मः' इत्येवा त्रिष्टुप् । 'त्वामग्ने प्र दिव आहुं
कृतेन' इत्येवा जगती । एतदुभयं समिद्धवत्याः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य सोमयाजिनस्त्रीस्तृचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशत्शतमनुब्रूयादित्यन्ते वः
संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छैव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येत-
द्विधत्ते— अपरिमितमिति । अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः ।

अत्र मीमांता ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत्त ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदशयेनैतद्विकल्पते ॥

विकृतौ साप्तदशं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः” ॥

अनारभ्य श्रूयते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’ इति । प्र वो वाजा अभि-
द्यव इत्याद्या अग्निसामिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदशं पूर्वन्मायेन
प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पाञ्चदशं
साप्तदशं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः—विकृतावेव साप्तदशं निब्रिंशते । प्रकृ-
तौ पाञ्चदशेनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्च-
दश्यन्ताप्तदशेययोः समानबलत्वादबरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदशे प्रकर-
णानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदशमवतिष्ठते ।
न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति । साप्तदशस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ।

१ ख. “जिनं निमित्तीकृ” । २ क. घ. ङ. च. “मिरे” । ३ ख. “कल्पते” । ४ ख.
“कल्पेया” । ५ ख. “इयवान्ययोः” । ६ क. घ. ङ. च. “माद्भ्र” ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“साप्तदशं तु वैश्यस्य विच्छतौ प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्चेन संकोचान्त्रिये नैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेऽप्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्याव समत्वतः ” ॥

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदशं पूर्वन्वायेन विच्छति-
गामीति चेन्मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदशस्य
वैश्यस्यातिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनि-
मित्तकं साप्तदशं प्रकृताववतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽप्युदाहरत्—‘चमसेनापः
प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति । तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विच्छ-
ताविति पूर्वं पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्का-
नविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावैव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्याय-
स्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीसाप्तदशं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽद्योऽस्त्वाज्यभागवत् ।

सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदशं तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन सहाय्यमनारभ्योक्तिर्चोदितम् ” ॥

अनारभ्य किञ्चिदाग्नायते—“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूवात् ” इति । तथा
वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ मित्रविन्दायामाश्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदशं विहि-
तम् । यद्यप्यनारभ्याचीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदशेनावरु-
द्धत्वादिक्लृप्तिष्वेतन्निविशते । तथा सति वैमृधादिविक्लृप्तनारभ्यवादप्राप्ताः सप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहभेदीयाज्यभागवत्क्लृ-
प्तोपकारकत्वेनोक्तकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां
गमयन्ति । साप्तदशं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनुद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—वैमृधादिषु
सामिधेन्य आज्यभागवच्च विधीयन्ते, किंतु चोदकप्राप्तास्ता अनुद्य साप्तदशं

१ क. ‘चित्यने’ । २ क. व. क. अ. ‘त्कामिन्येत’ । ३ क. घ. क. अ. पुनर्विहि’ ।

४ क. व. क. अ. ‘पि पा’ ।

(काम्यसामिधेनीनिमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

विधीयते । तत्र साप्तदशयं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदशस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्य तत्संबन्धान्यथानुपपत्त्या क्रतुसंबन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदशपरार्हतत्वेन विकृतिषु सर्वासु प्रवेशः क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः । क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्सिद्धेः । तत्र साप्तदशस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधी विकृति-संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणाविधिवैमृधादिषु साप्तदशस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदशस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणबदुपसंहारो न त्वंज्यभागबदपूर्वं कर्म । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्वावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥

वित्वं न पूणायोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीविधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—“एक-विंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋगागमस्तथाऽत्रापीति प्राप्ते ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावृगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणायाम्नासो विहितः—“त्रिः प्रथमापन्वाह त्रिरुत्तमाम्” इति । अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पुर्यते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथा सति तदबाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षण्णामृचाभागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ।

१ ख. °तुप्रवेश प° । २ क. घ. ङ. च. °दृश्यं प° । ३ ख. निवेशः । ४ क. °रणपाठेन° । ५ क. घ. ङ. च. °तिसं° । ६ क. घ. ङ. च. अन्यस्या° । ७ घ. ङ. °पूर्ता पूर्वं तावद्भागम्° । च. °पूर्ता पूर्वं तावद्भाग° । ८ क. घ. ङ. च. °दभ्यासाग ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थपकाशे

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणा-
मुपवीतं देवानामुप व्यथते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्त्याश्रुततरं वदति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्कौञ्चम-
न्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
दैवमन्तरानूच्य सदैवत्वाय विद्वांसो वै
(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
नोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्नन्तर्वेद्यन्थः पादो
भवति वहिर्वेद्यन्थोऽथान्वाहाध्वनां बिभृथ्यै
पथामसरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव
रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽ-
थो ग्राम्याश्चैव पशूनां रण्याश्चाव रुन्धेऽथो
(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चामि ज-
यति देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वप-
श्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाऽऽधारयन्ततो
वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्त्यस्तूष्णीमाधारमाधार-
यति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवा-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

भ्यनकत्यल्लक्षो भवति य एवं वेदाथो तपय-
 त्येवैनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३) य एवं
 वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्व्याभ्यां द्वे
 प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्वैचयेन्मनसाऽऽ धार-
 यति मनसा ह्यनात्तभाष्यते तिर्यञ्जमा धारय-
 त्यच्छम्बट्कारं वाक्च मनश्चाऽऽर्त्तियेतामहं
 देवेभ्यो हृष्यं ब्रह्मीति वागब्रवीदहं देवेभ्य
 इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैता* सोऽब्रवीत्
 (४) प्रजापतिर्दुतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्स्रलु
 तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यब्रवीत्तस्मान्मनसा
 प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजा-
 पतेराप्त्यै परिधीन्सं माष्टिं पुनात्येवैना
 त्त्रिमध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि
 जयति त्रिर्दक्षिणाध्यं त्रयः (५) इमे
 लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरु-
 त्तराध्यं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि
 जयति त्रिरुपं वाजयति त्रयो वै देवल्लोका
 देवल्लोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
 त्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्या आधारमा धारयति तिर

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्थाधारविशेषयोरभिधानम्)

इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्यै
लोकं प्र रौचयत्यृजुमा धारयत्यृजुरिव हि
प्राणः संततमा धारयति प्राणानामन्नाद्यस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै ये कामयेत प्रमा-
युकः स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽधारयेत्प्राणमे-
वास्माज्जिह्वं नयति ताजकप्र मीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७)
आधारमाधार्य ध्रुवा ५ समनक्त्यात्मजेव यज्ञस्य
शिरः प्रति दधात्यग्निर्देवानां दूत आसीद्वैव्योऽ-
सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमेता ५ स प्रजापति-
ब्राह्मणमब्रवीदेतद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः
कृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव
देवानां तमवृणोत ततो देवाः (८) अभव-
न्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति यद्ब्रा-
ह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि
ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्रा-
ह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो
न.परोच्यः (९) ॥

(वा आरण्याश्चाव रुन्धेऽथो पशुभिः सोऽज्वीदक्षिणाध्यं त्रयं
इव ध्रुवा देवाश्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(सामिधेनीषु होतुनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतुनियमविशेषोऽध्वर्योराधारविशेषश्चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदौ नावद्यागकर्तृणामुपवीतं विधातुं प्रस्तौति—

निवीतमिति । यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ ब्रह्मसूत्रेण वस्त्रेण वा धीयेते संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् । तस्माद्दक्षिणं निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽध्वस्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनावीतम् । तच्च पितृणां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः प्राचीनावीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उपवीतस्य लक्षणं स्वाध्यायब्राह्मणे समाप्नातम्—‘ दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सन्धमिति यज्ञोपवीतम् ’ इति । तच्च देवानां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्यायादिकं तथैवाऽऽचरन्ति । इदानीं विधत्ते—

उप ध्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवलक्ष्ममेव देवचिह्नमेव कृतं भवति ।

यागकर्तृणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते—

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-

न्ननुब्रूय आ सपत्न्यादतिशयेन श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मात्तिष्ठन्ननुब्रूयात् । तदेवानुब्रूय प्रशंसति—

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसनादुत्थितस्य प्रत्यासन्नः स्वर्गः । तस्मात्तस्याभिजित्यै

संपद्यते । याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते—

आसीनो यजतीति । यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलनाभावाद्वा प्रतिष्ठा । अत्युच्चध्वनिमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते—

यत्कौञ्चमन्वाहेति । यथा कौञ्चाख्यः पक्षिविशेष उच्चध्वनिं करोति तैस्तदृशे सत्यासुरं भवेत् । मनुष्यास्तूपविश्य मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः सोऽपि वर्ण्यः । मध्यमध्वनेर्देवप्रियत्वात्तथैवानुवचनं कार्यम् । अपरं कंचिद्विशेषं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतुनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

विद्वांसो वा इति । मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानु-
ब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्ये एव प्रक्षिप्यानुब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः
केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन् । ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षि-
पन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति,
किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन पन्थानस्तान्विदुषः पुरुषाश्चैव
समरुक्षन्सरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्ग-
भ्रंशो मार्गकृतः संरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि
दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं
च सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति । पथिविषये संमोहश्च न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादाविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतमिति । चतुर्ष्वप्येतेषु पर्यायेषु प्रथमेनान्तःपादप्रसंसा द्वितीयेन
बाहिष्पादप्रशंसति दृष्टव्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा हौत्राः समापिताः । अथाऽऽर्चयवसौवाचारं
विधत्ते—

देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनिरनुच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु व्यापृ-
तमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः
प्रजापतिर्मन्त्रं कमप्यनुच्चार्य तूष्णीमिव ऋजुमाधारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन
देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्रेण मनसा यज्ञगतकर्मव्यविशेष-
मनुस्मृतवन्तः । अतोऽत्रापि तूष्णीमनुष्ठितः प्रथमाधारोऽनन्तरभाविनो यज्ञकर्त-
व्यस्मानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपयत्य स्रवेण प्रा-
णापत्यमाधारमाधारयतीति अयमाधारो विहितः, तथाऽपि तूष्णीभावादयो गुण-
विशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेवाऽऽधारं प्रशंसति—

अथो सामिधेनीरिति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यप्रतिभानमाधारस्य
प्रयोजनं, किंतु बहौ प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ।
एतद्देदं प्रशंसति—

(सामिधेनीषु होतृनिगमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

अल्लक्षो भवतीति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमल्लक्षः पारुष्यरहितः स्नेहो-
पेतो भवति । आचारमेव पुनः प्रशंसति-

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽघारेणैनाः सामिधेन्यभिमानिदेवतास्त-
र्पयति । एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति--

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण-- ' सुवेण ध्रुवाया आच्यमादाय वेदेनोपय-
म्याऽऽस्तीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन्क्षिणाप्राश्चमृजुः
संततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीधमकाष्ठानि सस्पर्शयति' इति । वेदेनो-
पयभ्य सुवस्याधस्ताद्वेदं धारयित्वोत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ सुव-
द्युक्कहस्तमन्तः प्रसार्य ज्योतिष्मति वह्नौ धृतं क्षारयन्तदधृतं सर्वसामिधेनीकाष्ठ-
स्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतयेऽङ्घ्र्यान् तदेताद्विधत्ते-

यदेकयेति । यद्येकामृचं पठित्वाऽऽघास्येत्तदानीमेकैव सामिधेनी तृप्ता भवेत् ।
द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिप्रभृतिभिरङ्गिभराधारं यदि कुर्यात्तेनाय-
माधारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव ऋक्नाप्ता ।
तथा सति बहुभिरनुष्ठानमीतरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मन-
सैवाऽऽघारयेन्मनसोऽप्रतिहतगतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा
प्राप्तुं शक्यते ।

क्षिणाप्राश्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारभ्याऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् ।
स एव सूत्रकार आचारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्-- ' ऋजू प्राञ्चौ
होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा ' इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते-

तिर्यञ्चमेति । क्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम् । प्रतीची-
मारभ्य प्राच्यां समापने सत्येकस्या एव समिध उपरि धृतं पतेत् । तथा सति
समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बट्कारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बट्कारं यथा
भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमित्तंस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ।

मनसाऽऽघारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति-

वाक्च मनश्चेति । आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सैवाऽऽर्तिः स्पष्टी
क्रियते-- ' अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि ' इति वाक्येन । ततो वाक्च मनश्चेत्येतौ

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

हविवह्नननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुताम् । स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत्—
हे वाक्त्वं मनसो दूरीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते—
यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूती-
त्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागब्रवीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि
वाचा मा जुहोत्विति । तस्मादाधारं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः
संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा हेमः प्रजा-
पतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“इध्मसंनहनैः सह स्फैर्कृते स्फैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरिकाम-
न्परिधीन्यथापरिधि तमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्य ” इति । तदेतत्संमार्जनं स्फयेन
सहितैरिध्मसंनहनदमैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्तसमिति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनावृत्तिं विधत्ते—

त्रिमध्यममिति । प्राणापानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं प्रसिद्धं, स्वर्ग-
लोकयमलोकब्रह्मलोकविषयास्तयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो
जय इतरयोः प्राप्तिर्जयः । त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तूयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य ” इति । तदेतद्विधत्ते—

त्रिरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयवद्-
व्याख्येयम् ।

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियावृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति—

द्वादश समिति । न केवलं संबत्सरदेवतायाः प्रीतिः किंतु तत्संबसरं
यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वत्र विहितं तिर्यञ्चमाधारमनूद्य प्रशंसति—

आधारमिति । प्राङ्मुखेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्त-
रायामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्तिर्यग्माधारेण यजमानाय स्वर्गमु-
त्पादितवान्भवति । अथवा सूच्याधारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्द्रष्टव्यः ।

आधारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

ऋजुमिति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाधारधाराया वक्रत्वं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवायुश्च हृदय-
मारभ्य मुखे निःसरन्मामदक्षिणपार्श्वयोरप्रवेशेन ऋजुरेव भवति संततश्च भवति ।
अतः प्राणस्यान्तस्य च संतत्यै संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षसामवकाशाभावा-
दपहतिर्भवति । ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्रत्वं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वं वक्रं यथा
भवति तथाऽऽधारयेत् । तेन वक्रत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वनाडीषु
प्रविश्य वक्रत्वं प्रापयति । तेन आसोपरोधेन तदानीमेवासौ म्रियते ।

आधारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽधा-
रस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिधिसंमार्ज-
नादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां
व्याख्यायमानत्वाद्भवनेमित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः । इह तु
तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेऽध्वृजत्वादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्त-
दोषः । अत एवोक्तानुवादकत्वादानुब्राह्मणमेतदिति संप्रदायविदः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वंस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽग्निर्देवो होता देवान्यक्षाद्दि-
द्वाग्भिकिंस्त्विमनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्थेयो यजमानः ” । इति “ इत
ऊर्ध्वानध्वर्युर्बृणीतेऽगुतोऽर्वाचो होता ” इति च । अस्यायमर्थः—यजमानस्य
यादृशान्यार्षेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्त-
व्यानि । तदिदमध्वर्युर्कर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेनीप्रस्तावे त्वार्षेयं वृणीत
इति होतृकर्तृकमग्निविषयं वरणमुक्तम् । तयोरयं विशेषः । अर्वाऽऽमारभ्येत
ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युर्वृणीते । होता तूत्तममारभ्याभस्तनान्बृणीते । तद्यथा—
भार्गवध्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युर्कर्तृके
तु मनुष्वद्भरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदूर्ध्वदप्नवानवच्छवनवद्भृगुवदिति
प्रयोक्तव्यामिति । तदिदमध्वर्युर्कर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

१ ख. °नमसीत्यां । २ ख. गुणविशेषा वि° । ३ ख. °ध्वगमासीनं होता° । ४ ख.
°कित्वान्म° ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याषारविशेषयोरभिधानम्)

अग्निर्देवानामिति । द्विविधो अग्निर्मानुषो दैव्यश्चेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः । स च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । द्विवि वर्तमानो दैव्यः । स चान्यत्रापि श्रूयते—‘दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विप्रुषो भागधेयम्’ इति । स चासुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत् । तादुभावावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः । ब्राह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति । तयोर्मध्ये ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमर्हसि । तस्मात्त्वमेव मागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—होतारं प्रत्यध्वर्याश्रावयेति प्रयुङ्क्ते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—हे देवा इदं यजमानसंबन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिनेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे होतस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां श्रवणं यथा भवति तथा हौत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । आसुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्यनुकत्वात्सौ वाक्यादिकं मा ब्रवीदित्यभिप्रायः । मस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरणं कृतवांस्तस्माद्देवा उत्कृष्टा अभवन् । पराभूता असुराः । प्रशंसति—

यद्ब्राह्मणश्चेति । यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिक इति अभिविषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽग्निज्ञो ब्राह्मणस्यैवाऽऽधिक्यं ब्रूयात्तेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य पराभववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभवविषयो न कर्तव्यः । सोऽयं प्रासाङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“निवीतं तु मनुष्याणां विधिवैवोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्प्रकरणान्तः क्रतोर्वा विधीयते ।

१ क. व. ङ. 'ति दिविषुं यं प्रति प्र' । २ क. घ. ङ. च. 'वोऽनुवा' ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधवेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं दे-
वानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तत्र निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा-
प्राप्तत्वाद्दिधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन
विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवस्त-
वंपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वत-
न्त्रद्वैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्य-
विषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलाद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरो-
धादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं,
लोहितोष्णीपादिवहृत्विग्धर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मा-
न्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः
प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते नूनः—अत्र प्रतीयमानं निवीता-
दिकं वासोविषयं न तु त्रिबुत्सूत्रविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षि-
णत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय
प्राप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्थे वस्त्रमधः पतेत् ।
अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्विधीयते ।
अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिन्श्रोपवीतविधावर्थ-
वादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीत-
प्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्वैविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
व्यतिरेकमुखेन(ण) स्तावकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः । उपव्ययत इत्यस्य तु
विधित्वं प्रथमकाण्डस्याऽऽद्यानुवाके चिन्तितम् ।

तृतीयाध्यायस्यैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गन्ताऽथवा ।

दर्शाङ्गन्ता प्राक्रियेषाऽवान्तराऽतोऽस्तिवहाग्निमः ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

लिङ्गनादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्प्रपाठके सप्तमाहमग्नोरनु-
वाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाग्नातेम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्ने महौ अस्ति ब्रा-
ह्मण भारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्—“ निवितिं मनुष्याणां पाचीनावितिं पितृणामु-
पवीतिं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्यमेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्वन्यायेन सामि-
धेनीप्रकरणास्थावान्तरस्य स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेत् । निवि-
द्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेनीन्यङ्ग-
तया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावग-
तत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महा-अग्नीत्यादिभिर्निविदाक्यैरग्नेरु-
त्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—निविद्ग्न्य-
वेदयन् । तन्निविदां निवित्त्वम् ” इति । ननु तन्म्याग्न्येतेऽभिर्याभिर्ऋग्भिस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति चेत् । भवतु
नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं,
निविदप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निवि-
दामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेत् । काम्यसामिधेनी-
भिर्व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रक-
णस्य प्रबलत्वात् । तस्मादिह प्रयाजन्यायाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्ग-
मुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ त्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ।

त्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गन्तः ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणाङ्गिणे स्थात्तिद्विरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ” ॥

“ यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य लिख-
वदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्माथमुपवीतमिति चेत् । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृता-

(सामिधेनीषु होतृनिघमविशेषाच्चर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

प्रिहोत्रं तस्मिन्दिनेऽश्वेन हूयते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विभाष तस्य
स्तुतथे यज्ञोववीतीत्याद्यनूदितम् । अतो टिङ्गनाभासेन नाथातंभवात्प्रकरणाद्दस-
पूर्णाभासाङ्गमुपवीतम् । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ कजुत्वादय आधारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

एकार्थत्वाद्दृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ” ॥

दर्शपूर्णमासधारास्नायते-‘ कजुमाधारयति, संततमाधारयति, आधारमा-
धारयति ’ इति । तेषामजुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्थस्वैकत्वादिकल्प इति
चेत् । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्तहानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

‘ आधारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्निमः ।

कर्मैकत्वान्नाऽऽव्यधारा नैरन्तर्यस्य संभवात् ’ ॥

संततमाधारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो
मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेन्मैवम् । धा-
(धा) र्यमाणाज्यविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयाजाद्या-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि
कर्मवैकत्वाभावात् । अत्र तु न तथेति वैषम्यम् । तथा सत्याधारार्थं यदाव्यं
जुह्या गुहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये^१ पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि
मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकालव-
र्तित्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

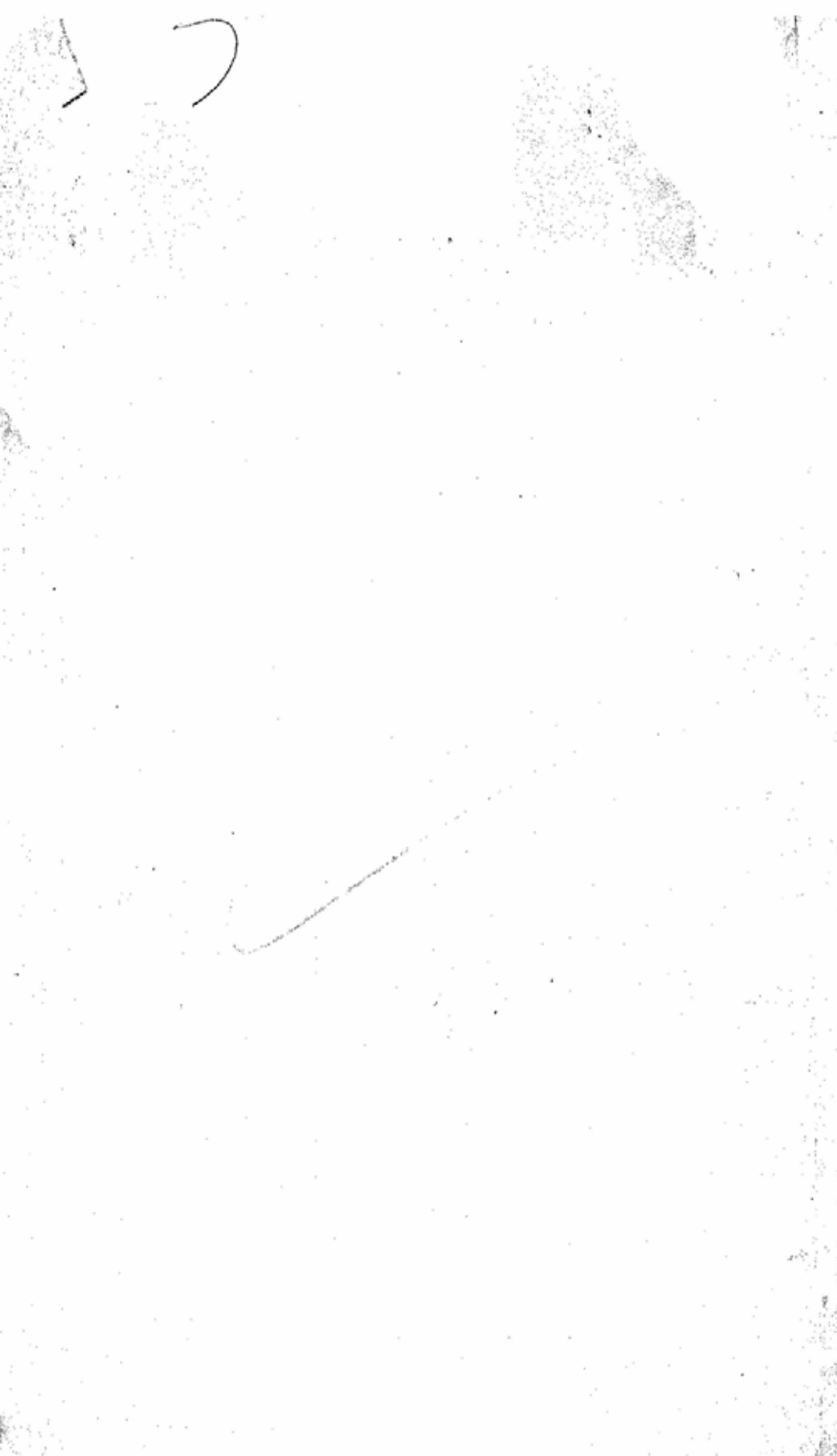
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. व. क. अ. 'भावेन । २ स. 'दृष्टार्थभे' । ३ स. अ. 'ति कर्मवे' । ४ क.
, क. 'य. यावदाज्यं होतव्यं तत्संततैराह' । ५ क. व. क. 'वेऽविच्छेदेन पा' ।

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1896

Call No. S52V22
Tai/Agashe

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title—Taittiriya-Samhita.
Part. IV.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.